

LIBELLI ARCHAEOLOGICI SERIA NOVA
SUPPLEMENTUM III.

SZABÓ ADÁM

‘QUAESTIONES VALERIANAE’

A BELSŐ VALERIAI KATONAI OBJEKTUMOK
SZERVEZÉSI KÉRDÉSEI, AZ ERŐDÖK SZPÓLIA-ADATAI
ÉS AZ ÚJABB KÖRNYEI KUTATÁSOK

MAGYAR NEMZETI MÚZEUM

2018

'QUAESTIONES VALERIANAE'

LIBELLI ARCHAEOLOGICI SERIA NOVA

(cond. Endre Tóth a. 2002)

Felelős kiadó,
a Magyar Nemzeti Múzeum
főigazgatója:

VARGA BENEDEK

Sorozatszerkesztő:

SZABÓ ÁDÁM

SUPPLEMENTUM III.

ISSN 1589-9292

BUDAPEST

SZABÓ ÁDÁM

'*QUAESTIONES VALERIANAE*'

A belső valeriai katonai objektumok szervezési kérdései,
az erődök szpólia-adatai és az újabb környei kutatások

2018

LIBELLI ARCHAEOLOGICI SERIA NOVA
SUPPLEMENTUM III.

© Magyar Nemzeti Múzeum; Szerző; Szerkesztő

Borítóképek: elől - a környei belső erőd egy vízlevezető rendszere
(65. kép, fotó: Szabó Á. 2009.); hátul - a környei erőd korábbi periódusának fala
(50-51. képek, fotó: Szabó Á. 2013.).

ISBN 978-615-5209-88-8

(Jelen kötet az MTA DSc pályázatához készült, bírálatra benyújtott 7 db. - 6 nyomtatott, 1 digitális - példány egyike; a könyv ugyanabban a formában, a bírálatok és lektori vélemények bedolgozása után jelenik meg a nyilvánosság számára. Szerk.)

Kiadó:
MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
H-1088 Budapest, Múzeum krt. 14-16.

Nyomda:
KÓDEX KÖNYVGYÁRTÓ KFT.
H-1037 Budapest, Aranypatak u. 35.

TARTALOM

ELŐSZÓ	13
I. A BELSŐ VALERIAI KATONAI OBJEKTUMOK SZERVEZÉSI KÉRDÉSEIHEZ	21
1. BEVEZETÉS	21
1.1. A mű célja és felépítése	21
1.2. Módszertani megjegyzések	24
1.3. A belső katonai objektumok fogalomköréhez	26
1.4. A valeriai belső erődök kutatástörténetéről	28
1.5. Pannonia későcsászárkori közigazgatási jellemzőinek vázlata	30
2. A VALERIAI BELSŐ KATONAI OBJEKTUMOK / AZ ERŐDÖK	31
2.1. A tárgyalt helyszínek	31
2.2. Források	34
2.3. Az ismert belső erődök formai jellemzői	35

2.4. Forrás- és régészeti adatok összevonva	37
2.5. A településelőzmények kérdéséhez	42
2.6. A helynevek kérdéséhez	49
3. GEOPOLITIKAI KÉRDÉSEK	57
3.1. Földrajzi helyzet	57
3.1.1. <i>A belső erődök melletti folyó- és állóvizek</i>	57
3.1.2. <i>Domborzati viszonyok</i>	62
4. KATONAI SZEMPONTÚ KÉRDÉSEK	64
4.1. A helyőrség kérdése	69
4.2. A tribunus cohortis és személyzeti kérdések	73
4.3. Logisztikai kérdések	81
4.4. Funkcionális kérdések	84
5. ÖSSZEGZŐ MEGJEGYZÉSEK	87
II. A KÉSŐRÓMAI BELSŐ ERŐDÖK KORACSÁSZÁRKORI KŐEMLÉKHAGYATÉKA	89
1. BEVEZETÉS: A KORACSÁSZÁRKORI KÖVEK KÉSŐCSÁSZÁRKORI KEZELÉSE	89
2. A BELSŐ ERŐDÖK SZPÓLIÁI	100

2.1. Tokod-Várberek	103
2.1.1. Koracsászárkori civil település és későcsászárkori erőd	103
2.1.2. Szpólia katalógus	106
2.1.3. Összegzés	111
2.2. Környe	116
2.2.1. Koracsászárkori civil település és nyomai	116
2.2.2. Későrómai belső erőd	130
2.2.3. Szpólia katalógus	150
2.2.4. Összegzés	168
2.3. Tác-Fövenypusztá	175
2.3.1. Koracsászárkori település és későrómai belső erőd	175
2.3.2. Szpólia katalógus	177
2.3.3. Összegzés	199
2.4. Keszthely-Fenekpusztá	201
2.4.1. Koracsászárkori civil település és későrómai belső erőd	201
2.4.2. Szpólia katalógus	202
2.4.3. Összegzés	208
2.5. Ságvár-Jabapusztá	212
2.5.1. Koracsászárkori civil település és későrómai belső erőd	212
2.5.2. Szpólia katalógus	214
2.5.3. Összegzés	216
2.6. Alsóheténypusztá-Kapospula	219
2.6.1. Koracsászárkori civil település és későrómai belső erőd	219
2.6.2. Szpólia katalógus	220

2.6.3. Összegzés	226
2.7. ALISCA	228
2.8. AD BURGUM CENTENARIUM	229
2.9. MARINANA	229
3. ÖSSZEGZÉS	231
III. ÖSSZEFOGLALÁS	238
IV. RÖVIDÍTÉSEK	261
V. ILLUSZTRÁCIÓK (1-107 kép)	293
1. A PANNONIAI TARTOMÁNYOK KÖZIGAZGATÁSA (1-6)	293
1.1. Pannonia a koracsászárcorban (1)	293
1.2. Ptolemaios Pannonia térképe és a Tabula Peutingeriana (2.a-b.)	294
1.3. A pannoniai tartományok közigazgatása a 2-3. századokban (3-4)	295
1.3.1. Tartományhatárok (3)	295
1.3.2. Fontosabb települések (4)	296
1.4. A pannoniai tartományok közigazgatása a 4. századtól (5)	297
1.5. A 4. századi pannoniai határ- védelmi rendszer (6)	298
2. A BELSŐ VALERIAI KATONAI OBJEKTUMOK (7-9)	299

2.1. A "belső erőd" csoport" ismert ill. feltételezett helyszínei és az úthálózat (7)	299
2.2. A "belső erőd" csoport" ismert ill. feltételezett helyszínei és a domborzati körülmények (8)	300
2.3. A "belső erőd" csoport" ismert ill. feltételezett helyszínei és a vízrajzi körülmények (9)	301
3. A BELSŐ ERŐD OBJEKTUMOK RÉGÉSZETI ÉS FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE (10-99)	302
3.1. A tokod-várbereki erőd, régészeti és földrajzi környezete (10-20)	302
3.2. A környei erőd, régészeti és földrajzi környezete (21-69)	308
3.3. A tács-fövenyusztai erőd, régészeti és földrajzi környezete (70-74)	337
3.4. A keszthely-fenekpusztai erőd, régészeti és földrajzi környezete (75-77)	340
3.5. A ságvár-jabapusztai erőd, régészeti és földrajzi környezete (78-86)	342
3.6. Az alsóheténypuszta-kapospulai erőd, régészeti	347

és földrajzi környezete (87-92)	
3.7. <i>Alisca</i> vélhető földrajzi környezete (93-94)	351
3.8. <i>Ad Burgum Centenarium</i> vélhető földrajzi környezete (95-96)	352
3.9. <i>Marinana</i> földrajzi környezete (97-101)	353
Szpóliák és felhasználási példák (102-107)	355

II. Constantius (337/350-361) solidusa /portréja
(Lh. Ormód / Brestov; ltsz. MNM É 59/1892.16. Fotó: Rosta J.)

A.1. illusztráció: A belső valeriai katonai objektumok megszervezésével, köztük a belső erődök kiépítésével kapcsolatba hozható egyik 4. századi uralkodó, II. Constantius.

I. Valentinianus (364-375) solidusa /portréja

(Lh. Ormód / Brestov; ltsz. MNM É 59/1892.21. Fotó: Rosta J.)

A.2. illusztráció: A belső valeriai katonai objektumok megszervezésével, köztük a belső erődök kiépítésével kapcsolatba hozható másik 4. századi uralkodó, I. Valentinianus.

ELŐSZÓ

A következő dolgozat a Notitia Dignitatum katonai célú felsorolásának belső valeriai adatsora illetve a 18. század óta ismert ún. "belső erődök" összefüggéseinek és megfeleltetéseinek alapul, kiegészítőleg régészeti kutatások eredményeivel és további vonatkozó forrásadatokkal.

A címben azért láttam jónak végül a katonai objektumok kifejezést választani belső erődök helyett, mert több évre visszatekintő terepi és könyvészeti vizsgálatok alapján mára meggyőződésemmé vált például, hogy a tárgyalt, ún. "belső erőd" csoporthoz tartozó, a Notitia Dignitatum ripán belüli helyszínei nem mind voltak a kifejezés régészeti értelmében vehető, belső erődként értékelhető létesítmények, hanem összefoglalóan, katonai felügyelet alatt álló stratégiai fontosságú helyszínek, azaz katonai objektumok lehettek. A katonai objektum meghatározás pedig alkalmazható a belső erődökre is, míg a belső erőd kifejezés se egy gabonaraktárra, se egy hídfőállásra nem alkalmazható például. Másrészt ezáltal a forráshely adott csoportjának egységben való tárgyalási lehetősége is megmarad, illetve bővíthető is a jövőben, még nem ismert objektumokkal, amelyek valamilyen viszonyban lehettek az ismertekkel. Vélhetőleg nemcsak a forrásból ismertek helyezkedtek el a tartomány belsejében, hanem közöttük, a vízi és szárazföldi útvonalak mentén további, kisebb méretű és különböző egységek is, viszont azokra nem tér ki külön a Notitia Dignitatum, mert adott rang-szint alatti tisztségeket már nem jelöl, olyanokat, amelyek kisebb, beosztott egységekhez kötődnek.

Az ötlet vagy gondolat, hogy a Notitia Dignitatum ún. "belső erőd" csoportja (Occ. XXXIII.59-64.) nem biztos, hogy csak a régészeti értelemben meghatározható belső erődöket fedi, amelyek közül néhányat nem ismerünk még, akkor vált először meggyőződéssé, amikor felfi-

gyeltem rá, hogy birodalmi összefüggésekben csak a pannoniai, az ún. valeriai "belső erőd" csoporthoz tartozó cohors tribunusok mellé nem rendelt csapattesteket a Notitia Dignitatum szerkesztője. Hasonlóképpen nem szerepelnek a cohors-tribunusok mellett csapattestek a másik észak-pannoniai tartomány, Pannonia prima listájában sem, utóbbiakkal azonban nem foglalkozom alább. Egyrészt a jelen munka keretein túlőne, másrészt sokkal kevésbé ismert Pannonia prima területének a tárgyhoz tartozó régészeti vetülete. Ezáltal csak további feltevéseket lehetne megfogalmazni, s azokat is főleg a valeriai ismeretanyag alapján. A valeriai cohors tribunusok megjelölése mellől hiányzó csapattestmegnevezések oka vélhetőleg nem a Notitia Dignitatum szerkesztőjének csak az észak-pannoniai tartományokat érintő hiányos ismeretanyaga, még ha a lehetőség fel is vethető. A jelenségre szerintem jobb magyarázat is található.

Soproni Sándor 1978-as és 1985-ös alapvető munkáit követően 2009-ben jelent meg a téma kutatásának legújabb alapműve, Tóth Endre „*Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságyári késő római erődök kutatásának eredményei*” című könyve, egyben DSc disszertációja, amelyet a Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület adott ki, de szerkesztése a Magyar Nemzeti Múzeumban történt. Egész pontosan a környei késő-római belső erőd területén eddig folytatott legnagyobb felületet érintő feltárás közben. Különösen érdekes tapasztalat volt az összefoglalás betűről-betűre való többszöri átolvasása, miközben a rokontermészetű objektum újabb és újabb jelenségei kerültek elő soha nem látott mennyiségben. Miután a könyv ismeretanyaga meghatározó a téma kutatásában, és jelen írás is a Magyar Nemzeti Múzeum keretében született, mintegy tematikus folytatásként, így csatlakozva ötletéhez a '*Quaestiones Valerianae*' főcímet adtam az alább következő kérdésfelvetés sorozatnak. A kérdések kifejezés pontosan fejezi ki ez esetben a tartalmat. Azokkal az alapvető és a jelenlegi forráshelyzetben alig megválaszolható kérdésekkel is foglalkozom, az eddigi eredményeket elfogadva illetve

alapnak tekintve, új szempontok felvetésére is törekedve az állóhelyzetről való elmozdulás igényével, amelyek a belső erődök létrehozásának, létrejöttének, logisztikájának, struktúráinak és működésének hátterében húzódnak.

A korábbi szakirodalmi eredményekkel sehol nem szállok vitába hiszen az ugyanazon forrásokra támaszkodó alább vázolt szempontok közül, amelyek eltérőek az eddigi felvetésektől, egyik sem bizonyítható jobban a szakirodalomban eddig megalapozottan leírtaknál, de szintén valószínűséggel bírnak. Ezáltal az egyes részkérdések kapcsán az eddigiektől eltérő megállapításaim vagy észrevételeim a téma kutatási és kutathatósági szempontrendszerét bővítik. Az egyes újabb szempontok megfogalmazásához a forrás- és szakirodalmi evidenciák ismeretével és az újabb eredmények folyamatos követésével, a helyszíni és terepi tapasztalatok sorozata járult hozzá az elmúlt több, mint két évtizedben.

A korábbi eredmények elfogadásával tehát, nem kifejezetten és közvetlenül magukkal az objektumokkal foglalkozok régészeti elemzés és közlés szintjén, hiszen ezek Környe kivételével közel kimerítően tárgyaltak. Viszont a téma megközelítése csak az objektumok régészeti valóságának vizsgálatán és a hozzájuk kötődő forrásokon keresztül lehetséges. A meglévő ismeretanyag mellé az eddigi szakirodalmi gyakorlathoz képest részletesebb tájrégészeti jellegű részleteket illesztettem, amelyek nemcsak jól illeszkednek a már többször megfogalmazott korabeli helykiválasztási szempontokhoz, hanem kiegészítik és igazolják illetve pontosítják azokat, valamint bővítik is az erődök funkciójára és működésére vonatkozó eddigi felismeréseket, észrevételeket.

A kötet tartalmának egyenletességét igyekeztem fenntartani. Az egyes, jól közölt erődökre vonatkozó egyenletes részletességű, az ismétléseket elkerülendő rövid leíró részekből egyedül a környei fejezetekben térek el, hiszen a 2002 óta folyó feltárások eredményei még közöletlenek, így indokolt legalább egyféle előzetes ismertetés szintjén az eredményekről itt beszámolni írásban, képben, rajzban. Azonban nemcsak az új ered-

ményekből közlök részleteket és képeket, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárának archiv fénykép- és rajz anyagából is, amelyek Környére vonatkoznak és eddig még közöletlenek voltak.

A vázoltaknak megfelelően épül fel a kötet tartalma is. A régészeti és forrásszintű, elméleti és gyakorlati kérdésköröket kimerítően foglalja össze és részletezi több munkájában Tóth Endre. Nemcsak az alsó-heténypuszta-kapospolai és ságvár-jabapusztai erődökkel kapcsolatban részletezte az eredményeit, hanem kiegészítette és értelmezte a korábbi, tác-fövenypusztai nagy múltú közléseket is. Maguk a környei eredmények és feltárások is az ő elemzéseire támaszkodnak alapvetően illetve azokból indulnak ki. A megállapításai azóta is időszerűek, legfeljebb újdonságokkal egészíthetők ki. A keszthely-fenekpusztai témákat pedig Heinrich-Tamáská Orsolya közli rendszeresen és nagyon részletesen. Ezáltal valóban csak újabb szempontokat, kérdéseket és észrevételeket láttam indokoltnak hasonló tematikájú munkában felvetni, amivel a terjedelelemnövelő szakirodalmi ismétléseket is elkerültem.

A belső erődökkel való kapcsolatomban nem az említett könyv szerkesztésével kezdődött. 1994 júliusában ásatási gyakorlatra jelentkeztem Gorsium / Tác-Fövenypusztára, ahol akkor Fedák János professzor (Prince Edward Island University, Canada) vezetésével kanadai-magyar ásatás zajlott. Attól fogva minden évben visszatértem oda, később technikusként, 2000-ben Fitz Jenő mellett már ásatásvezető-helyettesként, 2001-ben pedig társásató voltam a Magyar Nemzeti Múzeum és a Pécsi Tudományegyetem munkatársaként.

2002-ben a 2003-ban Pécsen megrendezendő 19. Limeskongresszus szervezői a környei erőd területét is felvették a meglátogatandó helyszínek közé. Ennek érdekében felvetődött, hogy az 1950-es években abbamaradt környei feltárásokat folytatni kellene és megnézni, hogy van-e bemutatható része az erődnek. Az egyetlen felszínen látható maradvány, az egykori környei malom területén látható (Alkotmány u. 15). A maradvány a keleti fal egy töredéke, amelyhez az 1953-as árvíz

egy kerek oldal-torony (délkeletről az 1.) alapfala is csatlakozott (vö. **41-45. képek**). Az Általérre telepített környei halastó ("Öreg tó") lefolyóján és a malom-árkon átzúduló víz kimosta az alapfalak alatti planírréteget. Ezt követően a torony öntöttfal maradványa nagyobb darabokra törve lezuhant, onnan a romjait eltakarították. A mindösszesen 4 m hosszúságú alapozási faldarab a kimosott planírréteg miatt ma sajátságosan, felmenő fal hatását keltő magasságban látható. Napjainkban füves környezetben, tearózsákkal sűrűn benőve áll a ráépült ún. "Feszty ház" déli falára közel merőlegesen, északkelet-délnyugat irányban (**48. kép**). A falat 2009-ben mérettem be geodétákkal, ami által a községi térképen korábban ábrázolt helye pontosabbá, s általa az erőd addig feltett alapterülete is kisebbé vált. Más közvetlenül nem látszik ma az erődből. Fizikai léte viszont meghatározta a rátelepült község településszerkezetét (vö. **23. kép**), a községen áthaladó kelet-nyugat illetve észak-dél irányú főútvonalak vonalvezetését illetve a délkeleti traktusára közvetlenül ráépült Eszterházy, később Feszty birtokközpont elhelyezkedését. Utóbbiak lakó és gazdasági épületeit javarészt az erőd alapfalaira építették rá, többször azok vonalait és építéstechnikáját követve, az erőd egykori köveiből. Ha nem raktak volna a falba néha jellegzetes „Eszterházy“ vagy tatai téglát, nem lenne megkülönböztethető a későrómai faltól az újkori. Sajátos jelenség, hogy a birtokközpont gazdasági épületeinek egy része illetve a katolikus Plébánia meg a Régi Iskola épületei keresztben épültek rá a keleti falra vagy a falkiszédés árkára, ezért később az erődfal vonalában megrepedt a faluk. Így az erődfal szélességét kirajzoló falrepedések is közvetett emlékei a belső erődnek.

A környei régészeti kutatásokat a Magyar Nemzeti Múzeum végezte a kezdetektől. A feltárásokat Radnóti Aladár (MNM) kezdte 1939-ben, Mócsy András (ELTE – MNM) folytatta 1953-ban, majd Soproni Sándor vette át (MNM – ELTE) a témát, akitől Tóth Endre (MNM) örökölte. Tóth Endre 2002-ben átadta nekem a környei feltárást, amelyet attól az évtől kezdve tulajdonképpen folyamatosan végzek, ahogy

lehetőség nyílik rá, tervásatásként, amely néha megelőző feltárás keretében zajlik. A következő években folytatódtak a feltárások a nyugati, északi és keleti falak vonalában illetve az erőd belterületén: 2002, 2004, 2005-2009, 2013, 2016 (**22-23. képek**).¹

A községi telek és épülethálózat lehetőségei által meghatározottan javarészt kutatóárkos módszerrel végzett feltárások nyomán, a környei belső erődnek új alaprajzi vonalvezetése bontakozott ki, a korábbiakban feltételezettől északon és keleten eltérő (ld. alább és **22. kép**).² A feltárások alatt nem csak a környei erőddel foglalkoztam, hanem a témára való jobb rálátás érdekében ismételten tanulmányoztam a forrásanyagot, szakirodalmat és felkerestem többször a többi ismert belső erőd helyszíneit (vö. **10-99. képek**). Közöttük főleg Ságvár-Jabapuszta, Alsóheténypuszta-Kapospula, Keszthely-Fenekpuszta, Tác-Fövenypuszta és kiegészítőleg Tokod-Várberék lelőhelyeket, mind a környezetet és a látható maradványokat vizsgálva, mind az újabb feltárások eredményeit megnézve. A még szóba kerülő helyszínek közül utoljára Alisca (Szekszárd-Őcsény) illetve Marinana (Donji Miholjac) területeit vizsgáltam légifotókon és helyszínen. Előbbit a tárgyhoz tartozó belső katonai objektumok földrajzi körülményeinek vázolható rendszerében a Sió-Sárvíz Dunába torkollásának közelében, utóbbit mivel valeriai területen említi a Notitia Dignitatum, és a Donji Miholjaccal való azonosítása a helynévnek nem cáfolható, így a Dráva bal és jobb partján, Donji Miholjac és Drávaszabolcs területein illetve a kettő között. A terület szegényes ismert római leletekben, aminek elsősorban kutatatlanság az oka. A területről a beremendi szoborállítási bronztábla³ illetve a jelenben Mráv Zsolt (MNM) által kutatott nagyharsányi villa kel-

¹ Vö. a tárgyévi Ásatási jelentéseket a Régészeti Füzetekben illetve a Régészeti Kutatások Magyarországon megjelent kötetekben.

² Vö. Heinrich-Tamáská – Szabó 2011, 705-724.

³ AE 1902, 245 = ILS 8987, vö. még AE 1903, 216 és AE 1904, 88.

tezhető még a korra.⁴ Emellett további villaépületeket is azonosítottak még nemrég a régióból⁵, a Pécs és Dráva közti régióból, ami szintén azt jelzi, hogy a terület inkább kutatatlansága miatt mutatkozik üresnek egyelőre. Vélhetőleg ugyanezért nem szerepel a térképeken még például egy, a Siscia – Mursa útvonalon fekvő Stravianistól (Itin. Ant. 265,9)⁶ észak felé Marinianison (Marinana) át, a Dráván keresztül Sopianae felé kiágzó, feltehető diagonális út. Az útvonalat végigjártam (vö. még KF I-II.), a római út valószínűségét feltárásokkal lehet ellenőrizni. A 'Burgum Centenariumot' több érv alapján Sopianae környékén vélem megtalálhatónak és inkább a város későcsászárkori székhelyszerepével összefüggő logisztikai jellegű létesítményként látom számbavehetőnek semmint "klasszikus" belső erődként. A Notitia Dignitatum „belső erőd“ (Occ. XXXIII. 59-64.) csoportjából tehát legalább három (Alisca, Burgum Centenarium és Marinana) nem tekinthető a többihez hasonló funkciójú, nagyméretű belső erődnek. Mellettük egy, a „belső erőd“ csoporton kívüli és ismert erődöt is tárgyalok (Tokod-Várberek), amely földrajzi és formai ismérvei alapján a belső katonai objektumok csoportjába tartozónak is tekinthető, vagy inkább annak, mint határerődítménynek. A fentiek mellett a helynevek információértékével illetve az új helynevek eredetével szintén foglalkozom röviden, ahogy a funkcionális kérdésekkel is. Végül a belső erődök építéséhez átalakítva felhasznált koracsászárkori faragványokkal, a szpóliákkal foglalkozom. Összesítem a koracsászárkorra vonatkozó adataikat, ahol lehet részletesebben, illetve vizsgálom későcsászárkori építéstechnikai alkalmazá-

⁴ Korábban kutatták Papp László és Fülep Ferenc 1959-1961 -1963-ban, vö. JPM Régészeti Adattár 1224-83 illetve MNM Régészeti Adattár V. 64/1964. A lelőhely azonosítója 20398 (vö. archeodatabase.hnm.hu/index.php/hu/node/5430)

⁵ Vö. Szabó M. et alii. 2018, 137-158.

⁶ ItinAnt 265,2-10: [De Italia per Istriam in Dalmatias.] | Item a Siscia Mursa mpm CXXXIII sic | Varianis mpm XXIII | Aquis Balissis mpm XXXI | Incero mpm XXV | **Stravianis** mpm XXIII | Mursa mpm XXX.

sukat. A kötet végén bemutatott, válogatott képanyaggal a tartalmat illusztrálom illetve támasztom alá.

Végül megjegyzésre érdemes, hogy nemcsak a régészeti szempontrendszer, hanem a téma szakirodalma is öröndetesen fejlődött a közelmúltban, nemcsak közlési szinten hanem az elméleti háttérinformációk összegzésének szintjén is, mind a történeti forrásokat és kérdéseket, mind a későcsászárkori építkezéseket, hadtörténetet illetően, amint ez az itt felhasznált irodalomból is kitűnik. Ma már sokkal többet lehet tudni az egész korszakról és a belső erődökről is illetve a velük egykorú, más katonai létesítményekről, mint egy-két évtizeddel ezelőtt.

I.
A BELSŐ VALERIAI
KATONAI OBJEKTUMOK SZERVEZÉSI KÉRDÉSEIHEZ

1. BEVEZETÉS

1.1. A mű célja és felépítése

Az alább következő gondolatok szervesen épülnek az eddigi szakirodalomra, tartalmazva az azokban többször megvitatott adatokat is együtt, anélkül, hogy bármelyik korábbi munkával szembeni vitára sort kerítenék. A vitás kérdéseket a témával kapcsolatban Tóth Endre többször összefoglalta részletes kutatástörténettel együtt (vö. Tóth 2006 és StudVal 2009), s nincs olyan számottevő új adat a környei feltárások jelenségeinek kivételével, amit kiegészítőleg az általa vázolt problémákhoz lehetne fűzni, szemben egyes új szempontokkal, amelyek jórészt terepi kutatások nyomán körvonalazódtak.

A fentiek szellemében az egyes elsőrendű forrásokban (Itinerarium Antonini; Notitia Dignitatum; Tabula Peutingeriana; Itinerarium Burdigalense; RIU gyűjteményének feliratai) szereplő és szakirodalmi szinten a témával kapcsolatba került adatok a tárgyalt katonai objektumok kontextusába tartoznak forrásszinten vagy szakirodalmi szinten, ezért a nagyon indokoltak kivételével semmilyen egyértelmű ellenérvvel rendelkező adatot nem hagytam ki. A ma már konvencionálisnak tekinthető módon alkalmazott nevezéket is felhasználok, a bizonytalanságok jelzésével. Ugyanígy azokat is feltüntetem kérdőjellel, amelyek ellenérvekkel rendelkeznek ugyan, de a cáfolt adat helyében új nem kötődik hozzájuk. Az egyes adatok együttes kezelésére a több, mint másfél év-

százados szakirodalmi háttér miatt van szükség elsősorban, hiszen azokban rendre előfordulnak, tényként illetve állítások vagy cáfolatok keretében. Ugyanakkor a legtöbb közülük saját magán kívül nem rendelkezik további egyértelműsítő adatokkal, ezért amíg ilyen nem kerül elő, addig az egyes forrásadatok a kutatói szemlélet- vagy látásmód függvényében kerülhetnek – különösen a helyazonosításokat tekintve – a tényként figyelembe veendő vagy véleményes vagy elvetendő adatok közé a régészeti kontextusokat tekintve. Ma úgy látom, hogy akár megerősítettek, akár cáfoltak az egyes adatok, egyértelmű pro- vagy contra-adatok híján együttes szerepeltetésük hasonló műben még mindig indokolt. Vagy pedig tételesen indokolni kellene a kihagyásukat, ami nemcsak, hogy megtörné többszörösen a gondolatmenetet, hanem információt sem jelenthetne alább. E tekintetben a még sehova nem helyezett forrásadatokra vonatkozó javaslattételek képeznek érdemi újdonságokat, mind a helyekre, mind az értelmezésükre vonatkozólag. Tóth Endre (StudVal 2009) a belső erődök mindenre kiterjedő értelmezésének előfeltételei között a következő témák monografikus feldolgozásának szükségességét jelölte meg:

- 1.) Pannonia igazgatási rendszere és a tartományi határok kérdése;
 - 2.) a pannoniai 4. századi katonai építészet összefoglalása;
 - 3.) a Notitia Dignitatum (Not.Dign.) pannoniai fejezeteinek értékelése.⁷
- Könyve, célja szerint mindhárom kérdéskör összefoglaló tárgyalásához felhasználható, egyes általa megjelölt témák kidolgozását illetve kidolgozásának alapvetését maga is elvégezte. Az általa megjelölt témák célzatos, átfogó monografikus feldolgozása viszont még nem történt meg, vagy a már adott szempontok szerint feldolgozott témák újabb feldolgozására nem került még sor. A megjelölt témák közül Pannonia köz-igazgatására vonatkozó, de mégis inkább proszopográfiai ellegű monografikus feldolgozás Fitz J., Die Verwaltung Pannoniens in der Römer-

⁷ StudVal 11.

zeit, Bp. 1993-1995 munkája, amely a belső erődök témakörének hátteréhez az újabb eredmények tükrében is, korlátozottabban használható fel. A Pannonia kutatás kereteiben újabban megjelent munkák között viszont több olyan forráskiadvány, monográfia és összefoglaló közlemény jelent meg, amelyek ha nem is fedik le maradéktalanul a Tóth Endre által megjelölt hiányszempontok mindegyikét, de egyeseket egészen, másokat részben igen. Így az 1. szemponthoz, a közigazgatási kérdésekhez legújabban és átfogóan Kovács Péter korszakra vonatkozó kommentált forráskiadásai és összefoglalásai tartalmazzák mindazon adatokat és értékelésüket, amelyek ismertek lehetnek.⁸ A 2. szempontot illetően, a 4. század katonai építészetére vonatkozóan a Pannonia Régészeti Kézikönyve 1990-es megjelenése után Mráv Zsolt egyes tanulmányai⁹ illetve Tóth Endre 2006-os összefoglalása¹⁰ és 2009-es monográfiája¹¹ jelentik az áttekintő jellegű előbbrelépéseket. A 3. szempontot illetően, a Notitia Dignitatum pannoniai fejezeteinek értékelése folyamatban álló munka Kovács Péter szóbeli közlése szerint, addig a legújabb, Pannoniára is részletesebben kitérő áttekintés Borhy László 2003-ban megjelent facsimile forráskiadásának előszava.¹² Ezen kívül kisebb közlemények használhatók egyes rész kérdésekhez. Ugyanakkor, maga a belső erődök témaköre olyan további részletkérdéseket tartalmaz, amelyek az érintett témákban megjelent nagyobb összefoglalások nélkül nem tárgyalhatók. Így a Notitia Dignitatum pannoniai adatainak összefoglaló értékelése mellett a 4. századi tartomány településhálózatának, útvonalainak részletesebb elemzésére is szükség lenne, amely a korban valóban létező településekre és a korban valóban

⁸ Vö. Kovács 2011; Kovács 2012; Kovács 2015, 287-298 és Kovács 2016a.

⁹ Vö. PRK 105, 234-236; Mráv 2003, 33-50 = Mráv 2009a, 51-70 ill. Mráv 2003b, 329-376 = Mráv 2009b, 371-420.

¹⁰ Tóth 2009, 31-62.

¹¹ Vö. StudVal 2009.

¹² Vö. Borhy 2003. Vö. még Borhy 2014, Pannonia történetének tematikus szakirodalmával is.

használt utakra koncentrálna, elvonatkoztatva a korábbi vagy akár korabeli forrásokból ismert település- és úthálózat (vö. pl. **3-4. képek**) rávetésétől a 4. századi tartományra. Az I. és II. Katonai Felmérések (KF I-II.) a római korhoz a mainál közelebb álló úthasználati adatainak részletes kiértékelése ebből a szempontból szintén hátra van még. Az utak tanulmányozásának korszerű személetű alapvetését ugyancsak Tóth Endre fektette le az *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon* című, Budapesten 2006-ban megjelent könyvében. Dinamikusan fejlődő kutatási lehetőséget jelent még e téren, a régészeti szakirodalmi alapon is bővülő "The Digital Atlas of the Roman Empire".¹³

1.2. Módszertani megjegyzések

Az alábbiak legfontosabb módszertani alapvetése és háttere a forrásanyag vizsgálatán túlmutatólag a terepi kutatások, ezek között nem csak saját ásatások illetve a folyamatban álló feltárások követése, hanem a már lezárt illetve egyáltalán szóba került helyszínek többszöri, más és más szempontokat vizsgáló felkeresése is, illetve az új információk összegzése a korábbiakhoz való csatolással.

Az első részben (I.) vizsgált kérdések alapvetően, hogy Pannonia / Valeria tartományon belül geopolitikai szempontból hol, miért és miként hozták létre a belső erődöket illetve az egyéb (még alig ismert, azaz feltételezhető) belső katonai objektumokat. Nem vizsgáltam viszont az ismert objektumoknak a korabeli villahálózatához való bármilyen terepi viszonyát, tekintettel utóbbiak általánosan részleges kutatása miatti torzkép-alkotási veszélyre. Ezzel összefüggő téma a villagazdaságok belső erődökbe irányuló bármilyen, termény- vagy állatbeszolgáltatási gyakorlata is, ami nemcsak régészeti de közigazgatási szempontból is nyitott kérdés még, s szintén csak a villahálózat feltérképezése, kutatása nyomán körvonalazható, együtt a korszak kapcsolódó adózási rendsze-

¹³ Vö. <https://dare.ht.lu.se/> (2018. május 9.)

rének vizsgálatával. Foglalkozom viszont a következő kérdésekkel még: milyen előzményekkel rendelkeztek a belső erődök és ezek az előzmények miképpen befolyásolták a belső erőd technikai megvalósítását; miként értékelhetők az előzményekhez kapcsolódó maradványok; milyen céllal létesültek a belső erődök illetve milyen objektumokra utalnak a régészeti szempontból nem ismert, de a *Notitia Dignitatum*-ban szereplő, további belső valeriai katonai objektumokhoz kötődő helynevek és milyen céljaik lehettek. A szakirodalomban többször tárgyalt témákat nem veszem újra, a megalapozott eredményeket elfogadom, valamint a konvencionálisan alkalmazott helyneveket ha csak helyettük nem vált ismertté az utóbbi években egyértelmű alternatíva megőriztem. Ez a gyakorlat, az adott kérdések tárgyalását technikai szempontból is előmozdítja a bizonytalanságok ellenére, másrészt jövőbeni esetleges lokalizációra vonatkozó módosító javaslatok sem változtatnak a helynévadásra vonatkozó meglátásokon. Végül, az új szempontokat, eredményeket a korábbiakhoz illeszttem, illetve azokkal együtt tárgyalom.

Az egyes témák tárgyalása előtt bevezetésként röviden bemutatom a belső katonai objektumok fogalmkörét, a belső erődök formai jellemzőit, kitérek a téma kutatástörténetére majd a tartomány közigazgatási vonásaira. A továbbiakban tárgyalom a helyszíneket, előzményeket, helyneveket, geopolitikai körülményeket, a helyszínek egymás közötti összeköttetéseit¹⁴, ezen belül a vízi útvonalhálózatot¹⁵, a domborzati viszonyokat, személyi-, logisztikai- és funkcionális kérdéseket. A bevezetőt követő fejezet elején az összes kapcsolatba hozott forrást illetve biztosabb alapokon álló azonosítást és feltételezést egybevéve mutatom be az erődök vélhető koracsászárkori előzményeire vonatkozó, s velük együtt a későcsászárkori adatokat. Annak oka, hogy előzetesen nem válogattam valószínű és kevésbé valószínű lehetőségek között, rész-

¹⁴ A szárazföldi útvonalhálózathoz vö. alapvetően PRK 118 és Tóth 2006.

¹⁵ A témához ld. még PRK 115.

ben szakirodalmi, hiszen az egyes nevek és adatok folyamatosan felvetődnek az egyes objektumokkal kapcsolatban, illetve ugyanazokkal az azonosító adatokkal lehet dolgozni jelenleg.

A második részben (II.) alapvetően az ismert és annak tekinthető belső erődök szerkezeti elemeit képező szpóliákkal foglalkozom, koracsászárkori vonatkozásaikkal illetve felhasználásuk módozataival. Először általánosságban megvizsgálom a koracsászárkori kőemlékek későcsászárkori és röviden a későbbi sorsát. Ezt követően a tartományon belüli elhelyezkedésük szerint, észak-déli irányban az egyes belső erődök hagyatékát veszem katalógusba megállapítható lelőhelyük szerint, az egyes részek előtt vázolva a hely koracsászárkori illetve későcsászárkori jellemzőit. A jó szakirodalmi háttérrel rendelkezőkét vázlatosan, a többit részletesen, így pl. Környét bővebben tárgyalom. Végül a szpóliák által közvetített adatokat összesítem. Szpóliák csak a régészeti szempontból is kutatható objektumokból ismertek. A forrásszinten azonosítható vagy feltehető objektumok környezetének kis- és kő-leletanyagát megvizsgáltam, de olyat, ami köthető lenne későcsászárkori katonai létesítményhez az adott régióban, akár fogalmi szinten is, nem találtam.

A III. részben összefoglalom a kötet tartalmát, a IV. rész a rövidítéseket tartalmazza, az V. részben pedig tematikus csoportosításban az általános illetve az egyes résztémákhoz tartozó válogatott illusztrációk láthatók, a ténylegesen bemutatható mennyiségnél jóval kisebb arányban.

1.3. A belső katonai objektumok fogalomköréhez

A belső katonai objektumok fogalmát a forráshelyzet vizsgálatát követően az indokoltnál szűkebb csoportot képviselő belső erődök helyett alkalmazom, tágabb értelmű jelentése miatt.

A belső katonai objektumok közé elsősorban a belső erődök tartoznak, mellettük azok a Notitia Dignitatumban szereplő, ebből következőleg a 4. század második felének hadszervezetébe tartozó egységek, amelyek helye Pannonia / Valeria tartomány belsejében van, azonban erődként

nem ismertek. Az erődök, ahogy Tóth Endre megállapította, méretüknél és szerkezetükénél fogva már a 18. században ismertek voltak, újabbak előkerülése tekintettel a teljes terület művelési intenzitására, már nem várhatók.¹⁶ Ebből következik, hogy a Notitia Dignitatumban megnevezett azon további objektumok, amelyek az ún. "belső erődök" közé tartoznak és cohors tribunus állt az élükön, szerkezeti, régészeti értelemben nem a belső erődök közé tartoznak, hanem más jellegű objektumok lehettek és voltak, katonai igazgatás és felügyelet alatt.

A belső erőd (német: Binnenfestung, Innenfestung, Innenbefestigung; angol: Inner fortification vagy Inner fortress) fogalma a vele jelölt objektum földrajzi elhelyezkedésére és formai ismérveire utal. Korabeli külön meghatározása az objektumnak nem ismert, vélhetőleg castellumnak¹⁷ nevezték. A belső erőd egyrészt a limes illetve ripa menti erődláncolathoz képest a hátszágban, a provincia belső területén helyezkedik el, másrészt, vastag és ebből fakadóan magas falai illetve védműként szolgáló tornyai jelzik egyértelműen katonai funkcióját, azaz erőd mivoltát ahogy azt a korábbi nézeteket cáfolva szintén Tóth Endre megállapította.¹⁸

Több belső erőd ismert Pannonia területéről, amelyek régészeti szempontból minősülnek belső erődnek. Sajátos közös tulajdonságaik meghatározzák az elsősorban régészeti szempontból jellemezhető csoportba való tartozásukat. Későcsászárkori építési időrendjük, formai egyezéseik, például belső területeik beépítettségi módja, a bennük álló épületek funkciói, nagy alapterületük és sajátos védműveik, szárazföldi és vízi közlekedéshez illetve bőséges vízforráshoz való alkalmazkodásuk

¹⁶ StudVal 88-89.

¹⁷ Pl. a codex Theodosianusszal szoros kapcsolatban álló lex Romana Visigothorumban másképp Breviarium Alariciben: Tit. VI. no. 2. "Testamenta in municipiis, coloniis, oppidis, praefectura, vico, **castello**, conciliabulo facta ..." szereplő korabeli településformák közül a castellum lehet rájuk egyedül igaz. (Vö. G. Haenel ed. Lex Romana Visigothorum, Teubner Lipsiae 1849, 404.)

¹⁸ StudVal 15-16. Vö. még PRK 234-236 (Mócsy A.).

hasonló (vö. **8., 9., 10., 22., 70., 75., 78., 87. képek**). Jellemzőik összessége hasonló céljukat illusztrálja.

Őket egészíti ki tematikusan a Notitia Dignitatum valeriai listájában (Occ. 59-64.) a cohors tribunusok által jelzett ún. "belső erőd" csoportban még szereplő, Alisca, Ad Burgum Centenarium és Marinana (ld. alább), amelyek vélhetőleg nem erődök voltak a kifejezés belső erődöt jelentő értelmében, hanem stratégiai szempontból is fontos katonai helyszínek illetve objektumok, amelyek elhelyezkedésük által a belső erődök létrehozásának koncepcióját egészítették ki. Velük együtt és rajtuk kívül a lokalizálandó és még nem ismert belső valeriai katonai objektumok mindegyikének azonosítása, feltérképezése, jellegük, összefüggésrendszerük megállapítása, a korabeli civil központokhoz, vidéki településekhez, villákhoz való viszonyuk feltárása még a jövő kutatásainak a feladata, s komplex és célzatos légirégészeti, terepbejárási és feltárási munkákat igényel.

1.4. A valeriai belső erődök kutatástörténetéről

A belső erődök kutatástörténeti vagy kutatástörténeti szempontból számba vehető ideje három részre oszlik. Az első, a római kori maradványok középkori említéseihez és újkori felismeréséhez kötődik, a második a korai felmérésekhez és feltárásokhoz a 19. század, 20. század első fele, amikor még a jellegük nem volt ismert, a harmadik a 20. század közepétől a sajátos funkciójú építmények forrásszintű azonosításához és tervszerű régészeti illetve történeti kutatásukhoz, ami mai napig tart.¹⁹

A pannoniai későcsászárkori belső erődökre vonatkozó eredményeket és általános alapismereteket Tóth Endre foglalta össze, régészeti és forrásalapú tényekkel, bizonytalanságokkal és kétségekkel együtt, 1985-

¹⁹ Esetleges további pannoniai belső erődhöz illetve Bassianae kérdéséhez vö. Petroviću 1995, 219-229 és Milin 2004, 253-268.

ben majd 2009-ben.²⁰ A 2000-es évek elejéig tartalmazza a belső erődök kutatástörténetét (7-10, 12-16), és az ismert eredményeket (19-94). Kitér az erődök előzményére és nevére (81-94), környezetére is, különösen a temetkezésekre ahol ismertek (95-102), a régészeti és történeti kérdésekre illetve összefüggésekre (103-118, 137-158 és 119-136, 159-196). Ezt követően a keszthely-fenekpusztai belső erőd kutatásának összefoglalásai illetve részletes kutatási eredményei jelentek meg, ld. Heinrich-Tamáaska – Straub (Hrsg.) 2009; CPP 1 (2010, Müller R.); CPP 2 (2011, Heinrich-Tamáaska O. Hrsg.); Heinrich-Tamáaska – Müller – Straub 2012 és CPP 3 (2013, Heinrich-Tamáaska O. Hrsg.). A CPP 2. kötetben jelent meg a környei belső erőd kutatástörténetéről és az újabb eredményekről egy rövidebb összefoglaló, ld. Heinrich-Tamáaska – Szabó 2011, 47-59, 705-724. Újabban pedig egy-egy áttekintés készült a belső erődök birodalmi összefüggéseiről és szerepéről, ld. Heinrich-Tamáaska 2017 (sa. in *Acta Carpathica*, Leipzig), valamint egyes logisztikai funkcióikkal kapcsolatban, ld. Visy 2017 (sa. in: *Akten des 23 Limeskongresses*, Ingolstadt).²¹ Ezekén kívül kutatástörténeti szempontból is megemlítendően, csak a környei erődökben folytak feltárások (Szabó Á.), amelyekről alább részletesebben lesz szó, valamint a belső erődök közé is számítható tokod-várbereki erőd környékén volt légifotózás (Szabó M. DLP 2011, 158-162) illetve egy geomágneses felmérés (Beszédes J.). Az egyes erődökre vonatkozó további rövid és szükséges kutatástörténeti kitekintéseket a következő (II.) rész tartalmazza a megfelelő alfejezetek elején.

²⁰ Tóth 1985, 121-136; StudVal 2009. Rövid összefoglalásként még ld. Heinrich-Tamáaska – Müller – Straub 2012, 5-12.

²¹ Köszönöm a szerzőknek itt is, hogy kézírataikat rendelkezésemre bocsátották.

1.5. Pannonia későcsászárkori közigazgatási jellemzőinek vázlata

Pannonia későcsászárkori történetét részletesen Alföldi András (1924-1926), Mócsy András (1962, 1974) és Kovács Péter foglalták össze (2016 és FPA 7.) a korábbi szakirodalom teljességének felhasználásával. A koracsászárkori pannoniai provinciák belső határait és közigazgatását Galerius alakította át 303-ban. Az átalakítási folyamat I. Constantinus uralkodási idejéig tartott. Ennek keretében a korábbi pannoniai tartományokat kettéosztották, besorolták őket Illyricum dioecesisbe Raetia, Noricum és Dalmatia provinciákkal együtt, amely az Italia, Illyricum és Africa praefectura közigazgatási egységébe tagozódott a Római Birodalom nyugati felében illetve később Nyugatrómai Birodalomban.

Az illyricumi dioecesis élén a vicarius Illyrici állt, a tartományok közigazgatását pedig katonai és civil részekre osztották. A civil közigazgatást a praesesek irányították, a katonai igazgatást a duxok számos beosztottal.²² A közigazgatás struktúrájára vonatkozó legfontosabb adatok forráshelyei a *Laterculus Veronensis* VI. és a *Notitia Dignitatum Occ.* II.28-34. A korábbi Pannonia Inferior területének északi felén hozták létre Valeria tartományt (vö. Aurelius Victor 40.10. és Ammianus Marcellinus 19.11.4.)²³ azaz Valeria ripensis tartományt.²⁴ A korszak végén a Valeria media tartománynév is feltűnik a forrásokban.²⁵

²² Az ismert személyeket pannoniai összefüggésekben tárgyalta Fitz J., VWP III. 1994, 1175-1405.

²³ Aur. Vict. Caes. 40.9.10.: "agrum satis rei publicae commodantem caesis immanibus silvis atque emissio in Danuvium lacu Pelsonae apud Pannonios fecisse eiusque gratia provinciam uxoris nomine Valeriam appellase."; Amm. Marc. 19.11.4.: "partem quondam Pannoniae, sed ad honorem Valeriae Diocletiani filiae et institutam et cognominatam."

²⁴ CIL III p. 416, 427, 482, 496; Graf 1936, 41; Alföldi 1942, 698-699; Mócsy 1962, 588, 611; PRK 55, 69; VWP 1993, 1175-1183; SV 2009, 89-93; FPA VI, 188-191, FPA 75-82; Kovács 2015, 288; Kovács 2016, 17-22.

²⁵ Vö. Tóth 1989, 107-226 és Kovács 2016, 18.

Valeria tartomány nyugati határa a Balatontól északra vélhetőleg Pannonia Inferior korábbi határával esik egybe, s Brigetio (Komárom / Ószőny) nyugati határánál csatlakozik a Dunába. A Balatontól délre eső terület a Balaton keleti széléig, Valeria tartományhoz tartozott.²⁶ Valeria tartomány dél-nyugati határpontja Sopianae (Pécs) alatt délre a Dráva partján volt, innen ágazott ki észak-kelet felé a határvonal a Dunáig.²⁷

2. A VALERIAI BELSŐ KATONAI OBJEKTUMOK / AZ ERŐDÖK

2.1. A tárgyalt helyszínek

A belső katonai objektumok közül az ún. "belső erőd" csoportba tartozókat tárgyalom, kiegészítve egy jellemzői okán ugyanebbe a csoportba tartozónak tekinthető ismert példával. Az ismert későcsászárkori belső erődök a római korban az egykori Pannonia Superior és Inferior később Pannonia Prima és Valeria Ripensis közös határának sávja mentén és annak közelében álltak, Valeria tartományhoz tartoztak egy kivételével közigazgatási és katonai szempontból,²⁸ nagyobb egységben tekintve pedig Illyricumhoz.²⁹ Magyarország területén öt településhez kötődnek (vö. **7. kép**):

- Környe, Tác-Fövenypusztá, Keszthely-Fenekpusztá, Ságvár-Jabapusztá és Alsóheténypusztá-Kapospula.

²⁶ Mócsy 1976, 29-33; Fitz 1978; Kovács 2016, 19.

²⁷ Kovács 2015, 288-292 és Fig. 2; Kovács 2016, 20.

²⁸ Vö. Radnóti 1941, 105; ld. alapvetően Soproni 1978, 172-184 (Tokodot nem vette fel a belső erődök közé, Kisárpást / Mursella / köztük tárgyalta, Marínát Sopianaeval vélte azonosnak); PRK 234-236; VWP III, 1191-1192; RAP 181-193 és MRE 215-218; Tóth StudVal 2009.

²⁹ Vö. újabban Hähnel 2016, 67-81 (kül. 68-73) a vonatkozó forrásokkal és a korábbi irodalommal.

- Kora, fekvése és formája és belső berendezése alapján, azaz funkcionális alapon szerintem melléjük sorolható még régészeti szempontból a Tokod-Várberek erődje (vö. **7. kép**).

- Írott forrás (Not.Dign. Occ. XXXIII.64) alapján közéjük tartozik Marinana, amelyet Ptolemaios (vö. **2. kép**), az Itinerarium Antonini, a Tabula Peutingeriana (vö. **2. kép**) és az Itinerarium Burdigalense alapján Donji Miholjac (CRO) területével azonosított a kutatás, amely a Dráva jobb partján nagyjából ott fekszik szemközt, ahol Valeria észak-déli határvonala eléri a Drávát, illetve ahonnan kiágazik északkelet felé a Dunáig (vö. **5. kép**). Több szempont alapján azonban ezt az objektumot valószínűleg nem csak a Dráva jobb partján, vagy nem csak ott kell keresni ahol ténylegesen fekszik Donji Miholjac (Marinana?), hanem a helyet magába foglaló Valeria provincia határa miatt vele szemben a Dráva bal partján, a mai Drávaszabolcs (Baranya megye) területén illetve inkább a kettő között. Ez lehet az egyetlen valószínű megoldás a kétségbe nem vont helyes lokalizáció esetén (vö. Kos – Kos 1995, 293 F4) a Notitia Dignitatum szerint valeriai területre eső objektum, és nem valeriai területre eső névadó helyének azonos nevére. A jelenség magyarázata ugyanis vélhetőleg a drávai átkelő létevel eshet egybe, azon átkelő létevel, amely a mai napig létezik (**97-100. képek**).³⁰ Egy, a Dráva-Száva közti birodalmi főútból északra, Sopianae felé kiágazó útvonal illetve a két út érintkezési pontja és a drávai átkelő indokolhatja az útállomás évszázadokon át való szereplését a forrásokban. A 4. században ez az I. és II. Katonai Felmérések térképei szerint a 18-19. századokban is, és ma is, úthoz kapcsolódóan használt drávai átkelési pont Valeria, Pannonia Prima, Pannonia Secunda és Savia találkozási pontjainál helyezkedett el. Vélhetőleg ez indokolta katonai felügyelet létesítését a térségben. Sajátos a környék római leletanyagának szűkössége illetve inkább

³⁰ Vö. KF I. 18.2041, 45.7902 és KF II. 18.2023, 45.7898; ld. még Karoliny – Kenderesi et alii, 2016, 165-171.

ismeretlensége, amelynek ma még jó magyarázat a kutatások hiánya. Önmagában az átkelő léte és fontossága azonban nem indokolja az adott helyen, hogy nagyobb épületek, belső erőd méretű struktúrák kerüljenek elő, inkább hídfőállásokat illetve kikötőobjektumokat kellene a helyszínen keresni. A bal parti részen, Drávaszabolcsnál a drávai híd előterében ma is vízzel telt és szintén áthidalt széles és rövid holtág ível ki a főágból és vissza a főágba. A holtág és medre kikötési célokra is alkalmas lehetett a római korban (vö. **7. kép**). Az I-II. Katonai felmérések (KF I-II.) térképei (**99-100. képek**) ugyanezt illusztrálják.

- A belső erődökkel a Notitia Dignitatum alapján még kapcsolatba hozható, de terepen és régészetileg azonosítatlan katonai objektumok, Alisca („Alesca”) és „Burgum Centenarium”. Előbbi a neve alapján Szekszárd-Őcsény környékén³¹, utóbbi már Soproni Sándor által is figyelembe vett és valószínűnek látott geopolitikai érvek, és a település 4. századi szerepe okán³² vélhetőleg Pécs (Sopianae) környékén kereshető. Mivel belső erődként nem kerültek elő, helyesebbnek látszik egyelőre esetükre is a katonai objektum kifejezést alkalmazni (vö. **7. kép**).

Míndezek, a sajátos stratégiai pozíciót képviselő keszthely-fenekpusztai erődötől eltekintve Valeria provincia területére esnek. Az objektumtípussal korábban kapcsolatba hozott Kisárpás / Árpás - Dombi föld feltételezése mára okafogyottá vált.³³

³¹ Vö. RAP 127-129; DLP 2011, 92-93.

³² Vö. Soproni 1978, 174, 177; Tóth 2006, 49-102.

³³ Vö. Radnóti 1954, 495, de ld. StudVal 17-19.

2.2. Források

A forrásokban szereplő vélhető belső erőd nevek és a régészeti szempontból ismert helyek megfeleltetése, az oda-vissza azonosítás krónikus problémája a téma kutatásának.³⁴

A régészeti szempontból részben azonosított és kutatott helyek településelőzményeire és korabeli nevére vonatkozó fontosabb források: Cl. Ptolemaios, Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις, (ld. Ptol.) (**2. kép**) az Itinerarium Antonini (ld. Itin. Ant.), a Notitia Dignitatum (ld. Not. Dign.), a Tabula Peutingeriana (ld. Tab. Peut.) (**2. kép**), az Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum (ld. Itin. Burd.) illetve a Corpus Inscriptionum Latinarum (ld. CIL) és regionális feliratos corpusokban (kül. RIU) szereplő feliratok és bélyeges téglák (vö. Lőrincz 2008 a korábbi irodalommal).³⁵ Közigazgatási helyzetük és a hozzájuk tartozó személyzetre vonatkozó legfontosabb forrás az 5. század második harmadának elejére elkészült Codex Theodosianus (ld. Cod. Theod.) illetve a 6. század első harmadának végére kész, Iustinianus által összeállított Corpus Iuris Civilis (ld. Cod. Iust.). Előbbi kiegészítése a Codex Gregorianus és a Codex Hermogenianus, amelyekből csak a korszakra érvényes bekezdéseket

³⁴ Vö. Radnóti 1954, 499. Az ókori és mai helynevek és helyazonosítások nem bizonyítható, de forrás- és régészeti alapon feltételezett lehetőségeit egymás mellé rendelten kezelem a bizonytalanságok (?) jelzésével. A pannoniai helynevek összefüggő forrásrendszerben szerepelnek, Ptol., Itin. Ant., Not. Dig., Tab. Peut., Itin. Burd. ill. csatolható auctorhelyek és feliratok, amelyek több azonosított, mint azonosítatlan helynevet tartalmaznak, ami utóbbiak keresésének topográfiai lehetőségeit leszűkítik. Ez igaz az alább tárgyalt belső erődök, előzményeik és az őket rejtő mai helyek példáira is. Ebből a módszertani megfontolásból láttam indokoltnak az azonosítási problémák tárgyalását a szükséges minimumra szorítani és a koracsászárkori, későcsászárkori valamint mai helynevek egymással való feltételes vagy vitatott megfeleltetéseit is megőrizve tárgyalni a témát.

³⁵ Ptol.: Nobbe 1843-1845; Stückelberger – Graßhoff 2006. Itin. Ant.: Cuntz 1929; Not. Dign.: Seeck 1876; Borhy 2003. Tab. Peut.: Weber 1976; Talbert 2010; Rus 2015; Rathmann 2016. Itin. Burd.: Cuntz – Wirth 1990 - ezekhez összefoglalóan vö. még: Löhberg 2006 (ehhez még vö. Rathmann 2008); CIL; RIU; Szilágyi 1933; Lőrincz 1991 stb. Vö. még FPA 1.

vette át a szerkesztő. Utóbbi a császárkori jogalkotás alkalmazható bekezdéseit is összefoglalja, ezzel a 4. századi jogforrásokat felülírva, ti. nem dönthető el, hogy a Digesta tartalma a Codex Theodosianus tartalmának ideje alatt is érvényes volt-e, vagy csak Iustinianus jogtudósai vették fel újra a számba veendő bekezdések közé őket. Mindezeket kiegészítik a felíratos források, amelyek a korból jóval kevesebben maradtak fenn. Az erődök helyőrségének elméleti hadászati tudását a korban például a Celsus, Paternus, Frontinus, Cato³⁶ műveire és Augustus, Traianus és Hadrianus rendeleteire támaszkodó Vegetius (Veg. Epit. 1.8.) foglalta össze a legalaposabban.

2.3. Az ismert belső erődök formai jellemzői

A belső katonai objektumok legfeltűnőbb példái a belső erődök (vö. **10., 22., 71., 75., 78., 87. képek**). Az ismert "klasszikus" belső erődök, Környe, Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta, Alsóheténypuszta-Kapospula példái alapján átlag 2-3 méter mélyen alapozott, 2-3 méter közötti vastagságig terjedő, 10 méter körüli magasságúra becsült falakkal, 300-500 méter hosszúságú falszakaszokkal rendelkeztek, amelyeket 22-51 darab oldal-, sarok- és kaputorony tagolt. 6-21 hektár körüli változóan ritkásan, de masszív épületekkel beépített területet foglaltak magukba. Belül magtárak, fürdő, főépület, barakkok, raktárak, lakóépületek, gazdasági- és egyéb kisebb épületek álltak, változó méretű üres terek mellett. Helyenként, belülről a főfalhoz épített helységeket is azonosítani lehetett, például Környe esetében, de a formai és helye okán ugyancsak itt tárgyalható tokod-várbereki erőd déli-délkeleti hosszanti és rövidebb falaihoz is hozzáépítettek különböző kisebb-nagyobb többhelyeséges épületeket. Birodalomszinten számottevő méretükkel a tartomány legnagyobb épületei közé tartoztak.

³⁶ Az egyes szerzőkhöz vö. Adamik 2009.

Rétegtan alapján, területük előkészítése a 4. század első harmadában elkezdődött a (pl. Tác-Fövenypuszta, Környe), de nem egyszerre, s nem is egyszerre készültek el, elkészültségi állapotuk szerint. A 4. század második harmadában viszont, toronyformák szerint is meghatározott első építési periódusukban már néhány állt (pl. Tác-Fövenypuszta, Ságvár-Jabapuszta). Amelyiknél második periódust is lehetett azonosítani, ott az átépítést a 370-es évekre lehetett keltezni, amint az első periódust nélkülöző erődök elkészültségi fokát is.³⁷ Együttesen tehát a 370-es évektől álltak, s néhány évtizedig használták őket. A Duna és a Dráva mente között nagyjából észak-dél irányú sávban, kiterjedtebb és jól meghatározható tájegységeket befogó helyekre építették őket (vö. **8. kép**), a fő és csatlakozó közlekedési útvonalak esetében nagyobb szárazföldön és vízen elérhető távolságokat figyelembe véve.³⁸ Létrehozásuk birodalmi, régiókon átívelő, de részleteiben még nem feltárt és ismert stratégiai koncepció része lehetett. Valeria esetében a stratégiai koncepcióba a Duna menti létező erődösor illetve kiegészítése a korban különböző típusú erődökkel és a szintén korabeli Csörsz árok Duna-Tisza közti s azon túlnyúló kelet-nyugat irányú és tiszántúli észak-dél irányú szakaszai is beletartozhattak (**6. kép**). Az átfogó stratégiai elképzelésre nincs közvetlen adat, ezért vitatható. Mindenesetre a Csörsz árok által befogott terület háttérben a Duna mentén ritkásabb a ripa erődlánca, míg a Csörsz árok Aquincum (Óbuda-Budapest III. ker.) fölötti, Dunához csatlakozó pontja fölötti dunakanyari részen nagyon sűrű az erődlánc. A belső erődök pedig a Csörsz árok befogta dunai szakasz háttérben helyezkednek el (vö. **6. kép**). Logikus rendszere a jelenségeknek tehát a térképre tekintve ma vázolható, de valóban kérdé-

³⁷ Vö. összefoglalóan RAP 181-193 és legutóbb StudVal 61-80.

³⁸ Ld. összefoglalóan Cuntz 1929; Graf 1936; Tóth 2006; Bődöcs 2008. Vö. még PRK 118-124; MRE 218-221 és Bődöcs 2006, 75-88. Vö. még Kiss 2007. Az A. Kolb és Kovács P. (ed.) sajtó alá rendezés alatt álló CIL 17² kötet részletesen és naprakészen tárgyalja a pannoniai úthálózatot is.

ses, hogy a korban is így képzelték-e el a császári stratégiák a tartomány-védelmi berendezkedést Valeria esetében.

Földrajzi helyzete, szerkezete, formája, valamint építési ideje és vélhető funkciója által közéjük vehető a kisebb méretű, határközeli tokodvábereki erőd is.³⁹ Az általában se limeserődnek, se belső erődnek egyértelműen nem tekinthető tokodi erőd a belső erődök nagyjából déli-északi sávját köti északon a limesút és a ripa vonalához. Sajátosan mind a Dunától, mind a limesúttól távolabb fekszik, dél-kelet-nyugat felől rejtett helyzetben (**10-20. képek**). Földrajzi helyzete okán, a későcsászári ripamente katonai rendszerén belül is számításba kell venni.⁴⁰

Azon késő császárkori katonai objektumok, amelyek a Notitia Dignitatum "belső erőd" létesítményeinek csoportjába tartoznak, de fizikai mivoltukban nem ismertek illetve nem lokalizálhatók mert eddig nem kerültek elő, (Alisca, Ad Burgum Centenarium, Marinana), valószínűleg nem belső erődök voltak a szó régészeti és típusmeghatározási értelmében, de más jellegű katonai objektumok, amelyek egyéb okból számítottak a parancsnokuk cohors tribunusi rangja alapján ugyanolyan fontos helynek, mint az ismert, erődítményként azonosítható belső erődök.

2.4. Forrás- és régészeti adatok összevonva

Módszertani szempontból rendhagyó a bizonytalan adatokat egymás mellé illesztve tárgyalni. Ugyanakkor annak érdekében, hogy áttekinthető jelleggel lehessen látni és tárgyalni az egyes adatokat, amelyek ha egyelőre bizonytalanul vagy informálisan is, de egymáshoz tartoznak, az eljárás indokolt. Az egyes azonosításokkal kapcsolatos problémákat a régészeti adatok és a Notitia Dignitatum összefüggéseiben Tóth Endre tárgyalta legutóbb (2006, 2009). Az a megállapítása, hogy a ma belső erődöknek tekintett objektumoknak szerepelniük kell a Notitia Dignita-

³⁹ Vö. RAP 84-86; DLP 2011, 66-67.

⁴⁰ Vö. Visy 2001, 101-112: Tokod. (= Visy 2003)

tumban teljességgel helytálló, amint az is elfogadható, hogy mindegyik ismert legalább a 18. század óta és újabbak előkerülése nem várható, hiszen a beépített illetve mezőgazdasági művelés alatt álló területeken azóta előkerültek volna újabbak ha lennének.⁴¹

A régészeti ismérvek, geopolitikai elhelyezkedésük és a Notitia Dignitatum alapján belső erődöknek tekintett illetve katonai objektumoknak tekinthető létesítmények, az északi ripamente felől déli irányban, az alábbi földrajzi sorrendben helyezkednek el (vö. **7-9. képek**)⁴²:

A. Régészeti szempontból ismert, geopolitikai helyzete okán belső erőd-objektumnak tekinthető, a Notitia Dignitatumban szereplő hely, de nem a belső erődöknek tekintett csoportban:

Tokod-Várberék (Komárom-Esztergom megye, HU)⁴³:

régészeti feltárások, forrásadatok (bizonytalan azonosítás):

– előzmény (- - -)? / segédcsapat-tábor / *Gardellaca* / ***Cardabiaca*** (?)
(Tab. Peut. sect. IV. / Not. Dign. Occ. XXXIII.50.); (**2., 10-20. képek**)

B. Régészeti szempontból ismert, formája és geopolitikai helyzete okán belső erőd-objektumnak tekinthető, az Itinerarium Antoniniben szereplő hely:

Tác-Fövenypuszta (Fejér megye, HU)⁴⁴:

⁴¹ Vö. StudVal 88-89.

⁴² A felsorolt belső erődök földrajzi elhelyezkedését ld. még Barrington Atlas: Map 20. Ehhez vö. Kos – Kos 1995, 290, 292 F2, 293 F3 és F4, 297 E3, 301 (római kori névvel, betűrendi sorrendben, p. 301 a szerintük lokalizálatlan helyek).

⁴³ TIR L 34; Kos – Kos 1995, 290, 292 F2; Tokod; Soproni 1985, 58-60; Visy 1988, 65-66; PRK 101; MRE 215-218; RAP, 84-86; Prohászka 2005. *Gardellaca* = *Cardabiaca*, vö. még Tokod, 43 (Mócsy A.) és Fitz 1984, 273-274.

⁴⁴ A segédcsapat táborhoz ld. Fitz 1986, 316-321; Fitz 2003, 22 és vö. Lőrincz 2001, 109-110; a településhez és a belső erődhöz vö. TIR L 34; Kos – Kos 1995, 292 F2; Fitz 1973; Tóth 1989a, 43-58; PRK 109; Tóth 1991, 97-112; Alföldy 1997, 225-241; Fitz 1999, 187-203; Fitz 2003; RAP 185-188; MRE 215-218; Fitz 2005, 45-80; Tóth 2008, 61-101; StudVal 83-85; Mráv 2013, 161-214.

régészeti feltárások, forrásadatok (bizonytalan azonosítások):

– előzmény auxiliáris-tábor, szentélykörzet - vicus / *Gorsium(?)* / *Hercule* / *Herculia(?)* (Itin. Ant. 264,4; Itin. Ant. 265,1); **(70-74. képek)**

C. Régészeti szempontból ismert, biztos valeriai objektumok, a Notitia Dignitatum ún. belső erődök csoportjába tartoznak:

Környe (Komárom-Esztergom megye, HU)⁴⁵:

régészeti feltárások, forrásadatok (bizonytalan azonosítások):

– előzmény *Mogionibus(?)* municipium(?) / *Vincentia(?)*

(CIL VI 32627; AE 1944, 104; AE 2003, 1375-1376 (?) / Not. Dign. Occ. XXXIII, 59.; CIL 3- 3773a-c, 10692a-d⁴⁶); **(21-69. képek)**

Ságvár (Somogy megye, HU)⁴⁷:

régészeti feltárások, forrásadatok (bizonytalan azonosítások):

– előzményként feltett *Tricciana(?)* / *Quadriburgium(?)*

(Itin. Ant. 267,7 / Not. Dign. Occ. XXXIII.60.); **(78-86. képek)**

Alsóheténypuszta-Kapospula (Tolna megye, HU)⁴⁸:

régészeti feltárások, forrásadatok (biztos azonosítások):

⁴⁵ TIR L 34, 70; Graf 1936, 100 n. 3.; Kos – Kos 1995, 301 (azonosítatlan helyű helynévként); Kézai Gesta I.4.7 (Szabó K. 1862); Bél Not. Hung. = Vilimszky – Koncsol 1996, 15. Környe p. 90; Radnóti 1941, 91-105; Tóth 2000, 296-319; RAP 183-185; MRE 215-218; StudVal 86-94; Heinrich-Tamáská – Szabó 2011, 47-59, 705-724. Vö. még Tóth 2006, 82-90 és Csiki – Szabó 2012, 41-71.

⁴⁶ *Vicen* és *Vincentia* bélyeges téglák: CIL 3 3773a-c, CIL 3 10692a-d – LLhh.: Esztergom, Pilismarót (Ad Herculem), Komárom (Brigetio), Sremska Mitrovica (Sirmium). 4. sz. Vö. még Lőrincz 2008.

⁴⁷ TIR L 34; Graf 1936, 100 n. 3.; Kos – Kos 1995, 301 (lokalizálatlan helyként); PRK 235; Tóth 1975a, 183-189; Soproni 1978, 173, 177, 195; Tóth 1996, 317; Mócsy 1985, 177-180 (vö. Cassius Dio (Cary 1914-1927) 78.13, 79.4; CIL 3 10629, 10637, 10644, 10647 stb.); MRE 215-218; RAP 190-191; StudVal 20-37, 83-85; Paulovics I. ságvári ásatási eredményei közöletlenek.

⁴⁸ TIR L 34; Kos – Kos 1995, 293 F3; Soproni 1978, 138-142; Soproni 1985, 23; Tóth 1987, 22-61; Tóth 1989b, 31-39; RAP 190-193; StudVal 37-60, 86-94.

– előzmény *Iovia*⁴⁹ / *Iovia*

(Itin. Ant. 264,8 / Not. Dign. Occ. XXXIII.61); (87-92. képek)

D. Csak a Notitia Dignitatum alapján belső katonai objektumoknak tekinthető helyek:

Ad Burgum Centenarium (?Baranya megye, HU):

forrásadat (bizonytalan azonosítási lehetőség): Not. Dign. Occ. XXXIII.62.; (95-96. képek) Azonosítatlan; geopolitikai okokból és a neve által a tartományi szék-hely összefüggésében indokolható megfontolások alapján esetleg Sopianae / Pécs közelében, vö. alább.

Alesca [Alisca] (Tolna megye, HU):

forrásadat (feltehető azonosítási lehetőség): Not. Dign. Occ. XXXIII.63.; (93-94. képek)

Azonosítatlan; a név és a "belső erőd" csoportba tartozása okán esetleg a Sió-Sárvíz és a Tolnai Duna / Duna összefolyásánál - Szekszárd/Ócsény vö. alább.

E. A Notitia Dignitatum alapján valeriai, egyébként egyelőre nem igazolható valeriai területen fekvő objektum:

Bizonytalan azonosítás; nem valeriai terület a Dráva jobb partján – biztos valeriai terület a Dráva bal partján; földrajzi, közigazgatási érvek alapján tehető fel, hogy az eredetileg a Dráva jobb parti helynév jelölte a vele strukturális kapcsolatban álló bal parti területet is.

Donji Miholjac / Alsó Miholjac (Osječko-baranjska županija, CRO)⁵⁰ – illetve vele szemben Drávaszabolcs - drávai átkelő (?):

⁴⁹ Bertók 2000, 101-112; StudVal 120-123.

⁵⁰ Ptolemaiosnál (Nobbe 1898) torzult vetülettel Pretorium és Emona között. Vö. FPA I. 61 és függelékben 1, 5 térképek. Az Itinerarium Antonini szerint az Dráva-Száva közti, pannonia superior Ioviától (vö. StudVal 124-136) északnyugati irányban 83 mérföldre (MP), Mursától délkeleti irányban 48 mérföldre (MP) feküdt az Emona-Poetovio-Sirmium útvonalon. Vö. Graf 1936, 64-65; TIR I. 34 / Aquincum 78; Soproni 1978, 174, 177 (belső erődként, de Sopianae / Pécs

forrásadatok (feltételezhető ill. ellenőrzendő Stravianis-Marinianis (Marinana)-Sopianae diagonális útvonal az ItinAnt 265,9 - 130,5 - 264,1 = 265,7 = 267,5), vö. még KF I-II. 18.2023, 45.7898 - 182041, 457902: – előzmény *Μαγνιανα(?) / Marinianis(?) / **Marinana** / Maurianis(?)*; Ptol. II. 14.4.21 / Itin. Ant. 130,5 / Not. Dign. Occ. XXXIII, 64 / Tab. Peut. sect. IV. / Itin. Burd. 562,7⁵¹); **(2., 97-100. képek)**

A helyhez rendelt cohors tribunus tisztsége alapján vélhetőleg ez a helynév is katonai objektumot fed, Ioviától és Sopianae-től illetve Burgum Centenariumtól(?) délre(?) a Dráva partján, Valeria és Pannonia Secunda határán.⁵² A Notitia Dignitatum Marinana névalakja romlott vagy átalakított vagy hasonló új névforma a korábbi Marinianis helyett.⁵³ Az *-ian/a* vagy *-ian/is* végződés mindhárom másik névalakban megvan.

azonosítással); Kos – Kos 1995, 293 F4 'Marinianis' Magniana / Donji Miholjac CRO; Tóth 2001, 24-25; StudVal 86-94. Vö. még Karoliny – Kenderesi et alii, 2016, 165-171.

⁵¹ (?)mansio Maurianis mil VIII, mutatio Bolenta és (a zarándok - vagy a másoló tévedése szerint, vagy esetleg a Pannonia Secundát emendálták Pannonia Superiorra - szerint Pannonia Superiorba belépve, Pannonia Inferior helyett) mutatio Serena között, vö. Cuntz – Wirth 1990, 89; Sartin – Althoff 2014, 317.

⁵² A Notitia Dignitatum egységenként topográfiai sorrendet követő listájában Iovia és Marinana között elhelyezkedő 'Alesca' és 'Burgum Centenarium' különböző okokból nem tekinthetők ún. belső erődnek. Feltűnő, hogy Sopianae (Pécs) éppen féltávon helyezkedik el Iovia és Marinana között, a belső erődök észak-déli irányú sávja mentén, vö. Tóth 2001, 27-42. A Not. Dign. Occ. XXXIII.63 alatt, Iovia és 'Alesaca' (Alisca) után következő, cohors-tribunus irányítása alatt álló 'Burgum Centenarium' esetleg Pécs körül, vagy tágabb körzetében is kereshető. Ioviától keleti irányban Alesaca (Alisca / Ócsény / Szekszárd) éppen olyan távolságra van, mint Sopianae. A Ioviától északabbra fekvő belső erődök is hasonló távolságokra helyezkednek el egymástól. Ld. alább.

⁵³ Vö. Tóth 2011, 27-28, szintén Mariniana alakban értékeli és a kisebb részben őslakos nyelvből eredő, nagyobb részt latin gyökű *-iana* végződésű helynevek, pl. Maestriana, Mogetiana, Tricciana, Caesariana, Cimbriana, Crispiana, Floriana, Fortiana, Cariniana, Antiana közé sorolja, amelyek nagyjából személynévi eredetűek. Vö. még Reitzenstein 1970, 70.

A katonai objektum feltételezhető helye a mai Donji Miholjac vagy hozzá közeli terület, a tartományhatár figyelembevételével a Dráva bal partján a drávai átkelőnél⁵⁴ a mai Drávaszabolcs területén lehet és nem a jobb parton ténylegesen Donji Miholjac területén, illetve stratégiai és logisztikai szempontból a környék egyetlen fontos helyét figyelembe véve, a drávai átkelő (vö. még KF I-II.) lehet a Notitia Dignitatumban való feltüntetésének indoka. A katonai felügyelet alatt álló objektum Valeria nyugati határának a Drávához való csatlakozási pontja illetve Valeria déli határának innen a Dunáig tartó vonala kiindulási pontjához esik közel vagy vele egybe (vö. **5. kép**), illetve alapvetően a négy pannóniai tartomány határainak találkozási pontjánál fekszik.

F. Valeria határán vélhetőleg kívül eső, a Notitia Dignitatum valeriai listájában nem szereplő, de stratégiai tekintetben Valeriával kapcsolatban is számbaveendő, régészeti szempontból ismert objektum:

Keszthely-Fenekpuszta (Zala megye, HU)⁵⁵:

régészeti feltárások, forrásadatok (bizonytalan név azonosítások; bizonytalan – inkább nem - valeriai terület):

– előzmény, feltételezett *Volgum*(?) / *Valcum*(?);

(RIU 1244, RIU 1253 / Itin. Ant. 233,3); (**75-77. képek**)

2.5. A településelőzmények kérdéséhez

A belső erődök egyik jellemző vonása, hogy különböző szintű és méretű koracsászárkori települések helyére, azok romterületén, vagy korábbi települések romterülete közelében létesültek. A koracsászárkori nagyobb és kisebb telepnyomok illetve emlékanyag mindenütt kimutat-

⁵⁴ Vö. Karoliny – Kenderesi et alii, 2016, 165-171.

⁵⁵ TIR L 34; MRT I., 81-87; Csák 1903, 73-92; Barkóczi 1976, 952; Erdélyi – Sági 1980, 151-156; Kos – Kos 1995, 297 E3 (Volgum); PRK 235; RAP 114-116; RAP 188-189; MRE 215-218; Tóth 2006, 112-113; StudVal 83-85; Heinrich-Tamáška – Straub (Hrsg.) 2009; Heinrich-Tamáška (Hrsg.) 2011.

ható a belső erődök alatt vagy a közelükben.⁵⁶ Ezeket általában település-előzményekként tárgyalja a szakirodalom, ami azonban csak régészeti értelemben érthető egyelőre, az adott terület és a romok későcsászárkori felhasználásának összefüggésében és nem kontinuitásként, még ha egyes koracsászárkori településelőzmény nevét viseli is a későcsászárkori belső erőd. A településelőzmények azonosítása, lokalizálása, nevük és a helyükre vagy az egykori területük közelébe épült belső erődökhöz való viszonyuk szintén folyamatos kérdést képviselnek. A településelőzmények nevei az írott forrásokban kereshetők: Itinerarium Antonini (Itin. Ant.), Notitia Dignitatum (Not. Dign.), Tabula Peutingeriana (Tab. Peut.), Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum (Itin. Burd.) továbbá feliratok szövegeiben (vö. CIL és RIU). Az útikönyvek távolságadatai (vö. Tóth 2006) összevetésben a régészeti és feliratos adatokkal képezik a koracsászárkori település azonosításának kiindulópontját, a feltételezési lehetőségeket.

Tokod esetében őslakos településsel, majd ismeretlen nevű, státuszú és kiterjedésű római kori településsel, feltehetőleg vicusszal és villával lehet számolni, aminek maradványai az erődtől északnyugatra kerültek elő, illetve éppen alatta egy feltehető koracsászárkori erőddel (vö. **11. kép**).⁵⁷ Feltehető neve két formában maradt fenn, mindkettő késői forrásból:⁵⁸ Gardellaca ill. Cardabiaca. Bizonytalan, hogy a Tabula Peutingeriana (sect. IV.) által megőrzött Gardellaca név (vö. **2. kép**) mikori, hiszen ez elsősorban nem a térkép készítési idejével, hanem annak forrásaival összefüggő kérdés. Ennek alapján a Gardellaca névalak akár korábbi is lehet a biztosabb keletkezésű és korabeli állapotokat

⁵⁶ Összefoglalóan vö. StudVal 81-94. Részletesen foglalkozik még a kérdéskörrel Tóth Endre, vö. Tóth 2006.

⁵⁷ TIR L 34; RAP 84-86; Tokod, 21-23; MRT 5, 341-344; Visy 2000, 43-44 (= 2003, 45-46); Prohászka 2005; DLP 215 további irodalommal.

⁵⁸ Vö. Tab. Peut. sect. IV.; Not. Dign. occ. XXXIII.50. Vö. Kulikowski 2000; Borhy 2003.

rögzítő Notitia Dignitatum adatához (Occ. XXXIII.50.) képest. Egyikre sincs korai forrás, azaz a koracsászárkori név nem ismert.

Környe régiójában (vö. **24. kép**) két kövezett út, műhelyek, kőalapú épületek és a rövidítések kiegészítésével interpretált feliratok alapján vélhetőleg egy várost (mun. Mog(ionibus)(?))⁵⁹ lehet számba venni (vö. **30-36. képek**).

Tác-Fővenypuszta esetében (**70-72. képek**) nagyterjedésű és sűrűbben beépített vicus-rangú telepről van szó, városi rangja nem ismert. A szakirodalomban az Itin. Ant. 264,4 távolságadat viszonyítása alapján általában Gorsium(?) néven szerepel az 1960-as évektől az azonosítás bizonytalansága ellenére.⁶⁰

Keszthely-Fenekpuszta esetében (**75-76. képek**), Tác-Fővenypusztától és Alsóheténypuszta-Kapospulától messze elmaradó, Ságárral és Tokoddal hasonló, Környétől kisebb mértékben elmaradó számú szpólia (ld. II. rész) alapján egy közeli vicus illetve nagyterjedésű villa vetődött fel előzményként. Ha csak ezek voltak az előzményei, eleve kevesebb faragott követ tartalmazhattak, mint egy város. Ebben az esetben is feltehető a kissé távolibb városi előzmény, egy kisváros, amely útikönyvből és két feliratról ismert. Az azonosítás azonban helyi adattal még nincs megerősítve. Viszont egy pannoniai belső-provinciai falusias jellegű kisváros önmagában sem túl gazdag általában faragott kőemlékekben, de terméskőben sem. Utóbbit inkább az alapozáshoz használták, míg a belső épületek egy részének felmenő falait vályogtéglából építették, ahogy a tác-fővenypusztai 2-3. századi városias jellegű vicus területén meg lehetett figyelni, pl. a 70. épület északi olda-

⁵⁹ Saját feltárási megfigyelések a 2002-2016 közötti évekből és (municipium) Mog(ionibus?) lehetősége környei feliratokon (ld. itt II. rész) addig cf. RIU 674 = AE 1944, 104; RIU S 110 = AE 2003, 1375; RIU S 111 = AE 2003, 1376(?), új helynévolvasatokkal az AE 2002, 1182 (= RMD 4, 303), Inotapuszta, 206-ra keltezett katonai diploma és a CIL 6 32627, Roma, kelt. 3. sz. laterculus-töredék, alapján. Vö. még Visy 1999, 575-584, 816-823 és Mráv 2003a, 331-368.

⁶⁰ Vö. Fitz 2003; az azonosítás bizonytalanságához vö. Tóth 1975b, 276-277.

lánál.⁶¹ Ha nem volt városfala, aminek nyomait feltehetőleg már azonosítani lehetett volna, akkor számottevő kőanyag csak a középületekből és a temetőkből várható. Ezek egy belső erőd összefüggéseiben eleve nem jelentenek nagy mennyiséget, és ezen belül a faragott kövek csak a kisebb hányadot. A kisváros faragott kövei tehát elvesznek egy akkora épületegyüttes esetében, mint a belső erőd és épületei, illetve a falakon kívül álló épületek. Emellett a felmenő falak mind hiányoznak, kőanyaguk nem ismert. Az alapfalak is részben ki vannak termelve illetve az altalajig csak szakaszokban vizsgálták őket, az alaprajz megállapításához. A kőanyag jelentős része, főleg a felmenő falakból származók, a régebbi keszthelyi épületek falaiban állhatnak (vö. **101. kép**). Így a középkortól a ferences rendház és templom falaiban, majd a Festetich nagybirtok (major) nagyméretű, közvetlen közeli gazdasági épületeiben és távolabb a kastélyban. Vélhetőleg más templomokhoz, ugyanígy a törökkori vár építéséhez illetve a balatoni töltéshez is használtak fel keszthely-fenekpusztai köveket a 16-19. századok között.⁶² Mindezen okokból következik, hogy a kisszámú ismert töredék alapján nem zárható ki, hogy a keszthely-fenekpusztai erődnek is elsősorban a közeli civil, ez esetben városi település volt az egyik építőanyagot szolgáltató előzménye. Emellett természetesen, a környékbeli vicusok és villák kőanyagát is felhasználhatták. Az előzménynek tekinthető közeli, egyébként egyetlen környékbeli civil település körülbelüli helye és neve vélhetően azonosított.⁶³ A két, ugyanazon állítatójú koracsászárkori felirat-

⁶¹ 1994-2001 között vettem részt az ott folyó ásatásokon, ásatási gyakornokságtól ásatásvezetésig.

⁶² Vö. még Heinrich-Tamáskó – Müller – Straub 2012, 3-4.

⁶³ Itin. Ant. 233,3; Graf 1936, 124, 126, 128. Az azonosítás lehetősége mellett Tóth 1986, ellene pl. RAP (2003) 116. Amíg nincs azonosítva a feliratok Volgum municipiuma valahol máshol, addig a névazonosság és a ma ismert forrásadatok alapján Volgum / Valcum a belső erőd egyféle előzményének is vehető. Az a tény, hogy ugyanaz a volg(um)i decurio, két, Intercisában előkerült magántermészetű feliraton feltűnik, mint állítató, nem vonja kétségbe Volg(um) és a Keszthely

ról ismert municipium Volg(um)(?) neve Valcum formában fordul elő később, s az utóbbi az Itinerarium Antonini útadatának viszonyítása szerint a keszthely-fenekpusztai település illetve belső erőd területéhez esik közel.⁶⁴ Kétséget csak az okoz, hogy a Notitia Dignitatumban nem szerepel a név, aminek a régészeti valóság ismeretében sajátos oka lehet (a kérdésről alább lesz szó).

Ságvár-Jabapuszta esetében (78-80. képek) egy feltételezett környékbeli településsel lehet számolni, ami nem az erőd alatt fekszik. A szakirodalomban az Itin. Ant. adata alapján Tricciana(?) helynév vált általánosabbá⁶⁵. Városra utaló adatok híján azonban itt is inkább környékbeli vicusról lehet legfeljebb szó.

Alsóheténypuszta-Kapospula esetében (87-92. képek) hasonló jelenséggel szembesülünk. A belső erődöt nyolc kilométerrel (kb

környéki Valcum azonosságát; se nem lokalizálja Volg(um) / Valcum települését Intercisa közelében. Nem létezett a korban szabály, amely tiltotta volna a más városban illetve más tartományban viselt decuriói tisztséget, vö. pl. Szabó 1997, 169-211. Mivel a két névforma azonos jelentése elfogadható és Valcumnak van pontosabb lokalizációja, ez a két feliraton szereplő decuriót is a Keszthely melletti településhez köti egyelőre. Ld. még a következő jegyzetet.

⁶⁴ Municipium Volg(ensium), sírfeliratok: RIU 1244 - *D(is) M(anibus) || M(arco) Mario Mariniano q(ui) v(ixit) ann(os) VI | m(enses) VII M(arcus) A[ur(elius)] Mar(ius) Marinus dec(urio) mun(icipi) | Volg(- -) et [A]nnia Marina parentes | f[il]io[rum] dulcissimo || Thalassius || Encolpio.* - Intercisa I. 297 Nr. 124; Lapidarium MNM Nr. 143; VInF 206; HD037393, Dunaújváros / Intercisa, 2-3. sz. és RIU 1253 - - - - -] | [- - -]rio Prisco | [milit(i) le]g(ionis) I Adi(utricis) b(ene)ff(iciario) of [fici(i) pra]es(idis) q(ui) v(ixit) ann(os) L | [M(arcus) Aur(elius) Ma]rius Marinus | [dec(urio)] mun(icipi) Volg(- -) amicus. - Intercisa I. 283 Nr. 30; vö. AE 1988, 942; AE 2013, +1269; CBI 406; VInF 215; HD037401, Dunaújváros / Intercisa, 201-230. Vö. Tóth 1986, 163-181, ezzel az előző jegyzettel.

⁶⁵ Itin. Ant. 267,7; Radnóti 1954, 489-508 de ld. Tóth E. StudVal, 83-84. Az őslakos nyelvi háttérű - iana végű helynevek közé tartozik, vö. Reitzenstein 1970, 70, amely személynév részeként is előfordul, vö. Cassius Dio (vö. Cary 1914-1927) 78.13, 79.4; CIL 3 10629, 10637, 10644, 10647 stb. és Mócsy 1985, 177-180.

5,5 MP) távolabb építették fel a város⁶⁶ területétől, annak minden mozgatható kőanyagát átszállítva, a feldarabolt síremlékekkel és köztéri, templomi szobrokkal bezárólag. A város neve úgy látszik az erőd nevéként élt tovább, változatlan formában. Ugyanakkor, az erőd kijelölt területéhez közeli vicus vagy villa kőanyagát is felhasználták.⁶⁷

Donji Miholjac / Drávaszabolcs (?) esetében (97-100. kép) a két mai település által közrefogott területről se koracsászárkori, se későcsászárkori emlékek nem ismertek ahhoz, hogy a források távolságadatai alapján lokalizált római kori településről vagy inkább útállomásról bármi biztos kijelenthető legyen. A felvetés mellett a biztosnak látszó azonosítási lehetőségen alapuló római kori néven kívül geopolitikai érvek szólnak, jelesül a drávai átkelő helye, amelyet a 18-19. századokban is használtak a hozzátartozó dél-észak irányú útvonallal együtt az I. és II. Katonai Felmérések szerint⁶⁸. Ugyanez a helyszín lehetett alkalmas a római korban is az átkelésre, ezért maradhatott fenn az egyébként mi más jelentőséggel bíró helységnév Ptolemaiosztól, az Itinerarium Antonini és Tabula Peutingerianan keresztül az Itinerarium Burdigalenséig. Az átkelő a Dráva-Száva közti birodalmi főútból Siscia és Mursa között észak felé kiágazó, legközelebb Sopianaet érintő utat is feltételez, ami római útként egyelőre nem ismert, azonosítása jövőbeli kutatások feladata. Közel kizárt, hogy a főúton nyugat felől közeledvén Mursáig kellett elmenni és onnan észak-nyugat felé visszafordulva Antianán keresztül eljutni Sopianaeba⁶⁹ és az összes onnan kiágazó úton a tartomány egyéb területeire (vö. 3-4., 7. képek). Ugyanígy észak felől is ezen az

⁶⁶ Bertók 2000, 101-112; StudVal 86-94, 120-123.

⁶⁷ StudVal 119-136.

⁶⁸ Vö. I. Katonai felmérés (18.2041, 45.7902) és II. Katonai felmérés (18.2023, 45.7898) térképeit: Arcanum, <http://mapire.eu/hu/map> (2018. május 5.)

⁶⁹ A feltett Sopianae – Antiana útvonalat végigjártam 2007-ben, semmilyen római útszerkezeti nyomot nem találva. Összehasonlítva a Drávaszabolcs – Pécs közötti útvonallal, utóbbi tájékozódás és közlekedés szempontjából is kedvezőbb feltételeket mutat, az előbbinél.

útvonalon lehetett becsatlakozni Sopianae alatt a főútba, akár Siscia, akár Mursa felé igyekezett valaki. A Pannonia térképekről hiányzó útvonal a mai 58-as főút vonalát követhette Pécs és Drávaszabolcs között, Harkányon keresztül, más praktikusabb lehetőség nincs mai napig, se keletebbre, se nyugatabbra, se a Dráván való átkelésre, se útvonalvezetésre, ahogy az I. és II. Katonai Felmérések korában sem volt, amelyek térképein szerepel ez az út. A koracsászárkori útállomás vagy telep illetve a későcsászárkori katonai objektum azonosítása jövőbeni kutatások feladata. Egyelőre se Donji Miholjac, se Drávaszabolcs területéről nem ismertek római leletek.⁷⁰ A Notitia Dignitatumban katonai objektumként való szerepeltetése így Marinana lokalizációjának elfogadásával együtt csak a drávai átkelővel illetve a főút kereszteződéssel függhet össze. A mai átkelő a két település között viszonylag nagy kiterjedésű és nemcsak a folyót érinti, hanem széles holtágat is, illetve kikötésre is alkalmas ugyanott a folyó partja, ahogy a 18-19. századokban is volt (vö. KF I-II. ill. **99-100. képek**)), s ma is van ezen a ponton kikötő. Utóbbi lehetőség, a Dráva, mint vízi útvonal kérdéséhez is kapcsolódik, ti. ha valaki hajón közelített nyugatról, úgy Marinananál köthetett ki ha Sopianae felé óhajtott továbbmenni.

Alisca és *Burgum Centenarium* (vö. **93-94.** és **95-96.** képek) településelőzményeiről feltevés szintjén is óvatosan lehet egyelőre beszélni. Előbbi a koracsászárkori Ócsény-Szekszárd területéről ismert tábor nevét viseli, ami a helyének térségére utal, de nem településelőzményre. Mindkettő településelőzményét csak helyszíni azonosítását követően lehet vizsgálni, utóbbira ráadásul semmilyen közvetlenebb támpont, helynév vagy régészeti lelet nincs egyelőre.

⁷⁰ Donji Miholjacra a település Drávához közelebbi, északi szélén áll a Majláth kastély, amely ha volt római épület a területen, annak köveit tartalmazhatja (pl. a nagytétényi Szárazd-Rudnyánszky kastélyhoz hasonlóan, amely részben Campona köveiből épült), de adatot nem találtam a jelenségre.

2.6. A helynevek kérdéséhez

Ha az eddig felvetett, forrásokból ismert nevek és belső erődök azonosítása feltehető⁷¹, úgy a későcsászárkori belső katonai objektumok egy része, a nevét településelőzményről kaphatta a név átvitelével.

Ezek (esetleges összefüggés a nevek között) Gardellaca / Cardabiaca (?), (biztosabb összefüggés a nevek között) Volgum / Valcum(?), (biztos összefüggés) Iovia / Iovia és (feltehető és biztosabb összefüggés) Magniana / Marinianis / Marinana.

Máskor újonnan kapták, mint a kérdéses azonosítású Gorsium(?)-ot váltó Herculia(?), a feltehető azonosítású Mogionibus(?)-t váltó Vincentia(?), és a szintén kérdéses azonosítású Tricciana(?)-t váltó Quadriburgium. A pontosan vagy nagyjából ugyanoda eső helyszínek a névátvitelt illetően Iovia / Iovia és Alisca / Alesca példái által illusztrálva, nem képviseltek elsőrendű szempontot a kérdésben.

Herculia feltételesen hiszen az Itinerarium Antoniniben szerepel, azaz lehet 3. századi is, Vincentia biztosan újonnan adott helynév. Iovia, Alisca és Marinana esetében pedig mindkét lehetőség feltehető, az átvitel és elméleti lehetőségként az ugyanolyan illetve a hasonló hangzású új név adása, s nehezkesebben Gardellaca / Cardabiaca esetében is.

Az új alapítással egybekötött névváltoztatások nem kívánnak különösebb magyarázatot, legfeljebb a névadás szempontja lehet kérdés.⁷² A személynévből képzett helynevek esetében az alapítás kora vehető inkább számításba a név háttérének azonosítására. Különösen ha a korábbi település hosszabb ideje elpusztult a belső erőd alapításához képest. A legkésőbb 258-260⁷³ közötti pusztulás Környe és Tác-Fövenypuszta eseteiben a pusztulási réteg által megállapítható, a helyükön épített belső erődök az alattuk húzódó településétől eltérő, új neveket is kaptak.

⁷¹ Alapvetően ld. Soproni 1978, 172-184. Vö. még StudVal 81-94.

⁷² Vö. Mócsy 1968, 75-77; a témához még Tóth 1982, 55-72; Kovács 2015a, 41-43.

⁷³ Vö. Kovács 2014, 241-257.

A 4. század összefüggéseiben tekintve a Iovia és Herculia neveket a tetrarchia két alapító uralkodójához kötötte korábban a kutatás.⁷⁴ A Iovius, Hercules nevekre született magyarázattal szemben a két érintett belső erőd (Kapospula-Alsóheténypuszta és Tác-Fövenypuszta) építéstörténete is erős kétségeket támaszt.⁷⁵ Míg a tác-fövenypusztai erőd építése időben közelebb áll Maximianus Herculiushoz (286-305), addig az alsóhetény-kapospulai erőd építése időben jóval több, mint fél évszázaddal követi Diocletianus (284-305)⁷⁶ lemondását. Az erőd építésének korában Diocletianus személyének illetően kultiválására jó okot és magyarázatot kellene keresni és még jobbat Maximianus Hercules esetére. Emellett Iovia esetében az is magyarázatot igényel, hogy ha névátvitelről van szó, akkor a 2-3. századi település mikor és kiről kapta a nevét. Esetleg megfontolható lehetőség még bennük állomásozó csapattest jelzőjével (i.e. Ioviani, Herculiani⁷⁷) összekapcsolni a két helynevet, de a jelenlegi forráshelyzet nem ad ilyesmire se támpontot, se lehetőséget. Hasonlónak látszó kérdés Marinana nevének háttere is.⁷⁸ Vélhető előzménye Ptolemaiosnál Magniana (**2. kép**), az Itinerarium Antoniniben Marinianis néven szerepel. Magniana őslakos nyelvből eredeztethető⁷⁹, a Marinianis latin névből (Marinianus / Mariniana), míg a tőle alig különböző Marinana szintén latin és latin nyelvközegben használt orientális eredetű (Marius / Marinus / Maritanus). A hasonló hangzású új név adása sem zárható ki, de talán a név átvitele az első kézenfekvő magyarázati lehetőség, mint Iovia, Alisca és Valcum(?) eseteiben.

⁷⁴ Vö. Fitz 1980, 53-60.

⁷⁵ Vö. Tóth 1982, 55-72, a kérdéskör teljes körű vizsgálatával.

⁷⁶ Vö. Kienast 1996, 267-277.

⁷⁷ Vö. pl. Woods 1995, 61-68 háttérodalommal.

⁷⁸ Soproni 1978, 174, 177 Sopianae neve elírásának vélte Marinana nevét és azonosnak tekintette a két helyet. Tokodot nem vette fel a belső erődök közé, Kísárpást közöttük tárgyalta, vö. uo. 172-184.

⁷⁹ Vö. Reitzenstein 1970, 70.

A korábbi, személynevekből képzett helynevek látszólag ötletszerű megőrzésének okára nincs még magyarázat. Vélhetően olyan esetben maradhattak meg, ha a név megfelelt az adott korszak szempontrendszerének. A *Vincentia* helynév háttérében álló *Vincentius* személynév különösen sokszor előfordul a 4. század feliratos emlékein, közel mindegyik társadalmi kategóriában. A névformának semmilyen más alakja nincs, azaz formaszerűen szerepel a forrásban. A belső erőddel kapcsolatba került, hitelesen II. Constantius uralkodása végére illetve I. Valentinianus uralkodásának elejére keltezhető *VINCENTIA* és a vele együtt értelmezendő *CORTAVICEN* bélyeges téglákkal kapcsolatos problémákat Lőrincz Barnabás foglalta össze legutóbb.⁸⁰ Véleménye szerint a bélyegek nem értékelendők helynévként, ezért nem lehet őket *Vincentia* (Környe) erődjével összefüggésben tárgyalni. Nyilvánvalóan személyre utalnak a bélyegek illetve közegre, amely a téglákat gyártotta (*CORTAVICEN = co<bo>rt(is) a(pparatu) Vi<n>cen(tii)* Lőrincz B. Alföldi A. nyomán). Az összefüggés a téglabélyegek az erődnév között tehát ez esetben a tribunus neve is lehet, akinek tevékenysége éppen az erőd típus szerinti építési idejével esik egybe. Feltehető ennek alapján tehát az is, hogy *Vincentius* nevű tribunus kölcsönözte a nevét az újonnan épült objektumnak, amelynek ő lehetett az építésirányítója vagy első parancsnoka. *Vincentia*, városnévként Észak-Itáliából ismert még.⁸¹ Egyik belső katonai objektum neve háttérében álló személynév sem különleges, sokan viselték őket, eredetük tehát több felől is magyarázható.⁸² Összefoglalóan feltehető tehát, hogy a *Herculia*, *Iovia*, *Marinana* (?), *Vincentia* helynevek háttérében 4. századi magasrangú személyek, *Herculius*, *Iovinus* / *Iovius*, *Vincentius* és *Marius* / *Marinus* / *Marinanus* kereshetők. Ők akár a császári család illetve a birodalmi felső ve-

⁸⁰ Lőrincz 2008, 488 Nr. 14 = 500-501 Nr. 14.

⁸¹ *Vincentia*, ma *Vicenza* / *Veneto* / *Olaszország*.

⁸² Vö. OPEL II., *Herculius*, *Iovius*; OPEL III, *Marinus*, *Marinanus*; OPEL IV, *Vincentius*.

zetőréteg ismert vagy még nem ismert tagjai lehettek. Mellettük számításba vehetők a Pannoniában is szerephez jutó, ismert vagy még nem ismert magas rangú katonatisztek és magistratusok.⁸³ Pl. Iovia városnévnek eredete ismeretlen⁸⁴, viszont a belső erőd alapításának időszakában csak a példa kedvéért említve, 360-362-ből ismert egy Iovius quaestor sacri palatii, illetve Iovius nevű magister equitum et peditum 365-ből.⁸⁵ A korabeli pannoniai tartományokból is több magasrangú katonai személy ismert, tribunusokkal bezárólag, akik adhattak esetleg nevet hasonló létesítménynek.⁸⁶

Sajátos kérdést jelent a feltételezett Triccianát felváltó Quadriburgium név ("quadriborgio"), a ságvári belső erőd neveként. A belső erődök csoportjában kirívó kategóriát képvisel. Különösen, hogy az összetett szó latin etimológiája négyszög alaprajzú erődre utal, a ságvári erőd pedig ötszög alaprajzú mindkét periódusában. A név által jelzett struktúra és a ságvári régészeti valóság közötti ellentmondással Tóth Endre is részletesen foglalkozott, ezen az alapon jogos kétséget megfogalmazva az objektum és a név összeegyeztethetőségét illetően.⁸⁷ A Quadriburgium név további előfordulásait megnézve, úgy látszik a látszólag formát és típust jelző településnév máshol is előfordul a jelentése alapján várt struktúrától függetlenül a 4. században, de csak ebben a században.⁸⁸ Ammianus Marcellinus 353 és 378 között, a 359. év

⁸³ Vö. PLRE I.: Herculius, Iovianus / Iovius, Marius / Marinus / Marinanus, Vincentius; a pannoniai összefüggésben ismert 4. századi személyekhez ld. Fitz, VWP III., 1175-1406 és VWP IV. 1600-1619. Vö. még Olszaniec 2013.

⁸⁴ A kérdéskörhöz vö. StudVal 119-136.

⁸⁵ Vö. cod. Theod. 7.1.7: "Idem AA. (Valentinianus, Valens) Iovio magistro equitum et peditum ... Dat. Prid. Kal. Iun. Mediolano Valentiniano et Valente AA. Conss." - 365. május 31.

⁸⁶ Vö. VWP III., 1175-1287, praefectus praetoriók, duxok, tribunusok, praepositusok, Nrr. 842-937.

⁸⁷ Ld. StudVal 26-27, 2.-3. kép.

⁸⁸ Vö. Gschwind 2003.

eseményei között egy, az alemannoktól visszafoglalt germaniai város, "civitas", neveként említi.⁸⁹ Korábról se feliratról, se az Itinerarium Antoniniból nem ismert a név. 4. századi téglabélyegeken fordul még elő Pannonia északkeleti felében és Germaniában egy esetben.⁹⁰ Ezenkívül még a Notitia Dignitatum pannonia primai listájában, castellumként (Not. Dign. Occ. XXXIV.17.).⁹¹

A szakirodalomban a "quadriburgium" megnevezés régészetileg jól meghatározható karakterisztikával bíró, négyszögű, saroktoronyos, kisebb, korabeli erődtypust jelöl.⁹² Ezeket viszont nem nevezték Quadriburgiumnak, illetve nem mind ismerjük a neveiket.⁹³ A feltárt ságvárjábanpusztai erőd jóval nagyobb méretű az 1 hektárt nem meghaladó te-

⁸⁹ Amm. Marc. 18,2,4: "... et civitates occupatae sunt septem: Castra Herculis, Quadriburgium, Tricensima et Nouesium, Bonna, Antennacum et Vingo ..."; a Germania secunda határán fekvő Bedburg-Hau-Qualburg erődjére vonatkoztatják 4. az ammianusi helynevet, vö. von Petrikovits 1971, 181-197 és Bridger 1990, 373-403.

⁹⁰ Ld. pl. Komárom: Quadridurg(!) - CIL 3 3771b, Quadrib - CIL 3 10691a, Quadriburg - CIL 3 10691b; Pilismarót: Qadrib - AE 1908, 53b; Szentendre: Quadriburg - AE 1947, 28; továbbá vö még CIL 3 3751, Baracs; CIL 3 3769, Bán; CIL 3 3770 Kömlőd, Baracs; CIL 3 3771, Pest; CIL 3 3772, Pilismarót; CIL 3 3772, Sárísáp, Nyergesújfalu; CIL 3 10691, Komárom; CIL 3 3772e, Győr. Továbbiakhoz ld. még Kelemen 2008, 289 és Lőrincz 2008, 488-490, 501-502 és 544-545. A germaniai példát ld. CIL 13 12506.

⁹¹ Vö. Borhy 2003, 194-196.

⁹² Vö. Procopios, Περί Κτισμάτων 4.1.18.: "ᾠρμηται. τοῦτο μὲν οὖν τὸ χωρίον ἐν βραχεῖ τειχισάμενος κατὰ τὸ τετράγωνον σχῆμα καὶ γωνία ἐκάστη πύργον ἐνθήμενος Τετραπυργίαν εἶναι τε καὶ καλεῖσθαι." = "He therefore built a wall of small compass about this place in the form of a square, placing a tower at each corner, and caused it to be called, as it actually is, Tetrapyrgia" (vö. és ld. Dewing 1940). Vö. még átfogóan: von Petrikovits 1971, 197-201; Johnson 1983, 94-95, 166; Gichon 1989, 121-142; Gregory 1996, 190; Shelagh 1996, 190, 194; Southern – Dixon 1996, 129, 136-137; Gudea 2002, 119-121; Atanassova-Giorgieva 2005, 248; Gróf – Gróh 2006, 15-22 a korábbi irodalommal.

⁹³ Vö. Horti 2015: OTDK dolgozatának Katalógusába 62 db. "quadriburgium" típusú erődöt vett fel a Római Birodalom több régiójából, ld. Függelék, pp. 42-100.

rületű quadriburgiumoknál.⁹⁴ Korábbi periódusában is ugyanaz volt a mérete.⁹⁵ Az sem tételezhető fel tehát, hogy korábban 'quadriburgium' típusú erőd állt a helyén, amit felülépítettek a belső erőddel. Hiányoznak belőle az egyéb típusjegyek is, az 1. periódusában is, így még egy túlméretezett 'quadriburgium' típusú erőd sem lehet. Az ammianusi helységnevet az alsó-germaniai limes mentén, Nijmegen és Xanten⁹⁶ között félúton fekvő bedburg-hau-qualburgi (Észak-Rajna Vesztfália, Németország) erödhöz köti a kutatás. Az 1. század hatvanas éveitől a területen álló erőd elpusztult, helyette Probus (276-282)⁹⁷ uralkodása alatt épült fel a következő, amelyet az eddigi nem túl eredményes feltárások alapján szintén nem lehet a 'quadriburgium' típusba sorolni.⁹⁸ Arra nincs adat, hogy mióta nevezték Quadriburgiumnak, első említése az Ammianus Marcellinustól idézett felsorolásban olvasható. Ha összevetjük a források időrendjét, akkor ez egyúttal a helységnev-forma legkorábbi említése is. A néhány évtizeddel később, a 4. század legvégén összeállított Notitia Dignitatum⁹⁹ két pannoniai adatával együtt, összesen tehát három Quadriburgium helységnevről tudunk. Kettő közülük civitasként illetve castellumként említett, a harmadiknak, s ez éppen a feltehető ságvár-jabapusztai erőd, nincs településtípus megjelölése. Az előbbieket szerint a név nem a 4. század hadászati elveinek alapján kereendő elsősorban, hanem inkább településtörténeti szempontból vizsgálható. Miután a "quadriburgium" típusjelzés nem korabeli, hanem modern szakirodalmi kifejezés, a három ismert és egykorú Quadriburgium helységnev önállóan illetve együttesen értékelhető. Vélhetőleg

⁹⁴ Vö. Zahariade 1999, 3.

⁹⁵ Vö. Tóth 1975a, 183-189.

⁹⁶ Ulpia Noviomagus Batavorum és Colonia Ulpia Traiana (Germania Inferior / Germania secunda, Észak-Rajna Vesztfália, Németország)

⁹⁷ Ld. Kienast 1996, 253-254.

⁹⁸ Vö. von Petrikovits 1971, 181-197 és Bridger 1990, 373-403 a korábbi irodalommal. Probus (276-282) vö. Kienast 1996, 253-254.

⁹⁹ Vö. Borhy 2003, XVII; Kulikowski 2000, 360, 372.

funkcióval összefüggő elnevezésről van szó mindhárom esetben. A három erőd közös geopolitikai jellegű vonása, hogy európai határprovinciákból ismertek, a 4. század második feléből. A név második tagjával összefüggésben, talán a 4. század végéről ismert burgariusok kategóriája vehető figyelembe: 'burgus / burgārius, burgārii (fn., masc. 2. decl.); burgārii, -ōrum, m. burgus'. A codex Theodosianusból (7.14.1.) ismert burgarii csoportja olyan személyeket fed, akik erődben éltek, s esetleg védelmi feladatokat is elláttak.¹⁰⁰ Ebből csak az nem derül ki, hogy a burgarii voltak-e a névadók, vagy a -burgus i.e. '-burgium' adta a nevüket. A katonai összefüggésű, '-burgium' végződésű helynév, e.g. legközelebb Teutoburgium (Dalj, Osječko-baranjska županija, CRO), mindenesetre időben jóval megelőzi a burgarii 4. század végi forrásokban való feltűntét.¹⁰¹ Végül két 3. századi daciai feliraton is előfordulnak burgariusok, veredariusokkal együtt, lovakat is igénybe vevő, vélhetőleg logisztikai jellegű feladatokat ellátó irreguláris katonai egységként (numerus burgariorum et veredariorum).¹⁰² Összefoglalva tehát, a ságvár-jabapusztai erődnek a funkciójával összefüggésben, formájától függetlenül lehetett Quadriburgium a neve, ha a helyazonosítás egyébként helytálló.¹⁰³

A többitől alakilag mindenben elütő az Ad Burgum Centenarium helynév (Not.Dign. Occ. XXXIII.62). Neve alapján kisebb létesítmény volt egy belső erődnél: "Castellum parvulum, quem burgum vocant" (Veget.

¹⁰⁰ Vö. Cod. Theod. 7.14.1: "Impp. Arcadius et Honorius AA. Vincentio praefecto praetorio.... Dat. XI kal. mart. Mediolano Honorio A. IIII et Eutyichiano conss." (398. febr. 19). Vö. még Isid. Orig. 9.4.28. a hispaniai burgariusokról.

¹⁰¹ Τευτοθούργιον, Teutoburgium, Teutiburgium, Tittoburgum: ld. Ptol. Geogr. 2.15.3.; Itin. Ant. 243,4.; Not. Dign. Occ. XXXII.4., 11., 23, 30-31, 47. Vö. még RAP Teutoburgium / Dalj; Lőrincz 2001, 23.

¹⁰² Ld. CIL 3 13795 = ILS 8909 = AE 1895, 64 = IDR II 587: n. nurg. et veredarío. Daciae Inf. és CIL III 13796 = ILS 9180 = AE 1895, 65 = IDR II 588: n. burg. et vered.

¹⁰³ Vö. StudVal 83-85; vö. még Kovács 2004, 118.

Epit. 4.10). A "centenarius" kifejezés helynévi formáját, számos példa alapján, későcsászárkori és hadi kontextusban vizsgált újabb értelmezés szerint, vélhetőleg a "centenum" gabonatípus nevéből származtatták a korban.¹⁰⁴ A centenariumok négyszögű, saroktornyos, oldalanként egy oldaltornyos, 100 méter alatti falhosszúságú építmények voltak. Az egyik oldaltorony egyúttal kapu is volt.¹⁰⁵ A fentebb vázolt quadriburgium típusú erődre emlékeztetnek, vélhetőleg csak a funkció különbözteti meg őket és nem a struktúra. Néha a centenarius kifejezést funkció jelzőként el is választották a helynévtől: 'centenarium quod appellatur'¹⁰⁶. Észak-Afrikában ismert centenariumért felelős tribunus.¹⁰⁷ Az előbbieket alapján cohors tribunus felügyelete alatt álló valeriai 'Burgum Centena-

¹⁰⁴ Ld. Munzi – Schirru – Tantillo 2014, 49-64.

¹⁰⁵ Vö. Leschi 1941, 163-176; Ruprechtsberger 1993, 23, 82-83 Abb. 65-68, 85-87 Abb. 70-73 (Észak Afrikában helyenként ma 'Qasr' vagy 'Qsur' néven is nevezik ezeket az építményeket; Munzi – Schirru – Tantillo 2014, 49-64.

¹⁰⁶ Vö. Leschi 1941, 163-176, vö. AE 1942/43, 81 (AE 1946, +226; AE 1949, +257), Mauretania Caesariensis, Moloukal; ld. még: CIL 8 22763 = ILS 9352 = AE 1902, 47 (AE 1903, +94), Africa Proconsularis, Tibubuci; CIL 8 20215 = ILS 6886, Mauretania Caesariensis, Aqua Frigida; CIL 8 9010, Mauretania Caesariensis, Bida. Másféle közegben is előfordult a korban, pl. a centenarium Solis, CIL 8 8713, Mauretania Caesariensis, (Bir Haddada). Ugyanakkor a centenarius nagyjából a korábbi centurionak megfelelő katonai rang is volt a későcsászárkori hadseregben, ld. Cod. Theod. 6.27.7; Not. Dign. Occ. IV.17; Veget. Epit. II.8., II.13. Vö. Allmand 2011, 345; Amato 2012, 8; Kákóczki 2012, 58, 72. Romában, Not. Dign. Occ. IV.16.: centenarius portus hivatala a praefectus Urbi irányítása alatt.

¹⁰⁷ A jelenséget általánosíthatónak látja Ruprechtsberger 1993, 23: Centenaria a 83 Abb. 67 = IRT 880 = LBIRNA 566 = AE 1950, 128 = AE 1951, 149 = AE 1991, 1621, Africa proconsularis, Qasr Dhu'ayb: *Imp(erator) Caes(ar) [[M(arcus) Iulius Ph]ilippus]] Invictu[s Aug(ustus)] | [[et M(arcus) Iul(ius) P[hilippus]] Ca]es(ar) n(oster) regionem limi[tis Ten]/theitani partitam et e[ius] viam incursionib(us) Barba[ro] | rum constituto novo centenario [[- - -]] | [[..]]A[.]S prae[cl]useru[nt] Cominio Cassiano leg(ato) Augg(ustorum) | pr(o) pr(aetore) Gallican[o - - -] v(iro) e(gregio) praep(osito) limitis cura | Numisii Maximi domo [- - -]I[.]sia trib(uni). - építési felirat alapján.*

rium' is erődített, őrzött gabonaraktár lehetett: 'non castrum sed horreum'.¹⁰⁸ Azaz nem belső erőd funkcionális és szakirodalmi értelemben.

3. GEOPOLITIKAI KÉRDÉSEK

3.1. Földrajzi helyzet

A földrajzi helyek kiválasztási szempontjainak vázolója az ismert régészeti evidenciák és a források összevetése alapján kísérelhető meg. A források, egyrészt Ptolemaios földrajza (ld. Ptol.), az Itinerarium Antonini (ld. Itin. Ant.), a Notitia Dignitatum (ld. Not. Dign.) és a Tabula Peutingeriana (ld. Tab. Peut.), kiegészítőleg feliratok szövegeivel, másrészt a régészeti feltárások eredményei. Az újabb mérvadó szakirodalom Tóth Endre (ld. Tóth 2006) és Bödőcs András (ld. Bödőcs 2008) munkáit jelenti, akik összefoglalták a források és a régészeti ismeretek anyagát, amelyhez a Kos házaspár által a Barrington Atlas (ld. ua.) számára végzett helynévazonosítási melléklet (ld. Kos – Kos 1995) jó kiegészítést képez. Feltehető, hogy a földrajzi források alapvetően nem a terepi hanem inkább a könyvtári ismereteket tükrözik, így a helyszínazonosítások útvonal illetve távolságadatok szerinti meghatározása nem a terepi (i.e. régészeti), hanem a forrásbeli vetületekhez és az iránymutató funkcióhoz alkalmazkodik (vö. Ptolemaios Geogr. ehhez Fehér B. in: FPA 1. térképmelléklet és értelmezése, ill. Tabula Peutingeriana, itt **1-2. képek**, és Rathmann 2016.).

3.1.1. A belső erődök melletti folyó- és állóvizek

A belső erődök közös vonásai közé tartozik tehát a földrajzi helyük összetett kiválasztási szempontrendszer is.¹⁰⁹ Mindegyik belső erőd

¹⁰⁸ A témához ld. Borhy 1996, 207-224.

¹⁰⁹ Vö. StudVal 72.

közvetlen vagy közeli vízkapcsolattal is rendelkezik (**9. kép**). A folyóvíz vagy átfolyik az erőd területén, mint Ságvár-Jabapuszta (Jaba-patak, **80., 83. képek**) és Alsóheténypuszta-Kapospula („heténypusztai ér“, **88. kép**), vagy közvetlen közel van, mint Környe (Általér, **25., 29. képek**), Tác-Fövenypuszta (Sárvíz, **71., 73. képek**) és közel, mint Tokod (Únyipatak, **12., 18. képek**) esetében. Alsóheténypuszta-Kapospula esetében az erődön áthaladó, kisebb vízhozamú, két közeli forrás vizét vezették az erődbe és duzzasztották az erőd közepén húzódó völgyben, illetve a medrét nagyjából 600 métert követően az erőd falától, becsatlakoztatták a Nosztányi patakba, amely így közvetlen összeköttetésben állt az erőd-dél. A heténypusztai ér medre ma szembetűnően két egyenes szakaszból áll, amely határozott szögben törő mederrel tart a Nosztányi patak felé (ld. **88. kép**). Ságvár-Jabapuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula vízkapcsolati rendszerébe beleszámítható még az erődöktől nem túl távol folyó a Sió és Kapos folyók, amelyek közül a Jaba patak a Kis-Koppány közvetítésével a Kaposba, a Kapos a Sióba folyik, a Sió (**84. kép**) pedig a Dunába torkollik (**93-94. képek**). Keszthely-Fenekpusztán a helyzetéből adódóan az állandó vízforrást nem folyóvíz, hanem Balaton vize jelenti, ugyanakkor a Zala torkolata is közel fekszik az erődhöz, tehát folyóvíz-kapcsolata is volt (**76-77. képek**). Ugyanez elmondható Szekszárd-Őcsény (Alisca) esetében (a koracsászárkori helynév által jelzett helyazonosság függvényében), ahol a Dunaág illetve a belefolyó Sió-Sárvíz képezik a közeli folyóvizeket (**93-94. képek**). Ha Ad Burgum Centenarium belső katonai objektum valóban Pécs közelében helyezkedett el, úgy a hasonló létesítmények vízföldrajzi ismérveit figyelembe véve, a Pécsi víz illetve előzménye közelében helyezkedhetett el, Sopianától délnyugatra, ahol a vízfolyás már nagyobbra duzzadt (**95-96. képek**). A Pécsi víz a Feketevízbe torkollik, amely a Drávába Drávaszabolcsnál Donji Miholjaccal átellenben (**97-101. képek**). Donji Miholjac / Drávaszabolcs (?) (Marinana?) esetében tehát a Feketevíz illetve a Dráva jelentik a vízkapcsolatot több irányba. Az erő-

dökhöz közvetlen vagy közvetve kapcsolódó és egymással is kapcsolatban álló, egyféle víziút hálót alkotó folyó- és állóvizek azonban nem csak víznyerő helyként szolgáltak, hanem csaknem mind, valamilyen szintű hosszabb vagy rövidebb távú vízi - hajózással, vontatással történő szállításra is alkalmasak voltak, s nem csak kifelé hanem befelé is.

A folyóvizek eleve szabályozatlanok voltak (vö. **9. kép**), szélesebb mederrel, még nagyobb ártérrel, néhányuk most is folyószerű vagy folyó. Nem valószínű, hogy egész évben járhatóak voltak. Hálószerűen helyezkednek el a Dunántúl területén és kapcsolatban állnak egymással illetve a Dunával. A Tokod melletti Únyi-patak ma szabályozott keskeny a Duna felé egyre szélesebb, a római korban még szélesebb mederből folyik ma is a Dunába (**12., 18. képek**). A Környe melletti Általér ma szabályozott, de még ma is elég széles mederben folyik, majd a Dunába torkollik (**9., 25., 29 képek**). A Tác-Fövenypusztá melletti Sárvíz folyó (**9. 73. képek**), amely szabályozott - csatornázott széles mederben folyik ugyancsak a Dunába torkollik, miután összefolyik a Sióval. A szabályozás előtt, nagyobb folyónak számított, s a Siótól függetlenül, önállóan folyt a Dunáig (**9., 84., 94. képek**). A Keszthely-Fenekpusztához csatlakozó Balaton önmagában is nagy területet érint. A régió a Balatonba torkoló Zala (**75-77. képek**) által nyugat pannoniai területekkel áll vízi összeköttetésben, Salla városán át a Borostyánkő úttal is; a Sárvízzel összefolyó Sió által Aliscánál a Tolnai Dunával illetve a Dunával (**9., 84., 94. képek**). Ezzel a belső erőd vízi kapcsolat-rendszere nyugat-keleti irányban az egész pannoniai területre kiterjedt.¹¹⁰

¹¹⁰ Kísérleti régészeti szempontból is érdekes lenne tudni, hogy a CIL 3 10637, 135x37,5 méretű mérföldkő milyen úton került a dunamenti Bölcskéről Keszthelyre a Festetich kastélyba a 18. század második felében, vö. Kubitschek 1879, 161.

A Ságvár-Jabapusztához közeli Sió (9., 84., 94. kép) nyújtotta lehetőséget a 3. század végén Probus (276-282)¹¹¹ bővíteni is akarta, csatornázással, hogy a Duna és a Balaton között hajózási útvonalat teremtsen. A tartománybelső vízrajza tehát a belső erődök építési helyét nagymértékben befolyásolta. A belső erődök nagyjából Észak-Dél irányú, széles sávját egyedül Keszthely-Fenekpuszta erődje töri meg. A Balaton (lacus Pelso) dél-nyugati rövid partszakaszán helyezkedik el, a tó hosszanti tengelyének végén. Fennállásának korában vélhetőleg legalább két, de inkább három oldalról övezte a Balaton illetve Kis-Balaton az erőd tágabb területét (9., 77. képek).¹¹² A valeriai belső erődök sávján belül, a geopolitikai szempontokat figyelembe véve, feltehetőleg a Balaton északkeleti csücskén lehetne a helye, Ságvártól és Tác-Fövenypusztától nagyjából arányos távolságokra. Ebben az esetben viszont valószínűleg nem tudná az egyik feladatát, a védelmi funkciót is ellátni. A hatalmas vízterület (ma 77x14 km, azaz 592 m²) bármelyik észak-nyugatról beláthatatlan pontján vízi közlekedésre alkalmas eszközre szálló személy, vagy csoport, akadály nélkül és gyorsan közelíthetné meg a tartománybelső nyugati részét, és Italia területét (77. kép). Ez a tó délnyugati végén partraszállva és továbbhaladva szárazföldi úton beérhetetlen idő és térbeli előnyt jelentene a javára. Ennek lehetőségét is küszöbölhették ki talán a későrómai stratégiák a keszthely-fenekpusztai erőd helyének kijelölésével. Ezáltal a keszthely-fenekpusztai belső erőd gyakorlatilag ugyanazt a stratégiai helyzetet foglalja el védelmi szempontból, mint a többi valeriai belső erőd és a védelmi vonal tekintetében hozzájuk illeszkedik. Egyúttal mintegy észak-kelet – dél-nyugat vonal mentén meghúzható erődsáv nyugati végpontja, amelynek keleti végén

¹¹¹ Vö. SHA- (vö. Hohl 1965), Vita Probi 20.2-3, Vita Cari 6.1; Aur. Victor Caes 37.4. (vö. Pichlmayr – Gruendel 1961); Iord. Rom. 294 (vö. Mommsen 1961, 3-52); Zonaras, 12.29 (Dindorf – Du Cange 1870). Ld. még Kienast 1996, 253-254; MRE 234.

¹¹² Vö. Heinrich-Tamáská – Müller – Straub 2012, 16-18, 17-18., 20. kép.

Tác-Fövenypusztá, középtáján Ságvár-Jabapusza fekszik (vö. **7-8. képek**). A közigazgatási hovatartozása szerint jelenlegi ismeretek alapján pannonia primai területen álló létesítmény stratégiai szempontból tehát alkalmazkodik a valeriai hadrendhez. A Notitia Dignitatumban nem szerepel a feltehető néven, vagy nem a feltehető néven (Valcum) szerepel hanem másképp. Mindenesetre a ságvár-jabapusztai erőddel együtt a Balaton területének mintegy kelet-nyugati végpontjait alkotva, annak felügyeletét is elláthatták (vö. **77. kép**).

A Notitia Dignitatumban (Occ. XXXIII.63.) szereplő dunamenti Alesca i.e. Alisca¹¹³ ugyanúgy cohors tribunus parancsnoksága alatt állt és ugyanabban a csoportban szerepel, mint a belső erődök, ami önmagában funkcionális kapcsolatára is utal a belső erődökkel, az általánosan elfogadott és többször idézett Soproni Sándor féle azonosítás fényében. A mellette a Dunába ömlő Sió / Sárvízen (**93-94. képek**) keresztül Tác-Fövenypusztával, Keszthely-Fenekpusztával és Ságvár-Jabapusztával állt vízi összeköttetésben. A belső erődök azaz inkább belső katonai objektumok közé sorolásának funkcionális okai lehettek, amelyek a földrajzi helyével állhatnak összefüggésben. Teljesen biztosnak látszik, hogy a Notitia Dignitatum „belső erőd” csoport Alisca helyneve a cohors tribunus parancsnoksága alatt (Occ. XXXIII.63.: „Tribunus cohortis, Alescae”) más objektumot képvisel a koracsászárkori, de a 4. században átépített ripamenti erődhez¹¹⁴ (Occ. XXXIII.52.: „Praefectus legionis secundae adiutricis cohortis quintae partis superioris, Aliscae”) képest. Donji Miholjac / Drávaszabolcs mellett folyik a Feketevíz a Drávába (**97., 101. képek**). A Dráva nemcsak a Dunába torkollik, hanem a

¹¹³ Egyértelműen megkülönböztetve Aliscától (Ócsény / Szekszárd) amihez vö. Itin. Ant. 244,4; RAP 127-129; DLP 2011, 92-93. A Notitia Dignitatum Occ. XXXIII.52. alatt szintén Alisca: "Praefectus legionis secundae adiutricis cohortis quintae partis superioris, Aliscae."

¹¹⁴ Vö. Visy 2003 (=2000), 101-103; DLP 113-121 és 235-236 további irodalommal.

délnyugat pannoniai területekkel is vízi összeköttetést jelent, a Murán keresztül pedig akár Noricummal is, emellett számos mellékfolyója is van. Nemcsak hosszú, hanem széles területet is érint a vízrajzi háló. Összefoglalóan megjegyezhető, hogy a belső valeriai katonai objektumok viszonya a terület vízrajzához (vö. **9. kép**) annyira jellegzetes, hogy a tervezési szándékosság, az egymással és a ripamentével is összeköttetésben álló víziút hálózattal való számolás bizonyosságként kezelhető.

3.1.2. Domborzati viszonyok

A helykiválasztás másik szempontja terepi megfigyelések alapján, részben a rejtettség lehetett, legalábbis az északabbra eső erődök (Ságvár-Jabapuszta, Környe, Tokod-Várberek) esetében biztosan.¹¹⁵ Ezek megfigyelőhelynek is alkalmas magaslat tövében épültek, azaz csak közelből váltak észrevehetővé. A magaslatok néha egészen szembetűnőek, mint Tokod-Várberek esetében a többi környékbeli magaslat között feltűnő Hegyeskő (**15. kép**), Környe esetében északról a Leshegy (**26-28. képek**), Ságvár-Jabapuszta esetében keletről a Tömlöchegy (**15., 26-27., 81. képek**). A Tömlöchegyen őrtorony is állt, ugyanez nem zárható ki a környi erőd esetében sem, egy őrtorony a Leshegyen, azonban ha volt, semmi nem maradt belőle. A ságvár-jabapusztai erőd eleve a Kópánymenti-dombság egyik völgyében fekszik. A dombság magaslatai nyugatról zárják masszívan a belső erőd völgyét. Taktikai szempontból fontos területét északi irányból a Balaton is határolta. Ugyanígy Környe tágabb környezetét is a Vértes dombvidéke fogja közre. Tác-Fövenypuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula esetében a táj nem rendelkezik se közeli se távoli kiugró magaslatokkal. A területüket távolabbról övező lankásabb dombok viszont a megfelelő irányokból, távolról tulajdonképpen valamennyire rejtik is mindkét erődöt. Vélhetőleg ezekben az esetekben azonban nem a rejtettség volt a fő szempont, hiszen in-

¹¹⁵ A jelenségre Tóth Endre hívja fel a figyelmet, vö. StudVal 72-73.

kább a terület messze beláthatósága szembetűnő elsősorban a rejtőképességével szemben (vö. **71., 73., 88-90 képek**). A domborzati egyezéseket és különbségeket a helyszíneken kitűnően lehet érzékelni, amint azt 2013. nyarán is tapasztaltam, csak ezt a jellemzőt vizsgálva mindegyik belső erőd esetében. Az egyik lehetséges helykiválasztási szempont a domborzatot illetően, a vagy dombosabb vagy lankásabb helyeken fekvő erődök esetében a funkcióval függhet össze (ld. alább). Keszthely-Fenekpuszta esetében a rejtő vagy inkább védő szerepet nem magaslát, hanem a Balaton töltheti be elsősorban keleti irányból, de a korabeli balatoni állapotokat figyelembe véve, nem csak egy égtáj, azaz oldal felől övezte víz az erődöt hanem nyugati, sőt déli oldaláról is a Zalával együtt (vö. **9. kép**). A jelenség azt is mutatja, hogy az erődöt a Balaton adottságainak figyelembevételével tervezték.¹¹⁶ Emiatt hajózással kapcsolatos adatok is várhatók a területről. Amint a legújabb műszeres vizsgálatok mutatják, a Balaton medrében vannak is erre utaló nyomok. Az adatot Heinrich-Tamácska Orsolyának köszönöm, aki a vonatkozó LIDAR felvételeket meg mutatta, amelyek közlésére a jövőben kerül sor.

Összefoglalva, a rendszerszerűen előforduló azonos jelenségek alapján észrevehető, hogy nemcsak a vízrajzot illetően, hanem vele kapcsolatban a domborzati körülményeket is összetett és alaposan megfontolt szempontrendszer szerint választották ki a belső katonai objektumok és köztük a belső erődök létesítési helyének megválasztásakor. A szempontrendszerbe az is beletartozott a tartomány területén való elhelyezkedésüket elemezve, hogy megközelítőleg hasonló távolságokon belül helyezkedjenek el egymáshoz képest, azonos nagyságú régiók területén, ahogy a térképen is látható (vö. **7-9. képek**). Kivételt valeria ripensis összefüggésekben földrajzi és közigazgatási szempontból egyedül Keszthely-Fenekpuszta képez, azonban geopolitikai

¹¹⁶ Vö. Sági 1967, 15-46.

tekintetben alkalmazkodik a többi belső erőd elhelyezkedéséhez, ahogy feljebb már szó esett róla.

4. KATONAI SZEMPONTÚ KÉRDÉSEK

A 4. század hadseregére vonatkozó kérdések és források változatosak. A *Notitia Dignitatum* (ld. *Not. Dign.*) a parancsnokokat ismerteti és a helyőrségeket. A korábbi jogalkotási hagyományokra is támaszkodó *Codex Theodosianus* (ld. *Cod. Theod.*), kiegészítőleg a 6. századi iustinianusi *Corpus Iuris Civilis* 4. századi és korábbi keltezésű bekezdéseivel (*Digesta*), a katonák joghelyzetét is részletezi (lib. 7. *De re militari*). A korabeli katonai ismereteket az előzmények felhasználásával Vegetius foglalta össze (ld. *Veg. Epit.*), a hadsereget funkcionálisan Ammianus Marcellinus mutatja be (ld. *Amm. Marc.*). A korábbi és újabb szakirodalomból R. Grosse (1920), A. H. M. Jones (1986), P. Tomlin (1990), A. K. Goldsworthy (2003) és P. Southern – K. R. Dixon (2009) összefoglalásai tartalmazzák a legtöbb, összefüggéseikben tárgyalt és értékelhető adatot a forrásokkal és a korábbi irodalommal. A pannoniai későcsászárszaki hadsereggel pedig újabban Kovács Péter foglalkozott (2004) áttekintően a korábbi irodalom feldolgozásával is.¹¹⁷

A korszakra vonatkozó legfontosabb pannoniai hadtörténeti és kapcsolatos településtörténeti írott forrásban, a *Notitia Dignitatum*ban (*Occ. XXXIII.2-22. és 23-65.*) **33** helynév szerepel Valeriából (vö. **1-7. képek**):

1. Solva i.e. Solve, Solva – 24, 31;
2. Intercisa i.e. Intercisa, Inercisa, Intercisa – 25, 26, 38;
3. Lussonium i.e. Lusionio, Lussonio, Lussonio - 26, 40, 57;

¹¹⁷ Vö. még Tomlin 1990, 107-133; Goldsworthy 2003; Le Bohec – Wolff 2004.

4. Alta Ripa i.e. Ripa Alta, Ripa Alta - 27, 41;
5. Conradcuha (Contra Herculia?) – 28;
6. Altinum i.e. Altino, Altino – 28, 44;
7. Odiavum i.e. Odiabo - 29;
8. Crumerum i.e. Crumero – 30;
9. Ad Herculem - 32;
10. Cirpi i.e. Cirpi, Cirpe, Cirpi – 33, 49, 56;
11. Constantia i.e. Constantiae – 34;
12. Campona i.e. Campona – 35;
13. Matrica i.e. Matrice – 36;
14. Vetus Salina i.e. Vetusalinae – 37;
15. Adnamatia i.e. Adnamantia – 39;
16. Ad Statuas, Ad Statuas – 42, 47;
17. Florentia i.e. Florentiae, Florentiae, Florentiae – 43, 53, 58;
18. contra Florentiam – 44;
19. Ad Militare - 45;
20. Ad Herculem - 46;
21. Pone Navata – 47;
22. contra Aquincum i.e. contra Acinco – 48;
23. Cardabiaca (Gardellaca) – 50;
24. Brigetio i.e. Bregetione – 51;
25. Alisca i.e. Aliscae, Alescae – 52, 63;
26. Aquincum i.e. Acinco – 54;
27. Castellum contra Tautantum i.e. castello contra Tautantum - 55;
28. Vincentia i.e. Vincentiae – 59;
29. Quadriburgium i.e. Quadriborgio – 60;
30. Iovia - 61;
31. ad Burgum Centenarium – 62;
32. Marinanae – 64;
33. Trans Aquincum i.e. Transiacinco - 65.

Közülük egyesek többször: Not.Dign. Occ. XXXIII. 25, 26, 38 - Intercisa (2); 26, 40 - Lussonium (3); 27, 41, 57 - Alta Ripa (4); 33, 49, 56 - Cirpi (10); 43, 53, 58 - Florentiae (17); 52, 63 - Alisca i.e. Alesca (25).

A fegyvernemenként viszonylagos topográfiai sorrendet követő felsorolásban szereplő helynevekhez rendelt csapattestek alkották a Notitia Dignitatum szerint Valeria ripensis helyőrségét. A felsorolásban ismétlődő helynevek vagy áthelyezéseket, vagy inkább egy-egy helyhez rendelt több fegyvernemet képviselő csapattesteket illusztrálják. A Notitia Dignitatum szerint tehát Valeria Ripensis hadserege a következő számú egységekből és fegyvernemekből állt összesen: **22** lovasegység (Occ.XXXIII.24-45.), **13** gyalogosegység (Occ.XXXIII.45-57, 65.), **1** flotta (Occ.XXXIII.58.). Hat helynév mellett nem szerepel fegyvernem megjelölés (Occ.XXXIII.59-64.), ezek lennének alapvetően a belső erődök vagy a tartománybelső katonai objektumai ahogy az itt többször idézett helyen Soproni Sándor felvetette. Javaslatának alternatívája alapvetően azóta sem született, csak az egyes helynevek pontos azonosítása problémás új források híján. Új források híján pedig minden kapcsolódó javaslat és ellenjavaslat vagy cáfolat is feltételes.

A helynevekhez tehát hat kivételtől eltekintve csapattesteket is rendelt a Notitia Dignitatum szerkesztője a 4. század végén. A forrás a korszak had- vagy katonai igazgatás szempontjából számba vett objektumokat tartalmazza. A terület nagyságát figyelembe véve (vö. **6-7. képek**) kevés objektumot tartalmaz a lista, különösen a ripa mentén, mind a bal, mind a jobb oldalt figyelembe véve illetve, hogy a tartomány belsejének katonai létesítményei is beletartoznak. Utóbbiak számszerint hatan, s ahogy Soproni Sándor javasolta ezek a belső erődök vagy belső katonai objektumok: (Occ.XXXIII.59-64.), illetve a formai ismérvei mellett Aliscával is analóg helye alapján közéjük tartozónak tekinthető Cardabiaca (Tokod-Várberek) is (Occ.XXXIII.50.), azaz összesen hét. Ha azt is

tekintetbe vesszük, hogy a határvidék egy-egy pontján viszonylag kis területen koncentrálnak a katonai létesítmények, így jellemzően Crumerum (Nyergesújfalu) és Aquincum (Óbuda, Bp. III. ker.) azaz tulajdonképpen a Duna-kanyar¹¹⁸ illetve Alisca és Altinum¹¹⁹ között (vö. **6. kép**), a szoros értelemben vett határellenőrzési rendszer a forrás alapján, a korszakban meglehetősen szellős vagy ritkás volt a megelőző korszakhoz képest. A jelenség a koracsászárkoritól eltérő szemléletű stratégiai gondolkodást illusztrál, hiszen a vélhető fenyegetettség nem-hogy kisebb mértékű volt a 4. században, hanem felül is múlta azt. A határvonal létesítményeit a tartománybelső illetve a tartomány előterületének katonai objektumaival egységben tekintve a tartományvédelem összetettebb képe rajzolódik ki. Ugyanakkor a forrásadat képe félrevezető. 1978-ban Soproni Sándor a Dunakanyar 45 kilométeres szakaszán 7 erődöt, 43 kiserődöt illetve kikötőerődöt valamint őrtornyot rögzített ehhez még hozzáadott 2-3 tisztázatlan helyű őrtornyot.¹²⁰ Emellett az összesítése kiegészíthető az 1988-ban felismert visegrád-gizellamajori erőddelel illetve az 1994-ben előkerült visegrád-lepencei II. számú őrtoronnyal,¹²¹ a még kutatatlan kisoroszi-kápolnai erőddelel¹²². A határvonal erődjei és helyőrségeik által ritkásabban lefedett szakaszainak háttérében a védművekkel ellátott belső erődök helyezkednek el: északi kitekintéssel Tokod-Várberek (Cardabiaca?), Környe (Vincentia?), keleti kitekintéssel Tác-Fövenypusztá (Herculia?), Ságvár-Jabapusztá (Quadriburgium), Alsóheténypusztá-Kapospula (Iovia). Ezzel szemben az ugyanazon csoportba tartozó Donji Miholjac / Drávaszabolcs (Marinana), Pécs (Sopianae) – illetve környékén a feltehető „Burgum Centenarium” előterében kelet felé az Alisca – Altinum

¹¹⁸ Vö. Soproni 1978.

¹¹⁹ Vö. RAP 127-129 és Visy 2003, 116 (=2000).

¹²⁰ Soproni 1978, 10.

¹²¹ Vö. Gróh 2003, 521-526.

¹²² MRT 7, 112.

helyőrség-koncenteráció helyezkedik el, ami összefügghet azzal a kérdéssel, hogy "klasszikus" belső erődként miért nem kerültek elő ezen a területen belső katonai objektumok. A Balaton északkeleti csücskének védtelen vonalát és a tó területét a Balaton délnyugati végén elhelyezkedő keszthely-fenekpusztai erőd tartotta ellenőrzése alatt. A legalább háromszorosan tagolt tartomány illetve ezáltal birodalmi védelmi vonalat keleti oldalról kiegészítette a többszörös tagolású Csörsz árok illetve ún. Bácskai sáncok által kerített tartomány nagyságú terület közepén a Tiszával, észak felől az Északi-Középhegység (Börzsöny, Cserhát, Mátra, Zempléni-hegység) déli lábára, délről a Dunára támaszkodva (vö. **6., 9. képek**).¹²³ A fentieket a ripa mentén, mind a bal, mind a jobb oldalon kikötőerődök egészítették ki, hasonló módon nagyjából, mint a Dunakanyarban (ld. feljebb) köztük az ún. nógrád-verőcei típusú létesítmények, illetve számolni lehet a dunai szigeteken létesített katonai szempontú objektumokkal is.¹²⁴ Az írott forrás adatai tehát kiegészülnek a régészeti adatokkal, amelyek együtt egy jól ellenőrzött folyami határszakaszt illusztrálnak. A barbaricum Csörsz árok vonala mentén illetve vonalához alkalmazkodva eddig három példa, a hatvan-gombospusztai, a jászberényi és a szolnoki objektumok által illusztráltak, szintén római katonai erődített állomások álltak.¹²⁵ Továbbá ismert a Göd-Bócsaújtelep-i nagyméretű katonai objektum terve, ami ugyan nem készült el, de létrehozásának koncepciója a valeriai határvédelem stratégiai elképzelései közé illeszkedik.¹²⁶ Feltűnő a Dunakanyar sűrű erődláncához képest az Aquincumtól délre húzódó dunamenti erődsor

¹²³ Vö. összefoglalóan Garam – Patay – Soproni 2003; Istvánovits – Kulcsár 2002, 625-628; Istvánovits – Kulcsár 2014, 73-84; Štulić 2015, 1-7. Ld. még Nagy 1969, 135-137.

¹²⁴ Vö. Mráv 2003a, 33-50, Mráv 2003b, 198-201 és Mráv 2009a, 51-70 a korábbi vonatkozó irodalommal.

¹²⁵ Vö. Soproni 1969, 43-53; Istvánovits – Kulcsár 2002, 625-628; Istvánovits – Kulcsár 2014, 73-84.

¹²⁶ Vö. Mráv 1999, 89-111 továbbá Mráv 2005, 114-121.

ritkássága Aliscáig (innen megint sűrű az erődlánc), amit forrásszinten a Notitia Dignitatum is megerősít. Egyik vélhető oka a jelenségnek a Csörsz árok lehet, amely éppen abban a sávban alkot kiterjedt előteret Valeria tartománytól keletre. Ugyanennek a szakasznak a háttérében állnak a belső erődök is.

Ennek a nagyívű és nagy területre kiterjedő, talán már az első tetrarchia korában felvázolt stratégiai koncepciónak nyomán I. Valentinianus korára (Kr.u. 364-375)¹²⁷ kiteljesedett védelmi rendszer, észak-keletről a Birodalom belseje felé eső utolsó és katonai szempontból a többihez képest kevésbé érintett tartományi elemeit képezte a belső erődök ill. velük egy kontextusban értelmezhető katonai objektumok sora (**7-8. képek**). A belső erődök a hozzájuk kapcsolódó vízi és szárazföldi útvonalakkal, a tartomány területén viszonylag egyenletes elhelyezkedésükkel logisztikai szempontból arányosan tudták ellátni a regionális, állami- és magánbirtokról érkező termény begyűjtőközpont illetve a rípa helyőrségei felé az elosztóközpontok illetve a hátország feladatát, akár emberek, akár állatok vagy hadianyag mozgásáról volt szó.

4.1. A helyőrség kérdése

A belső erődöknek ill. azonos kontextusú belső katonai objektumoknak vélhetően volt valamilyen helyőrsége, de vonatkozó közvetlen forrás nincs, ahogy számbavehető militaria sem kerül elő a területekről. Egyedül a Notitia Dignitatum listájában (Occ.XXXIII.59-64.) szereplő tribunusi rang illetve az ismert erődök katonai létesítmény jellege alapján lehet következtetni rá, ezáltal feltételesen. A belső erődök helyőrségét vagy katonai személyzetét segédcapatok katonái adhatták, amelyek a comitatenses vagy limitanei, vagy mindkettő kötelékéből kerülhettek,

¹²⁷ Vö. Kienast 1996, 327-328.

de nem ismert milyen mértékben.¹²⁸ A Notitia Dignitatum szerint Valeria ripensis hadserege 22 lovasegységből, 13 gyalogosegységből s 1 flotából állt (Occ.XXXIII.24-45., 45-57., 58.). Sajátos kérdést vet fel a jelenség a magister equitum és a magister peditum hadparancsnokok hatásköreit illetően a tartományon belül, a lovasegységek nagy száma pedig a lótarás ill. utánpótlás kérdését érinti, s ezzel a belső erődök egy részét is valószínűleg (ld. alább). A Notitia Dignitatum belső erődökre vonatkozó Soproni Sándor által azonosításra javasolt adatai¹²⁹ szerint, Occ. XXXIII.-: 59. - tribunus cohortis, Vincentiae; 60. - tribunus cohortis, Quadriborgio; 61. - tribunus cohortis, Iovia; 62. – tribunus cohortis, ad burgum Centenarium; 63. – tribunus cohortis, Alescae; 64. - tribunus cohortis, Marinanae¹³⁰. Az utóbbi három objektum (Not.Dign. Occ.XXXIII.62-64.) nincs régészetileg azonosítva. Így a Notitia Dignitatumon belüli kontextusuk, a cohors tribunusi rang megnevezése, a feltehető helyszínek és kizáró okok hiánya alapján tehető fel, hogy belső katonai objektumok lehettek, de nem régészeti szempontból tipizálható „klasszikus“ nagyméretű, torony-védműves belső erődök.¹³¹

A Not. Dign. occ. XXXIII.62. alatti 'Burgum Centenarium', régészetileg azonosítatlan¹³², valahol esetleg Sopianae (Pécs) tájékán keresendő a belső erődök egymás közti távolságát figyelembe véve és Sopianae nek Ioviától, Aliscától és Marinanától vett távolsága alapján. Szárazföldi útvonal-összeköttetése is volt Alsóhetény-Kapospula területével a Mecseken keresztül vezető útvonal által, vízkapcsolata a Pécsi víz illetve a Feketevíz által a Drávával. Sopianae (Pécs) mára már egyre jobban körvonalazható későcsászárkori szerepe, a koracsászárkortól folytonosan

¹²⁸ Vö. Soproni 1978, 192-210; RAP 31-36; Kovács 2004, 115-122, vö. még DuBois 2015, 254, egyszerű forrásalapú felsorolását. Ld. még Eck 2016, 111-126 és vö. még Wolff – Faure 2016 tanulmányait.

¹²⁹ Soproni 1978, 172-177.

¹³⁰ Soproni S. Sopianae-t vélte azonosnak Marinanae-vel, vö. Soproni 1978, 174, 177.

¹³¹ Vö. még StudVal 86-94.

¹³² Vö. Soproni 1978, 175, aki szerint közel lehetetlen azonosítani.

fejlődő civil központra utal, ami kizárja, hogy saját maga egy belső erőd lett volna.¹³³ Ezzel szemben, éppen a civil központ szerepe indokolhatja egy közeli, vele logisztikai szempontból is kapcsolatban álló, katonai parancsnok felügyelete alatt valószínűleg katonák által őrzött nagyobb élelmiszer-, gabonaraktár fenntartását. Funkcionális alapon értelmezhető neve alapján nem belső erőd volt a szó régészeti értelmében, hanem belső katonai objektum, ahogy feljebb erről szó esett.

Másikuk, 'Alesca' talán ripa vagy limesút közeli, Tokodhoz (Gardellaca / Cardabiaca) hasonló földrajzi helyzetű objektum. Arra nincs még régészeti adat, hogy egymás közelében két létesítmény helyezkedett volna el, amelyek közül az egyiket Alisca a másikat Alesca néven említi a Notitia Dignitatum, Occ. XXXIII.51.¹³⁴ és 63. számok alatt, a régészeti adat hiánya pedig ideiglenes lehet. Ebből a Not. Dig. Occ. XXXIII.51.: Alisca ismert a koracsászárkorból, azonosított is Ócsény / Szekszárd település területén, s ezt a 4. században át is építették.¹³⁵ A Notitia Dignitatumban ettől világosan megkülönböztették Alescát, amelynek élén ugyanúgy, mint az azonosított belső erődök esetében egy csapat nélküli tribunus cohortis állt. Eszerint feltehető, hogy a belső erődökhöz valamilyen stratégiai / logisztikai elv mentén csatlakozó katonai felügyelet alatt álló objektumról van szó. Esetében a Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta és Ságvár-Jabapuszta helyekkel őt összekötő Sió / Sárvíz – Duna vízi kapcsolat indokolhatja a forrásbeli helyét és az azonos függelmi beosztását. Aliscahoz hasonló vagy abból deriválódott neve alapján, helye valahol a folyam és a folyók összefolyásánál a Tolnai Duna medre közelében kereshető (vö. **93-94. képek**).

¹³³ Vö. Fülep 1984; Tóth 2001, 27-42; Tóth 2005, 49-102; Nagy 2016, 210-229 a korábbi irodalommal.

¹³⁴ Not. Dig. occ. XXXIII.52.: "Praefectus legionis secundae adiutricis cohortis quintae partis superioris, Aliscae."

¹³⁵ Vö. Itin. Ant. 244,4; RAP 127-129; DLP 2011, 92-93 és 87. kép.

A Not.Dign. Occ. XXXIII. 64. - tribunus cohortis, Marinanae objektumból jelenleg semmi nem ismert, helye az 1. századtól folyamatosnak tekinthető névkontinuitás alapján a Dráva jobb partján kereshető, éppen Sopianae alatt délre. Különösen feltűnő, hogy a Marinanae területével azonosnak tekintett területen fekvő mai Donji Miholjac nagyobb kiterjedése ellenére, közel semmilyen római kori leletet nem mutat fel, hacsak mindet be nem építettek nyom és híradás nélkül a helyi, előbb Prandau majd Majláth kastélyba 1818 majd 1903-1906-ban. Ha így is lenne, azóta csak előkerült volna onnan valamilyen adat, de nem került elő, ahogy az is valószínűtlen, hogy ne lenne bármilyen adat a korból, előkerült római épületről. Ennek alapján, ha a Ptolemaiosztól a 4. századig terjedő lokalizálások szűkebb régióon belül megfelelőek, nem zárható ki a provinciahatáron fekvő katonai objektumnak szemközt, a Dráva bal partján való elhelyezkedése sem, ugyanazzal a névvel csak átellenben, Drávaszabolcs területén, illetve a drávai átkelő összefüggésében a folyó két partja esetleg együtt értelmezhető. A drávai átkelő Donji Miholjac és Drávaszabolcs között, a feltehetőleg ott áthaladó, Sopianae felé a Dráva-Száva közti főútból (nyugat felé Siscia, kelet felé Mursa irányok) kiágazó, a 18. században is használt (KF I.) más terepi lehetőség híján feltehetőleg római kori út léte, valamint a négy pannóniai tartomány határainak találkozási pontja eléggé indokolja a stratégiailag fontos helyszín katonai felügyelet alá helyezését egy tribunus cohortis vezetése alatt, ahogy feljebb már szó esett róla. Ez esetben fölösleges a belső erődökhöz hasonló objektumot keresni a térségben. Egy Stravianis – Marinana – Sopianae diagonális út lehetőségét kerestem a helyszínen az I. és II. Katonai Felmérések térképeit is támpontul véve. Az útvonal a földrajzi körülményeket tekintve valószínűnek látszik, de római útként való bizonyítása ásatásokat igényel. Ugyanúgy nem látszik belőle semmi, mint az útikönyvek alapján bizonyosnak tekinthető Sopianae – Antiana útból, amelyet 2008-ban végigjártam, de a földrajzi szempontból útnak való alkalmasságán kívül a két település között sem-

milyen római kori útnyomot nem találtam. Végül, földrajzi helye illetve Aliscához hasonló geopolitikai elhelyezkedése okán, a funkcionálisan belső erődök közé javasolható a tokod-várbereki objektum is, amely a terepen és a forrásban is egyaránt azonosítható, utóbbiban feltételesen: Not. Dig. Occ. XXXIII.50. – “auxilia insidiatorum, Cardabiaca”. A többitől eltérően ennek ismerjük a helyőrségét, azaz funkcionálisan ezáltal valamennyire különbözik a többi belső erődötől. A nevesíthető helyőrség létének oka a ripához illetve limesúthoz való közelsége lehet.

4.2. A tribunus cohortis és személyzeti kérdések

A valeriai belső erődökben állomásozó egységek milyenségére és létszámára azaz a személyzetre vonatkozóan nem rendelkezünk adattal. Az ismert hadszervezeti adat a forrás egészének jellege mellett egyedül a belső katonai objektum parancsnokának rangja: cohors tribunus ("tribunus cohortis") csapattest megnevezése nélkül. A jelenség a Notitia Dignitatum egészének összefüggésében kirívó és rendhagyó. Valeria mellett a szomszédos Pannonia Primában van még hat hasonló példa (Not.Dign Occ. XXXIV.24., 29., 30., 44., 45., 46.), amelyek kutatási kérdések szintjén is hasonlóságokat képviselnek a valeriai esetekkel, velük viszont itt nem foglalkozom.

A csapatnév hiányából következően a belső erődökkel összekötött cohors tribunusok beosztása illetve konkrét helyi feladata eltérő a csapatistként jelzett többi cohors-tribunusétól. Ammianus Marcellinus ír le több hasonló esetet. Például Valentinianus az öccsét Valenst tribunusi ranggal nevezte ki lovászmesterévé, máskor hogy, Procopius mellett egy Rumitalca nevű tribunus vállalta a palota irányítását, máshol Palladius tribunust említi, aki notarius volt; említi Aequitius tribunust, aki szintén a palota irányítója volt.¹³⁶ Ha nem is lehet pontos párhuzamba

¹³⁶ Amm. Marc. 26.4.2.: "Quo dicto asperatus ille sed tacitus et occultans quae cogitabat, Nicomediam itineribus citis ingressus Kalendis Martiis Valentem *fratrem stabulo suo cum tribunatus dignitate praejecit.*"; Amm. Marc. 26.8.1.: "Huic perduellium

állítani ezeket a különleges feladatokat ellátó tribunusokat (akik rangjelzése mellől hiányzik a fegyvernem megjelölés) a valeriai cohors tribunusokkal, arra jól rávilágítanak a példák, hogy a katonai rang a gyakorlatban eltérhet a beosztástól. A későcsászárkorban magas rangot képviselő tribunusok,¹³⁷ tehát nem csak csapattisztként szolgáltak. Többféle tribunus volt a Róma városiakon kívül, akik meghatározott feladatköröket illetve eseti megbízásokat is elláttak, közülük itt az érdekesebbek pl. a 'tribunus fabricae', 'tribunus vacans', 'tribunus civitatis', 'tribunus gentis' illetve 'tribunus stabuli'.¹³⁸ Esetleges rangbeli különb-

prosperitati laetior accessit. *Rumitalca enim tribunus* in societatem Procopianorum adscitus et *suscepta cura palatii*, digesto mature consilio, permeatoque cum militibus mari ad Drepanum antea, nunc Helenopolim venit exindeque Nicaeam spe celerius occupavit." Amm. Marc. 28.6.12.: "Ideoque *tribunus et notarius Palladius* mittitur, ut et militi disperso per Africam praeberet stipendium debitum, et gesta per Tripolim fide congrua scrutaretur." Amm. Marc. 31.12.15.: "Laudato probatoque formidati ducis proposito, *tribunus Aequitius*, cui tunc *erat cura palatii credita*, Valentis propinquus, adsentientibus cunctis ire pignoris loco mature disponitur." Egy, a belső erődöknél korábbi, de késő császárkori, az első tetrarchia alatt állított brigetiói feliraton hasonló eset szerepel, tribunus a lanciari praepositus: AE 2010, 1246, Pannonia Superior, Brigetio (Oszóny - Komárom, Komárom-Esztergom megye, Magyarország): [I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) | [pro sal]ute DD(ominorum) | [NN(ostrorum) D]iocletian[i] | [et] Maximian(i) AA | [un]gg(ustorum) Co(n)stanti | [e]t Maximian[i] | nobiliss(imorum) Caes[arum] | [...] Vitalis tr[ibunus] | [b]un(us) p(rae)p(ositus) lanci[ariorum].

¹³⁷ Vö. Hieronymus, Contra Ioannem 19.: "Volo quod dico, manifestius fieri: finge aliquem tribunitiae potestatis suo vitio regradatum, per singula militiae equestris officia, ad tironis vocabulum devolutum, numquid ex tribuno statim fit tiro? Non; sed ante primicerius, deinde senator, ducenarius, centenarius, biarchus, circitor, eques, dein tiro; et quamquam tribunus quondam miles gregarius sit, tamen ex tribuno non tiro, sed primicerius factus est." - eszerint a levél keletkezésének időpontjában 386/387-ben a katonai ranglétra a következő volt a besorozástól kezdve: tiro < eques < circitor < biarchus < centenarius < ducenarius < senator < primicerius < tribunus.

¹³⁸ Vö. általában Grosse 1920, 143-147; Lengle 1937, 2439-2448; Berger 1953, 743; Jones 1986, 313, 372-373, 528-529, 625-626, 640, 691, 706, 760, 835, 1350, csak a

ségükről nincs adat, a források egyféle tribunusról szólnak, és ennek többféle, magasabb vagy alacsonyabb természetű beosztásáról.

A pannoniai belső erődök, tágabban belső katonai objektumok esetében tehát egyféle, eddig meg nem kérdőjelezett konszenzust tükröz a rang alapján levonható következtetés, hogy legalább egy cohors állomásozott bennük vagy hozzájuk tartozóan. A belső erődökhöz kiegészítőleg – régészeti és topográfiai szempontból indokolhatóan – érthető tokod-várbereki erődön kívül tehát, a belső katonai objektumok illetve erődök helyőrségtípusa nem ismert, sőt egyáltalán helyőrsége sem, csak a tiszti rang alapján lehetett rá utalni. A cohors-tribunusi rangú parancsnokok a *Notitia Dignitatum* rangsora szerint a *magister peditum* / *dux* fősege alatt álltak, a tartományi hadrendbe tagozódva,¹³⁹ így ha irányítottak is katonákat, azok a gyalogsághoz tartozhattak.

A *Notitia Dignitatum Occ. és Or.* felsorolásaiban összesen 56 tribunus szerepel, közülük 54 tribunus cohortis és 2 tribunus gentis. 54, azaz 52 tribunus cohortis és 2 tribunus gentis nyugaton, 2 tribunus cohortis pedig keleten ismert, utóbbiak ezen belül a közép-dunamenti helyszínekkel közvetlen kapcsolatban álló alduna-menti Dacia Ripensisben. Az 54 nyugati tribunusi beosztás mellé 41-hez tartozik számmal és/vagy névvel illetve állomáshely-megjelöléssel ellátott cohors, 2-höz pedig pontosan megjelölt etnikum. Pannonia prima és Valeria ripensis 12 cohors-tribunusából 11-hez nem tartozik számmal és névvel ellátott cohors, csak helynév áll a rang mellett, egy mellett pedig etnikum név.¹⁴⁰ Azaz, a két pannonai határ menti tartományi lista, az összes többtől eltérő sajátosságának tekinthető, hogy csapatnév és szám nélkül szere-

későcsászárkori, tartományokban értelmezhető tribunusi tisztségekhez. Ld. még Veg. Epit. 3.4.3, 3.4.7., 3.6.23., 3.17.1. Vö. továbbá Rance 2007, 395-409.

¹³⁹ Vö. Kovács 2004, 115-122.

¹⁴⁰ Vö. Not. Dign.: occ. IV., occ. XVI, occ. XXXII, occ. XXXIII, occ. XXXIV, occ. XXXV, occ. XI, occ. XLII és or. XLII (mindkettő Dacia Ripensis duxa alá rendelten).

pelnek bennük a cohors-tribunusok, csak beosztási hellyel. Közülük a 6 valeria-ripensisi cohors-tribunus mindegyike csak helynév mellett. RangSORI helyük a következő:

Not. Dign. Occ. V. és XXXIII. – 'Praefectus praetorio Italiae / Magister peditum in praesenti / Dux Valeriae ripensis - sub dispositione viri spectabilis ducis provinciae Valeriae ripensis / – Tribunus cohortis, Vincentiae; – Tribunus cohortis, quadriborgio; – Tribunus cohortis, Iovia; – Tribunus cohortis, ad burgum Centenarium; – Tribunus cohortis, Alescae; – Tribunus cohortis, Marinanae'. A jelenségnek kétségkívül jó oka kell legyen, ami nem szűkíthető egyszerűen arra, hogy a Notitia Dignitatum lejegyzésekor nem voltak az írónak pontos közép-dunamenti adatai Valeria Ripensis (és Pannonia Prima) csapatairól, ezeken belül is csak egy típust érintően, illetve a forrás összefüggéseiben nem is magyarázható adathiánnyal a jelenség.

A csapatnevek és számok hiányának két oka feltételezhető: vagy nem volt formaszertí azaz megnevezhető helyőrsége a valeriai belső katonai objektumoknak csak katonai ranggal bíró parancsnoka, vagy pedig, amikor lejegyezték a vonatkozó adatokat, akkor megnevezhető cohors nem állomásozott az adott helyeken. A régészetileg vizsgált belső erődök területén a katonai jelenlétre utaló leletek minimálisak. Környéről egy szórvány páncélpikkely ismert¹⁴¹, Tác-Fövenypusztáról nincs számottevő korabeli militaria¹⁴², Keszthely-Fenekpusztáról hasonlóképpen nincs, ugyanígy Ságvár-Jabapusztáról is hiányzanak a katonai jelenlét nyomai. Alsóheténypuszta-Kapospuláról ismert egy későcsászárkori, ún. Intercisa III. típusú taréjos sisak ("Kammhelm" ill. "Gardhelm") aranyozott ezüst borítólemeze, ami összehajtogatva került elő,

¹⁴¹ 2005-ben találtam az erőd északi falának előterében, közöletlen. Ismert viszont a milites Vincentiensium, mint a moesia primai Lederata helyőrsége a Not.Dign. Or. LXI 36. alatt. A katonákat a valeria ripensisi Vincentiával hozzák összefüggésbe, vö. Seeck Not.Dign. / Index; StudVal 95.

¹⁴² Vö. az előző korszak katonai jellegű hagyatékához Mráv 2013, 161-214.

rajta *off(icina) Gaiani* jelzéssel.¹⁴³ A sisak gazdája akár az erődöt irányító egyik tribunus is lehetett. A Notitia Dignitatumban a tribunus gentis tisztségeket külön jelezték, a belső erődök tribunusa tehát valószínűleg a számfölötti tribunusok¹⁴⁴ közül kerülhet ki, vagy az ismertek közül vagy 'tribunus vacans', vagy 'tribunus civitatis', vagy 'tribunus stabuli' esetleg 'tribunus fabricae' lehet.¹⁴⁵ A 'tribunus vacans' eseti és vélhetőleg mobilitást igénylő feladatra volt megbízva.¹⁴⁶ A 'tribunus civitatis' katonai és polgári igazgatási feladatokat látott el összevontan, a hivatala Aegyptusból ismert inkább.¹⁴⁷ A 'tribunus stabuli' a hadsereg lószükségleteivel foglalkozott a 4. század közepén, később a comes stabuli vette át a hivatalát.¹⁴⁸ A 'tribunus fabricae' császári manufaktúrákban látott el feladatokat.¹⁴⁹ Ezek közül, a jelenleg ismert adatok alapján, talán a 'tribunus civitatis'-hoz hasonlónak lehetne leírni helyi lépték szerint a pannoniai belső katonai objektumok tribunusainak megbízatását vagy beosztását akiknek feladatába a belső erőddel összefüggő katonai és civil igazgatási és logisztikai tartalom egyaránt beletartozott. Azaz térparancsnokok lehettek. A vázolt beosztástípus jobban meg is felel a belső katonai objektumok közül a belső erődök összetett régészeti és tájrégészeti jellemzői alapján kibontakozó illetve feltételezhető funkcióinak.

¹⁴³ Vö. Kocsis 2003, 521-552.; Kocsis 2015, 217-240. Vö. Klumbach 1973, 9.

¹⁴⁴ Vö. Amm. Marc. 31.13.18.: "In hac multiplici virorum inlustrium clade Traiani mors eminuit et Sebastiani, cum quibus triginta quinque oppetivere *tribuni vacantes* et numerorum rectores et Valerianus atque Aequitius, quorum alter stabulum, alter curabat palatium."

¹⁴⁵ A cod. Theod. által tárgyalt tribunusi tisztségtípusokhoz vö.: Pharr 2001, 598 szerinti hivatkozásait és kommentárjait. A tribunus voluptatum vö. Jones 1986, 691, 706 és Lim 1996, 163-173 tárgyalása itt nem életszerű.

¹⁴⁶ Ld. Amm. Marc. 15.3.10, 16.12.63, 18.2.2., 31.13.18, 15.5.22., 18.7.6. Vö. Jones 1986, 640.

¹⁴⁷ Lengele 1937, 2435; Berger 1953, 743; Jones 1986, 313, 760.

¹⁴⁸ Ld. Amm. Marc. 14.10.8.; 26.4.2.; Cod. Theod., 6.13.1.; vö. Jones 1986, 372-373, 625-626; ld. még Scharf 1990, 135-147; Kahzdan 1991, 1140; Lenski 2002, 54-55.

¹⁴⁹ Vö. Jones 1986, 834-837.

Az összehasonlító példánál maradva, estükben a civitas fogalmat is talán úgy kell értelmezni, ahogy Ammianus Marcellinus a Iulianus által 359-ben visszafoglalt hét germaniai civitast értette, amelyek közé a germania secundai Quadriburgium erődje is tartozik. Azaz nem klasszikus értelemben vett városként de vélhetőleg civilszámba menő személyzettel, esetleg benntélő lakossággal is,¹⁵⁰ akik a codex Theodosianus burgariusaihoz (7.14.1.) hasonló státuszú személyek lehettek.

Feltehető tehát, hogy a Notitia Dignitatumból ismert valeriai későcsászárkori belső katonai objektumok élén a forrás összeállításának korában, közvetlen a dux alá rendelten, olyan magas rangú katonatiszt állt vezető beosztásban, aki cohors tribunusi rangban állt, de elsősorban nem csapattisztként szolgált meghatározott csapat élén, hanem az adott belső katonai objektum mindennemű személyi és dologi funkciójával összefüggő összetett igazgatási és irányítási feladatkört látott el.¹⁵¹ A különböző valeriai helyszínekről előkerült 360-as évektől felfelé gyártott, tribunus és magister figlinarum neveket tartalmazó bélyeges téglák esetlegesen a belső erődökben folyó egyik tevékenységre is utalhatnak, ami egy tribunus fősege alatt zajlott nyilván több más mellett. Semmi biztos nem ismert azonban, se a tartományszerte rendszertelenül előkerülő téglák gyártási helyeiről, se a 370 után rajtuk szereplő tribunusok szolgálati helyéről.¹⁵² A fentiek alapján, utóbbiakat a belső katonai objektumok és régióik összefüggéseiben is vizsgálni kellene.

Különleges problémát képvisel ezen a témakörön belül is, a régészeti szempontból belső erődként kétséget kizáróan azonosított keszthely-

¹⁵⁰ Vö. Amm. Marc. 18,2,4: "... et civitates occupatae sunt septem: Castra Herculis, Quadriburgium, Tricensima et Nouesium, Bonna, Antennacum et Vingo ..." - közülük pl. a Germania secunda határán fekvő Bedburg-Hau-Qualburg erődjére vonatkoztatják az ammianusi helynevet, vö. von Petrikovits 1971, 181-197 és Bridger 1990, 373-403.

¹⁵¹ Egyféle igazgatási feladatukhoz vö. Wesch-Klein 2000, 462-465.

¹⁵² Vö. Soproni 1978, 187-191; VWP III. 1276-1287 (az ismert tribunusok: Nrr. 915, 919-922, 924-933, 936-937); ld. még Lőrincz 2005, 103-120.

fenékpusztai erőd kérdése, amelynek a Notitia Dignitatum szerkesztésének korában is bizonyos a működése.¹⁵³ Azaz szerepelnie kellene a Notitia Dignitatumban (Occ. XXXIII-XXXIV.), de nem azonosítható se a valeria-ripensisi se a pannonia-primai listában, különösen nem a feltehető Valcum néven. Hacsak nem volt teljesen hadseregen kívüli, amit a védművei kizárnak, akkor szerepelnie kellene a többihez hasonlóan. Azaz különleges helyet foglal el az erőd a belső erődök problematikáján belül is. A pannoniai tartományok esetében a belső erődökhöz köthető tiszti rangok között egyetlen olyan szerepel, amely nincsen pontosan helyhez rendelve, ez a Not.Dign. Occ. XXXIV.24. „Tribunus gentis¹⁵⁴ Marcomannorum“. Több helyre tételezte fel már a kutatás az adott markomann gens állomás- és/vagy letelepedési helyét.¹⁵⁵ Annak figyelembevételével, hogy a geopolitikai egységeken belül fegyvermenként csoportosítja a Notitia Dignitatum szerkesztője a tisztségeket, a markomann gens területe akár Keszthely-Fenékpusztá régiójában is lehetett. A kapcsolatrendszer ismert adatai nem ellentmondóak,¹⁵⁶ ahogy a terület későcsászárkortól felfelé ismert sírleletei sem.¹⁵⁷ Ez indokolná, hogy miért nem szerepel a feltárt belső erőd, helynévvel és tiszttel megjelölésével, azonosíthatóan, illetve magyarázná a tribunus gentis Marcomannorum beosztását is a belső erődök összefüggésrendszerében. Ez esetben Keszthely-Fenékpusztá belső erődje kétséget kizáróan Pannonia Primához tartozna katonai igazgatási szempontból.

¹⁵³ Vö. Heinrich-Tamáska – Straub (Hrsg.) 2009; CPP 1. (2010, Müller R.); CPP 2. (2011, Heinrich-Tamáska O. Hrsg.); Heinrich-Tamáska – Müller – Straub 2012 és CPP 3. (2013, Heinrich-Tamáska O. Hrsg.).

¹⁵⁴ Vö. Jones 1986, 653.

¹⁵⁵ Ld. legutóbb Kandler 2016, 145-146, 79. és 80. jegyzetek a korábbi irodalommal és a fontosabb felvetések említésével. Vö. még Schwarcz 2016, 78.

¹⁵⁶ Vö. Ditttrich 1984 és Istvánovits – Kulcsár 2001. Általában ld. még Saranits 2016, 41-65. Vö. még Kovács 2016, 575-602.

¹⁵⁷ Vö. legújabbban és összefoglalóan Müller 2010.

Következő általános morfológiai probléma a személyzet elhelyezése az erődökön belül. Hatalmas kiterjedésük nagyszámú ember és állat befogadására tette őket alkalmassá. Belső területeik szembetűnően ritkásan beépítettek, de ebben nem egyeznek meg pontosan, aminek vélhető okairól alább lesz szó. A legsűrűbben beépítettek a tác-fővenyusztai és a keszthely-fenekpusztai erődök, aminek funkcióval és időrenddel összefüggő okai is lehetnek, vagy a kettő együtt. Az egyébként ismert belső épületek nem azonosíthatók nagyszámú ember szállásaként. Ez a látszólagosság a nagyobb számú személyzet léte ellen szól. Azonban a korszak erődítményei egy részében a külső falak belső oldalához is építettek épületeket, esetenként a védőfalak belső oldalát teljesen befedték a logisztikai – taktikai célú épületrészek, helységek, helysorsorok. A régészetileg jobban ismert belső erődök feltárása során ezeknek a létesítményeknek az azonosítására nem került sor, illetve nem minden esetben. Például Radnóti Aladár a környei erőd keleti falának déli szakaszán belülről a falhoz épített helységeket azonosított, amelyek ki is voltak festve. Az általa látott falak (ld. **42-43. képek**) további részei mai napig láthatók az egykori környei malom pincéjében. Köszönöm itt is az ingatlan tulajdonosának, hogy 2016 őszén beengedett a helyszínre a falakat tanulmányozni (ld. **46. kép**). Tokod-Várberék erődjének esetében láthatóak még hasonló struktúrák az erődépület délkeleti traktusában, s onnan legénység is ismert (ld. **10., 13. képek**). A jelenség arra utal, hogy ha a belső erődök falait belülről nem is fedte teljesen bármilyen logisztikai szempontú kiegészítés, de egy részüket feltehetőleg igen. Ahol ilyenek voltak, ott ezekben a falmelletti épületekben lehettek az erődök személyzetének szállásai. Az egyes erődök közötti beépítettségi különbségeknek funkcionális okai lehetnek, amelyek mezőgazdasági illetve állattenyésztési tevékenységekkel és a hozzájuk kapcsolódó háttérrel állhattak összefüggésben.

4.3. Logisztikai kérdések

A logisztikai kérdéseket Soproni Sándort követően Tóth Endre tárgyalta (ld. StudVal.), s kiegészítőleg ugyanő 2006-ben áttekintette a panonniai útvonalakat, amelyek a témához kapcsolódnak. (Vö. **4., 6., 7-9., 12., 22., 25., 29., 71., 73., 76-77., 80., 83-84., 88. képek**). A belső erődök tehát nemcsak jó szárazföldi, hanem három, nagyobb folyó- és állóvíztől kissé távolabb eső kivételtől (Tokod-Várberek, Ságvár-Jabapuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula) eltekintve, kiemelkedő közvetlen vízi kapcsolatrendszerrel is rendelkeztek.¹⁵⁸ Nem ismert, hogy milyen szinten és módon használták fel a vízi szállítási illetve közlekedési kapacitást a belső erődökben élők. Tác-Fövenypusztán az erőd nyugati kapujával nagyjából szemközt, a Sárvíz partján kikötő került elő.¹⁵⁹ Eddig ez az egyedüli ismert hasonló objektum egy belső erőd viszonylatában. Keszthely-Fenekpusztán a balatoni kikötő ezután pontosítandó létéről feljebb szó esett, közlése Heinrich-Tamáskai Orsolyától várható. Környe esetében a rajzokon kaput tüntettem fel az Általér parti, déli falszakasz közelébe. A nyílás azonban inkább egyféle kikötő-építmény lehetett (a tác-fövenypusztai példához hasonlóan), tekintettel a víznek a falhoz való közelségére. A többiek esetében a kutatás még nem jutott el a kapcsolódó folyóvizekkel összefüggő hasonló létesítmények kereséséig. Az a tény, hogy a belső erődök mintegy rátelepültek a vizekre, nem magyarázható egyedül csak a vízigénnyel. A másik vetület

¹⁵⁸ Vö. Magyarország vízrajzi térképe: Balaton, Duna, Dráva, Sárvíz, Sió, Zala, Általér, Jaba patak, Nosztány patak, Únyi patak; ezen belül a Dráva+Duna; Zala+Balaton+Sió+Duna; Sárvíz+Sió+Duna; Általér+Duna; Únyi patak+Duna vonalakat illetve Jaba patak+Kis Koppány+Sió+Duna vonalakat - ez utóbbi a Sióig bizonytalan, nem ismert a korabeli vízhozam és mederméret, azonban Ságvárról mind a Sió mind a Balaton rövid szárazföldi úton elérhető, ehhez ld. feljebb. Vö. még **9. kép**.

¹⁵⁹ Vö. Fitz 1996, 26-27; ld. még Fitz 2003, 22, 28.

a szállítás lehetett, ebben kiemelkedő szempontot jelenthetett az egymáshoz illetve a Dunához való kapcsolódás is (vö. **8-9. képek**).¹⁶⁰

A vízi szállítás lehetősége leghamarább a belső erődök építésekor juthatott szerephez, az építőanyag, a felszerelés és az utánpótlás helyszínre juttatásában. A másodlagosan felhasznált építőanyag egyes elemeit például, a szpóliák által nyomonkövethetően, adott régió belüli nagyobb távolságról is vihették a helyszínre (ld. II. rész). Később, az építkezések befejezését követően a befelé és kifelé irányuló szállítások egy részénél is használhatták a vizek nyújtotta lehetőséget, amint a vizek mentét nagyobb számú élőállat mozgatásánál is, akár harci-, teherhordó-, akár élelmezési szempontból terelték őket. A erődökbe és belőlük kiinduló anyag illetve állatmozgatásnak eddig alig van azonosítható nyoma, aminek oka egy-részt, hogy nem ismerjük minden részletében, hogy miket szállítottak a falak közé illetve miket állítottak elő bennük vagy mellettük. Elhelyezkedésük és berendezésük viszont lehetőséget ad egyféle, funkcionális természetük egy-egy aspektusát illető javaslat tételére.

A gondosan kiválasztott helyszínek nemcsak az erődökből kiinduló szállítások szempontjait tükrözik. Egyenletes eloszlásuk és földrajzi elhelyezkedésük a tartomány területén valószínűleg gyűjtőterületet is jeleznek, a hozzájuk kötődő útvonalak pedig a beszállítást is előmozdították a hozzájuk tartozó régióból (ld. **8., 7., 9. képek**). A kérdés bizonyos fokú szakosodással is összefügghet a mezőgazdaság illetve állattenyésztés ágazatait illetően (erről alább).

Ipartevékenységre utaló nyomok Tokod-Várberek erődjének a 11. belső épületében is előkerültek.¹⁶¹ Vasfeldolgozás, állatfeldolgozás, kenyérsütés nyomai kerültek elő Alsóheténypuszta-Kapospulán, Keszt-

¹⁶⁰ A természetes vizek következetes alkalmazásához a római közigazgatásban, vö. Campbell 2012, ezen belül a Duna jelentőségéhez és kapcsolat-rendszeréhez, vö. uo. 291-300. Ld. még Wilkes 2005, 124-225.

¹⁶¹ Vö. Tokod, 13-31 (M. H. Kelemen).

hely-Fenekpusztán, Ságvár-Jabapusztán.¹⁶² Az élelmiszerek nem marad nyoma legfeljebb a kérdés szempontjából nem értékelhető csontok, a tartományból előkerült vaseszközökön pedig nincs olyan bélyeg, ami arra utalna, hogy valamelyik belső erődben készítették volna őket.¹⁶³ Az élelmiszeripari és vasipari tevékenység a helyi eszközigeny mellett a katonai ellátással függhetett össze, így nyilván szállították is a félkész és kész termékeket, szárazföldön, vízen egyaránt, a lehető legnagyobb mennyiséget, a leggyorsabban. A már hivatkozott 'Vincentia' és 'Quadriburg.' bélyeges téglák és változataik arra utalhatnak, hogy lehetségesen a környei és a ságvári belső erődökben téglagyártás is folyt I. Valentinianus (374-375)¹⁶⁴ uralkodásának első felében, 370-ig. Bizonytalan-ságot jelent, hogy egyik helyen sem került elő még a téglagyártás nyoma. Azonban az erődök és környezetük területének eddig csak töredéke van feltárva, azaz jó esély van rá, hogy ha volt bennük vagy hozzájuk kapcsolódóan, de falakon kívüli területen téglagyártás, úgy a nyoma is elő fog kerülni. Az ismert Vincentia és Quadriburgium bélyeges téglák lelőhelyei az északkelet-pannoniai rípa menti erődök területein: Brigetio (Komárom / Ószőny), Solva (Esztergom), Ad Herculem (Pilismarót), Ulcisia (Szentendre), és egy esetben egy távolabbi városban: Sirmium (Sremska Mitrovica, SRB) azt illusztrálják, hogy a téglákat bárhol is gyártották, a gyártási helytől távolabbra is szállították.¹⁶⁵ Lehetőségként feltehető, hogy esetleg a belső erődökhöz köthetők a különböző tri-

¹⁶² MRE 217 és StudVal II.cc.

¹⁶³ Vö. Rupnik 2014.

¹⁶⁴ Vö. Kienast 1996, 327.

¹⁶⁵ Vö. pl. CIL 3 3771b; CIL 3 10691a; CIL 3 10691b; AE 1908, 53b; AE 1947, 28; Kelemen 2008, 289, 544-545 és CIL 3 3773a-c; CIL 3 10692a-d. A kérdéshez vö. még pl. Alföldi 1922, 96-98; Soproni 1978, 188-189; Lőrincz 1985, 229-234; Lőrincz 1991, 191-211.

bunusok neveit tartalmazó téglabélyegek is 370-től, amelyeknek nem ismert a gyártási helye egyébként.¹⁶⁶

4.4. Funkcionális kérdések

A funkcionális kérdéseket Mócsy András (1974), Soproni Sándor (1978), Fitz Jenő (1980), Borhy László (1996), Tóth Endre (StudVal.), Heinrich-Tamáska Orsolya (2017) és Visy Zsolt (2017) tárgyalták áttekintően és több nézőpontból és feltevéssel. Az egyes szempontok nem zárják ki egymást, ahogy vélhetőleg az erődök sem egyetlen funkcionális cél szolgálatában álltak.

A későcsászárszárkori belső erődök egyik újonnan megfogalmazott vélhető alapítási célja (Heinrich-Tamáska 2017) lehetett a korábbi, elpusztult nagyobb civil települések és iparközpontok néhány szerepének átvétele, ami újabb szempont az eddig felvetett begyűjtő-, feldolgozó-, védelmi- és elosztó logisztikai funkciók mellett.

A védelmi funkciók részben a falak közt őrzött hadieszközöket, fegyvereket, gépeket (vö. pl. Anonym. Auct. IV.-XX.)¹⁶⁷, harci-, teherhordó- és élelmezési célokkal tartott állatállományt (Visy 2017), állami- és magánbirtokokról felhalmozott gabonát (Borhy 1996) illetve általában élelmiszert és a szükségben menekült lakosságot érinthették elsősorban.

A vázolható jelenségek a belső erődök védelmi szempontokon jóval túlmutató feladataival függ össze. Nem csak új és komplex hadászati létesítmények, településformák, erődök, regionális civil- és ipari- központok, refugiumok és helyőrségek, de a katonaság felügyelete alatt álló nagyszabású élelmiszer- illetve utánpótlás raktárak is voltak, alkalmasak a száraz alapanyag mellett élőállatok tömegének begyűjtésére és befo-

¹⁶⁶ Vö. Soproni S. áttekintését, Soproni 1978, 188-189; ld. még Lőrincz 2005, 103-120.

¹⁶⁷ Az 5. század első harmadában író szerző általános hadászati szempontú adatai figyelembe vehetők a 4. századi viszonyokat érintően is, vö. Székely M. – Illés. I. Á. 2013, 215-253.

gadasára is.¹⁶⁸ Ebbe az élelmiszer-alapanyagoknak és teherhordásra tartott állatok mellett beleértendő a tartományi katonaság kiemelten kezelt lóállományának egy része is, amely a lószükségletek folyamatos utánpótlását is biztosíthatta a lovas egységek számára és a szállítási feladatok részére.¹⁶⁹ Esetlegesen a beteg ember- és állatállomány kezelésével is foglalkozhattak a belső erődök területén. A lovak ápolásáról a korban Vegetius által írt kézikönyv (*Mulomedicina*), nemcsak ezen haszonállatok fontosságát világítja meg következő szemszögből, hanem gondos kezelésükre is rávilágít.¹⁷⁰ A kérdés állami szintű fontosságát mutatja az is, hogy külön tisztség volt rá a korban, legfelső szinten először a tribunus stabuli később a comes stabuli.¹⁷¹

Sajátos további kérdéskört jelent egy, a fentiekkel összefüggő de a földrajzi helyükkel és berendezésükkel kapcsolatban álló további szempont. Míg Tokod-Várberék, Környe és Ságvár-Jabapuszta dombok-hegyek között fekszik, addig Keszthely-Fenekpuszta, Tác-Fövenypuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula lankásabb területeken (vö. **8., 12., 25., 71., 76., 80. képek**). Utóbbi régiókat ma is az adottságaiknak megfelelő, nagyobb területre kiterjedő mezőgazdasági művelés jellemzi, míg az előbbieket környéke inkább kis gazdaságokkal körvonalazható, az adott térség földrajzi jellemzőihez alkalmazkodva. Ezek alapján megfogalmazható a kérdés, hogy szakosodhattak-e esetleg az erődök, azaz a lankásabb területeken fekvők inkább mezőgazdaságra, a hegyesebb vidékeken fekvők pedig állattenyésztésre, s mindkét csoport a megfelelő háttérparra is. Ugyanez a kérdés összefügghet a beépítettségük mértékével is. Tác-Fövenypuszta és Keszthely-Fenekpuszta viszonylag sű-

¹⁶⁸ Vö. legutóbb Visy 2015, ms. (ea. 23. Limeskongresszus, Ingolstadt 2015. szeptember 12-23, a közlemény sa.)

¹⁶⁹ Vö. Delmaire 1989, 314-321; Scharf 1990.

¹⁷⁰ Veg. Mul. (= E. Lommatzsch 1903).

¹⁷¹ Vö. Jones 1986, 625-626; Scharf 1990, 135-147; Kahzdan 1991, 1140; Lenski 2002, 54-55.

rűn illetve sűrűn beépített belső erődök, Alsóhetény-Kapospula a közepesen beépített erődök közé tartozik ebben az összefüggésben. Környéről alig ismerünk belső épületet, amit ismerünk az a délkeleti traktusában állt az erődnek, Ságvár-Jabapusztán pedig szintén kevés a belső épület, ahogy a tokod-várbereki erődben is. A jelenség a mezőgazdaság és ipar illetve állattartás és ipar helyi intenzitásával függhet össze. Azt gondolom, a sűrűbben beépített erődök inkább a mezőgazdasághoz kötődhettek, míg a kevésbé beépítettek az állattartáshoz. Ennek felelhetett meg a helyi ipari jellegű tevékenység is, az egyéb hátszói, katonai jellegű ipartevékenységek mellett, ha volt bennük ilyen. Következő, célzatos kutatások adhatnak választ erre az összetett szempontra is.

A korábbi elpusztult civil települések és iparközpontok szerepének átvétele nehezebben megfogható kérdés. A 4. századtól, a tartománybelső területén rövid és teljes kifejlesztésükre sem elegendő ideig viszont, ők is képviselhették a ritkán megmaradt városok, nagyméretű villák zártabb és kisebb közösségei mellett a római, városias közegre alapozó életforma folytatásának lehetőségét, legalább korabeli elképzelés vagy terv szintjén.¹⁷²

Ezzel összefüggésben is érdekes körülmény a belső erődök mögött egyre inkább körvonalazódó, régészeti szempontból nemrég megismert vagy még nem csak felsejlő, forrásokban feltűnő municipiumok (Mog.; Volg.; Iovia) és vicusok (Gorsium(?); Tricciana(?)) csoportja. Közülük a határközeli és kisebb kiterjedésű Gardellaca / Cardabiaca erődjének vicusa, valamint a régészeti szempontból még nem azonosított Marina koracsászárkori civil előzménye képeznek eddig kivételt, ha utóbbihoz egyáltalán kötődött számottevőbb településelőzmény és nem csak útállomás és csomópont volt évszázadokon keresztül.

A belső erődökkel nagyjából egykorú, és méretben is összehasonlításra alkalmas korbaeli, a ripa közeli Barbaricumban fekvő göd-bócsaújtelepi

¹⁷² Heinrich-Tamáská 2017.

hatalmasra tervezett erőd nem épült fel. Széles alapfalainak nagymennyiségű kőanyaggal történt kijelölési szakaszában megszűnt az építése. Kőanyagában nem voltak faragott kőemlékek.¹⁷³ Pontos célja nem állapítható meg, hacsak egy függésben álló ('kvázi római') területen ugyanazt nem kellett volna képviselnie, mint a dunántúli területek belső erődjének. Érdekes kérdés, hogy az építéséhez valószínűleg már odahordott építőanyaggal és a benne rejlő szpóliákkal mi történt a felhagyását követően. Nem zárható ki, hogy a Barbaricumból ismert¹⁷⁴ és proveniencia nélküli feliratos kövek egy része innen szóródott tovább.

5. ÖSSZEGZŐ MEGJEGYZÉSEK

A későcsászárkori belső erődök kutatása hosszabb múltra tekint vissza, és napjainkban is zajlik, ennek megfelelően már részletesebbnek is tekinthető a szakirodalma.¹⁷⁵ Sok további kérdést felvetnek még, különösen, hogy mi a koracsászárkori előzményekhez való viszonyuk, mi volt pontosan a függelmi és közigazgatási státuszuk, egyéb lehetséges funkciójuk¹⁷⁶ hogyan tagozódtak a korabeli tartományi hadrendbe és civil világba; be tudták-e tölteni rendeltetésüket; csak méretben, vagy más jellemzőkben is különböztek a tartománybelső erődített létesítményeitől. Nemrég került sajtó alá az Al-Duna menti korabeli és azonos struktúrák szerint felépült erődített, de hosszabb élettartamú településekkel való átfogó összehasonlításuk (Heinrich-Tamácska 2017 ms.), ami kitágította a belső erődök értékelési horizontját.¹⁷⁷ Ugyanakkor a

¹⁷³ Vö. Mráv 1999, 89-111; RAP 198-201; Mráv 2005, 114-121. Köszönöm továbbá szóbeli beszámolóit a feltárásokról.

¹⁷⁴ Vö. RIU S, 206-207 és Nrr. 204-252.

¹⁷⁵ Vö. Tóth 2006; StudVal 2009; Heinrich-Tamácska ops. citt.

¹⁷⁶ Mócsy 1974, 134-140, császári nagybirtokközpontnak vélte őket; vö. ehhez Tóth 1975a, 188.

¹⁷⁷ Vö. még Poulter 2016, 171-192.

pannoniai példák korabeli hatásfokát, sőt mi több, egyáltalán a befejezettségi és üzemelési szintjükről alkotott képet is erősen árnyalja. Vélhetőleg a legkorábban épült tác-fővenyusztai és a legkésőbbig fennálló keszthely-fenekpusztai kivételével a pannoniai / valeriai belső erődök soha nem tudtak igazán kiteljesedni, funkcionálisan teljes hatásfokkal működni, összevetésben pl. az Al-Duna menti hasonló korú-, méretű- és struktúrájú, azaz hasonló célú, de hosszabb életű és önálló fejlődési útra helyezkedni tudó építményekkel.¹⁷⁸ A pannoniai / valeriai belső erődöknek kevés volt az évtizedekben mérhető fennállási létideje, s talán a szükségességük felmérése sem volt pontos a korban, amint a menedzsmentjük sem lehetett kielégítő. Hatalmas területük ellenére a belőlük előkerülő korabeli azaz későcsászárkori leletanyag, mennyiségben és minőségében, egy-két elszigetelt példától eltekintve több, mint szegényes. Az építési területre alapozás előtti szintegyengetés céljából behordott 40-60-80-100 cm vastag, helyenként közúzalakos (pl. Tác-Fővenyusztai), máshol (pl. Környe) háztartási hulladék és viseleti elemek törmelékével teli planírozó anyag tartalma, a planír által lefedett korábbi rétegek, illetve a falaik kőanyaga sokkal több információt hordoznak a koracsászárkor vonatkozásában, mint saját korukra nézve.¹⁷⁹ Utóbbit illetően inkább építészettörténeti jelentőséggel bírnak. Emellett hatalmas, részleteiben ismeretlen és valószínűleg teljesen soha meg nem valósult célok érdekében kifejtett erőfeszítést illusztrálnak, a későcsászárkor első harmadában és második harmadának egy részében illetve taktika módosulást a harmadik harmad első részében, azaz a pannoniai római kor utolsó évtizedeiben. Tartománytörténeti távlatokban a régé-

¹⁷⁸ Vö. Liebeschuetz 2003 és Poluter 2016, 171-192. Ld. még Heinrich-Tamáskai 2017 ms. (Acta Carpathica)- a kéziratot lektorként ismertem meg illetve a szerző rendelkezésemre is bocsátotta, amitt itt is köszönök neki.

¹⁷⁹ Az általam részletesen ismert tác-fővenyusztai és környei példák illusztrálják a jelenséget számomra a legjobban. A többiekét illetően szakirodalmi ismereteim vannak, illetve az ásató kollégák (Heinrich -Tamáska O., Mráv Zs., Tóth E.) szóbeli közlései, beszámolóí nyújtanak folyamatos kiegészítő ismereteket.

szeti szempontból értékes periódizációs elemek (pl. négyszögű tornyok átépítése kerek tornyokká) kapkodásra utal. A kutatás ma viszont arra szorítkozhat egyelőre, hogy létrehozásuknak vélhető céljait fogalmazzza meg a korszak és a térség politikai-, gazdasági-, társadalmi- és hadászati vetületeit figyelembe véve.

Következő, régészeti szempontú, terepi kutatási előbbrelépést jelenthet a feltárások folytatása mellett, az egyes erődökhöz kapcsolódó régiók szárazföldi- és vízi útvonalai mentének légifotózása, bejárása, feltérképezése, rakodóhelyek, kikötők, állomáshelyek és az előzmények¹⁸⁰ pontos azonosítása céljából.

II.

A KÉSŐRÓMAI BELSŐ ERŐDÖK KORACSÁSZÁRKORI KŐEMLÉKHAGYATÉKA

1. BEVEZETÉS:

A KORACSÁSZÁRKORI KÖVEK KÉSŐCSÁSZÁRKORI KEZELÉSE

A későcsászárcor¹⁸¹ első évszázadának nagyszabású és átfogó építkezési programjai nagymértékben módosítottak a koracsászárcori Pannonia építészeti és lapidáris hagyatékán. I. Constantinus (306-337), II. Constantius (337-361) és I. Valentinianus (364-375) uralkodása alatti évek tekinthetők a meghatározó időszakoknak,¹⁸² de a század egészére jellemző a tendencia, ahogy a következő évszázad első harmadára is. A jelenség bizonyos mértékben a tartománybelső civilnek tekinthető épü-

¹⁸⁰ A kérdéseket már tárgyalja Tóth E., StudVal 64-70 és 81-94.

¹⁸¹ A fogalomhoz vö. Stuppner 2016, 83-101.

¹⁸² Vö. Kienast 1996, 298-303, 314-317, 327-329.

letei esetében is megfigyelhető, általánosnak azonban csak a katonai jellegű építkezések esetében nevezhető. Elsősorban a ripa menti védelmi vonal erődjait építették át korszerű módon, illetve építettek másikat az elpusztultak helyére. Ezen kívül ki is egészítették az erődláncot, új ripa menti erődökkel, kikötőerődökkel, ellenerődökkel és őrtornyokkal.¹⁸³ Nem csak a határzónát érintette átfogóan a korszak építkezési hulláma. A tartomány belső területein is ugyanúgy dolgoztak, erődöket, erősített raktárakat építettek.¹⁸⁴ Mindez rengeteg kőanyagot igényelt, többet, mint amennyit fejteni tudtak, a párhuzamosan zajló építkezésekhez, adott idő alatt.¹⁸⁵ A kőfejtőkből szállított kőmennyiséget tendenciózusan a koracsászárkori civil települések területéről egészítették ki. Felhasználtak minden mozdítható követ. A század vége felé azokat is, amelyek korábban állami védelem alatt álló létesítmények, középületek (*loci sancta*), szentélyek (*loci sacra*) és temetők (*loci religiosa*) alkatrészei és tartozékai voltak.¹⁸⁶ Nem csak azokban az esetekben ha az építmények már romokban heverték, hanem akkor is ha éppen álltak még.¹⁸⁷ A koracsászárkori pogánynak tekintett épületek, ha kivé-

¹⁸³ Vö. pl. Soproni 1978; Soproni 1985; Nagy 1999, 113-140; PRK 71-113; Mráv 2003, 33-50; Gróh 2006, 4-8; és alapvetően Tóth 2009, 31-61 átfogó irodalommal.

¹⁸⁴ Pannonia 4. századi történetéhez összefoglalóan vö. Mócsy 1974; Fitz, VWP III., 1175-1406 és VWP IV. 1600-1619 (1994-1995) és Kovács 2016 a korábbi irodalommal. A helyszínekhez ld. Visy 2000 = 2003; RAP (2003); StudVal (2009); DLP (2011) a korábbi irodalommal. Vö. még Lőrincz 2001.

¹⁸⁵ A koracsászárkori bányákhoz, kőfejtőkhöz és igazgatásukhoz a Severus kor végéig, amelyeket később is használtak és használhattak, vö. általában Hirt 2010, kül. 2.1., 3.2., 5.1., 7. fejezetek és 15. térkép.

¹⁸⁶ A 2. században Gaius, *Institutióinak* második könyvében a dolgok fajtái között sorolja fel általánosan azokat, amelyek a koracsászárkorban a *ius divinum* részeként védelem alatt álltak, ld. Gai. Inst. II.2.2-11., vö. még uo. III.97. (vö. Manthe 2004). Vö. még Wissowa 1912, 408, 467-469, 515.

¹⁸⁷ A későcsászárkor eszmeiségét is képviselő, 533-ban kiadott iustinianusi *Institutiók* második könyve, a *gaiusihoz* hasonlóan, de kis módosításokkal korszerűsítve foglalja össze a *ius divinum* részeként védett dolgokat, amelyek

telesen nem alakították vagy minősítették át őket, fokozatosan a késő-császárkori korakeresztény világ formailag hasonló, de új természetű isteni joga védelmén kívül kerültek.¹⁸⁸ A temetőket és síremlékeket több rendelettel védték a 4. században.¹⁸⁹ A gyakorlat viszont azt mutatja,

ugyanazon kategóriákban, viszont egyedül keresztény összefüggésben értendők, ld. Iust. Inst. II.1.7-10, vö. még uo. III.23.5. (vö. Krüger – Mommsen 1868-1954).

¹⁸⁸ Vö. pl. Cod. Theod. 15.1.36: Quoniam vias pontes, per quos itinera celebrantur, adque aquaeductus, muros quin etiam iuvari provisus sumptibus oportere signasti, cunctam materiam, quae ordinata dicitur ex demolitione templorum, memoratis necessitatibus deputari censemus, quo ad perfectionem cuncta perveniat (397. nov. 1.). és Cod. Theod. 16.10.0: De paganis, sacrificiis et templis, ezen belül különösen 16.10.19.pr. 1-3. – "16.10.19pr.: Imppp. Arcadius, Honorius et Theodosius AAA. Curtio praefecto praetorio. Post alia: templorum detrahantur annonae et rem annonariam iuvent expensis devotissimorum militum profuturae. (408 [407] nov. 15.); 16.10.19.1: Simulacra, si qua etiam nunc in templis fanisque consistunt et quae alicubi ritum vel acceperunt vel accipiunt paganorum, suis sedibus evellantur, cum hoc repetita sciamus saepius sanctione decretum. (408 [407] nov. 15.); 16.10.19.2: Aedificia ipsa templorum, quae in civitatibus vel oppidis vel extra oppida sunt, ad usum publicum vindicentur. Arae locis omnibus destruantur omniaque templa in possessionibus nostris ad usus adcommodos transferantur; domini destruere cogantur. (408 [407] nov. 15.); 16.10.19.3: Non liceat omnino in honorem sacrilegi ritus funestioribus locis exercere convivia vel quicquam sollemnitatis agitare. Episcopis quoque locorum haec ipsa prohibendi ecclesiasticae manus tribuimus facultatem; iudices autem viginti librarum auri poena constringimus et pari forma officia eorum, si haec eorum fuerint dissimulatione neglecta. Dat. XVII Kal. Dec. Romae Basso et Philippo cons. (408 [407] nov. 15)." (A. Koptev).

¹⁸⁹ Általában vö. Cod. Theod. 9.17.0 (De sepulchri violati), ezen belül - 9.17.1.: Si quis in demoliendis sepulchris fuerit adprehensus, si id sine domini conscientia faciat, metallo adiudicetur; si vero domini auctoritate vel iussione urgetur, relegatione plectatur. Et si forte detractum aliquid de sepulchris ad domum eius villamque pervectum post hanc legem repperietur, villa sive domus aut aedificium quodcumque erit fisci viribus vindicetur" (340. jún. 25.); 9.17.2.: „...Eadem etiam poena, qui dissiparunt vel ornatum minuerunt, teneantur et qui posita in agris suis monumenta calcis coctoribus vendiderunt una cum his, qui ausi sunt comparare....sed ita, ut ab utroque una libra postuletur.” (349. márc. 28), ehhez vö. uo. 9.17.2.1-2.; 9.17.3.: Idem a. et Iulianus caes. ad Orfitum. Quosdam comperimus lucri nimium cupidos sepulchra subvertere et substantiam fabricandi ad proprias aedes transferre. Ii detecto scelere animadversionem priscis legibus definitam

hogy a 2-3. századi síremlékeket és részeit százszámra építették be, egészben és darabolva. Azokat a maguk korának jogalkotása és törvényhozása oltalmazta, de úgy látszik a 4. században már nem védte őket semmi. Sajátos kötődésük a fokozatosan kiszoruló majd megszűnő régi vallási rend alvilági közegéhez, amelynek egyféle kultuszhelyként ajánlottak voltak ("Dis Manibus") és kapcsolódó hatalmaikhoz¹⁹⁰ sem támogathatta a megőrzésüket. A 4-5. századok császári rendeletei tehát, vélhetőleg a saját koruk síremlékeinek védelmét célozták, a többször megismételt azonos tartalom szerint kevesebb eredménnyel.

A koracsászárkori világi és vallási szabályozás tehát fokozatosan és egyre általánosabban nem számított az érintett objektumok tekintetében, végül teljesen szembe fordult a későcsászárkori világ a megelőző korral. Míg a 4. század első két harmadában a templomok és temetők romosság miatt megszűnt szakralitása tette lehetővé a kőanyag elszállítását, később a pogány hagyaték felszámolásának szándéka mozdította elő.¹⁹¹ Mivel nem rekonstruálták és nem is akarták helyreállítani ezeket a helyeket, a kőanyaguk készre faragott, felhasználható építési anyaggá vált. A középületek esetében az uralkodói akarat felülírta a megőrzés és rekonstruálás vagy hagyománytisztelet esetleges helyi szándékát az új építkezések javára. A magánházak, ha tulajdonos nélkül álltak romjaikban, ugyancsak feltétel nélkül felhasználhatók voltak, de rájuk nincs külön forrás.

subire debebunt. Proposita in foro Traiani Constantio A. VIII et Iuliano Caes. cons. (356.?.?); 9.17.5.: mp. Iulianus A. ad populum. Pergit audacia ad busta diem functorum et aggeres consecratos, cum et lapidem hinc movere et terram sollicitare et cespitem vellere proximum sacrilegio maiores semper habuerint. Sed et ornamenta quidam tricliniis aut porticibus auferunt de sepulchris. Quibus primis consulentes, ne in piaculum incidant contaminata religione bustorum, hoc fieri prohibemus poena manium vindice cohibentes. (363. Febr. 12.). (A. Koptev)

¹⁹⁰ Vö. pl. Szabó 2008a, 161-166 és Szabó 2008b, 291-304 a korábbi irodalommal.

¹⁹¹ Vö. a korszak hagyaték-mentalitásához is, pl. Saradi-Mendelovici 1990, 47-61; Anguissola 2002, 13-29; Cattani 2002, 31-44; Coates-Stephens 2003, 341-358.

A másodlagosan felhasznált kövek felületein gyakran égésfoltok és kiolvadt zárványok lyukai látszanak. A sérülések az eredeti helyükön bekövetkezett pusztulást is jelezhetik, de ugyanúgy az új felhasználási helyük pusztulását is. Az épületalapokból előkerülő égett kövek biztosan az eredeti felhasználási helyük pusztulását tanúsítják. A terméskövek esetében a többszörös felhasználás folyamata kevésbé észlelhető. Legfeljebb a későrómai épületekből előkerülő erősebben kopott felületű kövek illusztrálják, hogy korábban hosszú ideig valahol a nyílt térrel érintkeztek, akár tér-, akár burkoló-, akár vakolatlan falazóelemként. A későrómai falakból előkerülő faragott szarkofágok, sírsztélék, fogadalmi oltárok, építészeti elemek illetve töredékeik egyértelműen illusztrálják a jelenséget tartományszerte. A hasábot mintázó alapformájuk kitűnő és készre faragott alapanyagot jelentettek. A kiálló részeket leverték illetve ha szükséges volt, a nagyobb darabokat töréssel ugyan, de professzionális módon darabolták. Ugyanígy a plasztikai alkotásokat is. A darabolási szempont vélhetőleg az építési szabványoknak megfelelő téglaméretekhez, úgymint bessalis, pedalis, sesquipedalis, bipedalis típusokhoz közelítő egységek előállítására volt.¹⁹² Erre maguk a többnyire láb (pes) alapú szabványhoz igazodó faragott kövek is alkalmasak voltak, hulladékanyag nélkül. Alkalmanként a téglaméretek többszörösét megközelítő darabok is előkerülnek a falakból, azaz ahol nem volt muszáj darabolni, ott az alpméret többszörösét jelentő darabokat használták fel. A jelenség az épületfalak felső részétől az alapig terjedően figyelhető meg. Míg a magasabban elhelyezkedő falszakaszokba kisebb darabokat falaztak, addig az alapba a kisebb terméskövek közé nagyobbakat, esetenként egészen meghagyott példányokat tettek, oltárokat, sztéléket, szarkofágokat, többnyire a szélekre. A felhasználás módja részben hagyományos falazás volt. A korszakban azonban előny-

¹⁹² Azaz: 19,7 (≈ 20) cm; 29,6 (≈ 30 cm); 44,4 (≈ 45 cm); 59,2 (≈ 60 cm). Vö. pl. Malacrino 2010, 59-60.

ben részesítették a gyorsabb és olcsóbb öntöttfalazásos technikát, ami által még a törmelék is felhasználható volt (vö. **68. kép**). Ugyanez sokszor a felírt részeknek ártott, mivel a mészhabarc bekötött a betűk mélyedéseibe is, nehezen restaurálható módon. Máskor vaskapcsokkal erősítették egymáshoz a kődarabokat. Utóbbi inkább vízközi környezetben kivitelezett építkezések esetében figyelhető meg.¹⁹³ Sajátos, a későcsászárkorban, Pone Navata (Visegrád) mellett 371-ben épített visegrád-lepencei ún. 2. számú őrtorony bejáratfölötti császárképmásához felhasznált, kissé átfaragott női sírszoborfeje esete. A fejet 1994-ben az őrtorony területén találták hiteles feltárás alkalmával. A hozzátartozó szobortest pedig Aquincum (Budapest III. ker.) suburbiumának területén került elő 1905-ben, egy koracsászárkori sírkert területéről.¹⁹⁴ Ellenpélda is ismert. A Keszthely-Újmajor területén talált sírfeliratok táblái nagyjából beépítési méretre daraboltak, az egyiknek kisebb töredékei is előkerültek. Valamiért mégis a feltehető eredeti felállítási helyük, a keszthely-újmajori koracsászárkori temető területén maradtak. Állapotuk arra utal, hogy a fellelési helyen darabolták őket építőanyagká. Az otthagyasuknak több egyszerű oka is lehet.¹⁹⁵ A későcsászárkorban felhasznált koracsászárkori kőemlékek kérdésének átfogó szakirodalma még nincs, de többen foglalkoztak a kérdéssel.¹⁹⁶ Korábban, többnyire csak a kő fellelési helyénél jelezték, ha nem valamelyik köz- vagy magángyűjteményben, hanem valahol beépítve lehetett látni.¹⁹⁷ Általában ma

¹⁹³ A témához áttekintően és ásatásmódszertani szempontból vö. még Lavan – Mulryan 2015 tanulmányait, különösen Swift 2015, 91-122.

¹⁹⁴ Ld. Gróf – Gróh 1996, 21-24.

¹⁹⁵ Vö. RIU 294; RIU 295, Keszthely-Újmajor, 2-3. sz.

¹⁹⁶ Vö. pl. birodalmi kitekintéssel, de főleg nyugat-európai példákkal: Saradi-Mendelovici 1990, 47-61; Ertel 1999, 42-45; Anguissola 2002, 13-29; Cattani 2002, 31-44; Coates-Stephens 2003, 341-358; Cooley 2012, 310-325.

¹⁹⁷ Vö. pl. a CIL I-XV. amelyekben röviden szerepel, ahol szükséges, hogy beépítve, az épület megnevezésével.

már az adott kőemlék közlésekor magától értődően kerül sor a lelőkö-
rűlmények részletezésére.¹⁹⁸ Ugyanez az egyes épületek leírásánál.¹⁹⁹

A pannoniai koracsászárkorkor faragott kőemlékeinek másodlagos vagy újra-felhasználására, mind a későcsászárkorkból, mind a későbbi korokból tömegével idézhető példák. A későcsászárkorkori ripa menti építkezésekből, a jobb kutatottság miatt Aquincum (Budapest III. ker.) későrómai épületei említhetők a koracsászárkorkori kövek tömeges újrafelhasználási területeként.²⁰⁰ A bölcskei kikötőerőd is kitűnő példája a jelenségnek²⁰¹. Előbbiből tömegével kerültek és kerülnek elő a másodlagosan felhasznált ép és darabolt feliratos és faragott kövek, utóbbiba nagyjából épen építették be egy teljes szentélykörzet fogadalmi oltárállományát, amelynek egy része már eleve palimpsestus volt, azaz legalább egy rombadőlést megélt az elsődleges felállítási helyén. Ugyanez a folyamat figyelhető meg tartományszerte, az ismert pannoniai belső erődök esetében is, jó példa erre Tác-Fövenypusztá, amelyek méretei által indokolt nagymértékű kőigényét a helyi, a közeli és távolabbi, néha messzi helyszínekről válogatás nélkül szállított faragott kövekkel fedezték a bányákból kitermelt kövek mellett.²⁰² Ritkábban, a korábbi korszak faragványai a későcsászárkorkor épített sírjaiban is előfordulnak, mint pl. Intercisa (Dunaújváros) későcsászárkorkori temetőjében,²⁰³ és máshol is.

¹⁹⁸ Vö. pl. a RIU 1-6., RIU-S és a CSIR U 2, 7, 8, 9; CSIR Ö 1.1-5, Suppl. 1. kötetét a lelőköriűlmények rövid megjelölésével is.

¹⁹⁹ Vö. pl. Visy 2000 = 2003, a ripa menti ismert épületek rövid leírásával és irodalmával. Ld. még RAP 2003, és DLP 2011.

²⁰⁰ Vö. pl. Facsády 1976, 145-149; Ertel 2001, 79-104; ld. TitAq I-II., 2009-2010 a feliratos kövek pontos lelőköriűlményeinek és előtörténetének leírásával. Ld. még CSIR U 9.

²⁰¹ Ld. Bölcske 2003 a feltárás minden körülményével és a leletek értékelésével.

²⁰² Vö. Tóth 2008, 61-101; Tóth 2009, 31-61 és StudVal 76-80, 137-158, a későcsászárkorkori pannoniai tendenciák áttekintése.

²⁰³ Vö. Intercisa I., RIU 5 (1991); VinF 2016.

A középkorban és utána beépített koracsászárkori faragott kövek forrása is későcsászárkori épület lehetett az esetek nagy részében, amelybe eleve másodlagosan építették be a koracsászárkori kőemlékeket.²⁰⁴ Jellemző példa az aquincumi római kori faragott, feliratos kőemlékeknek az I. (Szent) István által építtetett székesfehérvári bazilika építéséhez való szállítása és építőanyagként való felhasználása.²⁰⁵ 1994. júliusában jelen voltam a bazilika feltárásán (ásatásvezető: Biczó Piroska MNM) egy római köztéri faragott lefolyó előkerülésénél is, amelyhez hasonlók Aquincumban láthatók. Ugyanez a tác-fövenypusztai telep esetében is valószínű, ahonnan a középkorban út vezetett Székesfehérvárig, amelynek egyik célja Fitz Jenő logikus felismerése szerint a kövek szállítása lehetett.²⁰⁶ A köveket pedig csak a lelőhely későcsászárkori épületeinek romjaiból emelheték ki. Máig is onnan kerülnek elő a helyi koracsászárkori tört faragványok, igaz már csak az alapozásokból, kiemelkedő mennyiségben a nyugati falszakaszból.²⁰⁷ Belül, magam is találtam ott 2001-ben, egy 4. századi ciszterna legalsó oldallapjainak felhasznált ép illetve darabolt sírsztéléket, amelyek mai napig ott vannak.²⁰⁸ A római kori kőmozgatások nyilván nem csak a faragott köveket érintették, hanem kvádereket és főleg nagymennyiségű faragatlan terméskövet is. Utóbbiak esetében nincsenek vagy csak kivételesen adottak formai,

²⁰⁴ A középkorban felhasznált római kori kőemlékekhez általában vö. Coates-Stephens 2002, 275-296; vö. még Scalia 1972, 791-843; Settis 1986, 373-486; Greenhalgh 2008; Cooley 2012, 310-325 további irodalommal. Vö. még Tóth – Szabó 1999, 45-61, pannoniai és daciai példákkal.

²⁰⁵ Vö. Alföldi 1940, 195-235 és Ertel 1999, 44-45. Ld. még RIU 6, 1490-1521 (J. Fitz) ehhez vö. EpigrPann V. (G. Alföldy).

²⁰⁶ Vö. Fitz 2003, 11, 65.

²⁰⁷ Vö. Fitz 1996, 27; Ertel 1999. 2013. augusztusában még a lelőhelyük pontjain, az alapozásból kibontott koracsászárkori faragványok, a falvonal mellé ki voltak téve a fűre, ahol egyenként megvizsgáltam őket.

²⁰⁸ A 70. épület (ún. "Augustus templom") déli falának nyugati szakaszát töri át a felül téglából, alul sztélédarabokból, kerek alapárokba épített téglalap alakú ciszterna, vö. Fitz 2003, 49-50. Felirataikat közölte Tóth E. SEP 1. (2008).

tartalmi lehetőségek az eredet meghatározására. Környén a belső erőd keleti fala közepének és déli szakaszának környékén álló, illetve a kapu-építmény alapjaira is rátelepített Eszterházy uradalmi épületek, később a Feszty udvarház az erőd építőköveinek felhasználásával épültek, ahogy tapasztaltam.²⁰⁹ Itt egyértelmű a beépített római kori termés- és kváderkövek eredete. Hasonlóra Keszthelyen is van példa (vö. **103. kép**). Más esetben legfeljebb a vélhető forráshely és a lelőhely köveinek természettudományos vizsgálati eredményeinek összehasonlítása hozhatna eredményeket. Ilyen jellegű, tartományszintű petrográfiai vizsgálat még nincs. A középkori és későbbi építkezésekhez a későcsászárkori épületekből kiemelt koracsászárkori kövek egy részét így legkevesebb kétszer használták fel utólagosan. Jobb esetben pedig nem mészetőben pusztultak el, hanem épen maradtak. A római kori faragott és feliratos kövek a későbbi korokban is változtatták helyüket. Nem csak építkezések, hanem uralkodói, főúri, főpapi gyűjtemények kialakulása miatt is. Kiemelkedő Hunyadi Mátyás király (1458-1490) római kőgyűjteménye, amelynek darabjai viszont, épen vagy töredékesen, de építőanyagá váltak a későbbiekben. A Budai Vár épületeinek falaiból a 19-20. századokban több római kori feliratos kő került elő (vö. **105. kép**), ezek egy része az ő gyűjteményében is állhatott.²¹⁰ A 18. században, nagyobb római kori kőgyűjteménye volt például Migazzi Kristóf bíboros, váci püspöknek. A később múzeumba került feliratos köveket valószínűleg Aquincum területéről szerezte be.²¹¹ Az ismert példákat hosz-

²⁰⁹ 2009., 2013. és 2016. évi feltárási megfigyelések.

²¹⁰ A korszakban ismert és gyűjtött római kőemlékekhez vö. pl. Ritoókné Szalay 2002, 56-66. Hunyadi Mátyás király gyűjteményében állt pl. a TitAq I. Nr. 9. felirat. A Budai Vár területéről előkerült további feliratos kövek, szintén a TitAq I-II. kötetekben szerepelnek. Ld. még Th. Mommsen, CIL III, pp. 413-415 és 477-481.

²¹¹ Vö. Sestini 1815, 254-275 Nrr. I-XIV, ehhez Tragor 1927, 90-102 és TitAq II. 974-991. D. Sestini a múzeumalapításokat megelőző időszakban járt Magyarországon, így sok római kori feliratot azon a helyen írt le, ahol beépítve látta, ld. uo. 191-293 (útleírása fordítás alatt: Szabó Á.). Hasonlóképpen pl. Milles

szan lehetne még sorolni, de nem szükséges. A bemutatott esetek által jól érzékelhető, a koracsászárkori kőemlékek későbbi sorsának minden fő magyarországi tendenciája.²¹² Omláskor, bontáskor, átépítéskor, renováláskor mai napig kerülnek elő római kori kőemlékek a későrómai, középkori, koraújkori és néha a modern kori épületek alapjaiból és falaiból is az egykori római városok és erődök helyén álló későbbi települések területén (vö. pl. **103-106. képek**).

A római kori Pannonia kőigényét a felhasználási helyhez legközelebbi kőbánya vagy kőbányák fedezték. Ennek megfelelően a leggyakrabban használt kőanyag a mészkő valamelyik típusa volt, de felhasználták a homokkövet, tufát, andezitet, bazaltot, gránitot is (vö. a következő szpóliakatalógust). Népszerű volt a márványhoz nagyon közeli hatást keltő, kemény és tartós kristályos mészkő, különösen figurális faragványokhoz. Ritkább esetben nagyobb távolságokról is hoztak kőanyagot, ami a tartomány egészére jellemzően inkább a márványra szorított, ahogy a pécs-aranyhegyi (Sopianae) és a szekszárdi szarkofágok, valamint az intercisai (Dunaújváros) nagy Mithras kultuszkép illetve az alsóheténypuszta-kospulai (Iovia) töredékek példázzák.²¹³ Emellett gránitot²¹⁴ illetve ahogy a savariai 'arany-mérföldkő' példája mutatja²¹⁵,

és Pococke angol utazók még ki nem adott és különösen nehezen olvasható 18. századi kézírata is több pannoniai felirat szövegének és éppen aktuális helyének leírását tartalmazza.

²¹² A lelőköri körülmények gondos leírásával ma Tóth E. mutat példát, a savariai (Szombathely) feliratok közlésében, ld. Tóth 2011. A provinciából a Dunától keletre vitt római kori feliratos köveket Kovács P. gyűjtötte össze, ld. RIU S, 204-252.

²¹³ Vö. sárgás márvány szarkofág, Pécs-Aranyhegy (Sopianae): CSIR U 7, 101a-d; Nagy 2007 Nrr. 61-64; fehér márvány szarkofág, Szekszárd: CSIR U 7, Nr. 97; Koch – Sichtermann 1982, 327; Nagy, 2007 Nr. 81; Mithras kultuszkép, Dunaújváros (Intercisa): Tóth – Visy 1985, 37-56; Tóth 1999, 535-537; Tóth 2003, 37-68; Alsóheténypuszta-Kospula (Iovia): Mráv in: StudVal, 243-281.

²¹⁴ Vö. Fedák 1999, 169-176.

²¹⁵ Vö. Sosztarits 2000, 57-59.

különlegesebb kőanyagokat is importáltak. A pannoniai márványtárgyak alapanyaga Sirmium (Sremska Mitrovica, SRB) és Poetovio (Ptuj, SLO) közeli bányákból, illetve Noricum (SLO, AT) területének a mai stájerországi részén működő bányákból került ki. Utóbbi bányák márványa inkább a délnyugat pannoniai illetve Borostyánkő út menti településeken fordul elő nagyobb számban, építészeti elemektől kezdve a szakrális és sírplasztikában egyaránt.²¹⁶ A kövek anyagának és eredőhelyének megjelölése, az észrevehető felületi hasonlóság alapján történt közel minden esetben. A megállapításokat nagymértékben befolyásolta az adott kőemléket közlő kutató kőzettani és bányaismereti tájékozottsága. Ritkábban támaszkodott legalább geológus szakvéleményére vagy petrográfiai vizsgálatra a közlés anyagmeghatározása. A tartomány római kori kőanyagának természettudományos műszeres vizsgálata nem automatikus és általános gyakorlat. Napjainkban mutatkozik rá több lehetőség, ennél fogva nagyobb érdeklődés is. Így az alsóheténykapospulai márványemlékek kőzettani vizsgálata napjainkban zajló projekt, amelynek első, áttekintő eredményei már mutatkoznak.²¹⁷

²¹⁶ Vö. pl. a CSIR U és CSIR Ö 1 megjelent köteteit; vö. még a példa okáért csak egy belsőpannoniai település és suburbiuma (Savaria / Szombathely) 238 darabos hagyatékának márványból faragott kőemlékeit, amelyek nagyobb része fehér márvány, mellette több más márványféle is előfordul, ld. Tóth 2011, Nrr. 1-4, 8-10, 12, 18, 20 (sárgás színű), 41, 60, 91, 95-97, 99, 104, 107, 109, 110, 111, 117, 120, 142, 148 (rózsaszínű, hasonló a 151 is), 150, 152, 153 (vörösés erezett színű) 154, 159, 160-163, 166, 169, 170, 173, 175, 178, 179, 183, 188 (szürkésfehér színű, szemcsés), 189, 194, 196, 197, 202, 218, 219a, 221, 222, 230, 231, 233, 234, 235, 237, 238 (sárgásfehér színű). A városhoz köthető ismert kőanyag nagyjából 25%-a import márvány. Ld. még Kiss 1987.

²¹⁷ Vö. <http://www.ace.hu/daad/daad1/german.html> (2018. április 21, 14.00 h)

2. A BELSŐ ERŐDÖK SZPÓLIÁI

A belső erődök építéséhez nagymennyiségű koracsászárkori faragott és feliratos kőemléket is felhasználtak a 4. században, vagy tört vagy vágott vagy ép állapotban (vö. pl. **20., 36., 67., 74., 86., 91-92., 107** képek). A szpóliáknak ebbéli minőségükben nincs általános összefoglalása, felhasználásuk eszmei és technikai háttere nem részletezett, amint a proveniencia kérdése is csak egyes esetekben. Utóbbi jól rávilágítana egyrészt az építés technológiai – logisztikai kérdésekre, egy-egy belső erődnek adott szempontú vonzaskörzetére. Másrészt a szpóliák, vagy egy részük biztosan adatokat képviselnek a belső erődök építését megelőző, elpusztult koracsászárkori helyi településekre vonatkozólag.

Christine Ertel (1999) és Tóth Endre illetve Mráv Zsolt (StudVal) tárgyalta a szpóliákat, Tác-Fövenypuszta nyugati fal és Alsóheténypuszta-Kapospula összefüggéseiben, egyébként csak részközleményekben kaptak helyet. A következőkben a feljebb alkalmazott topográfiai sorrendet követem, azaz északról – déli irányban következnek egymás után az egyes lelőhelyek kőemlékei. A területi múzeumokban őrzött ismeretlen lelőhelyű köveket nem vettem fel a katalógusba. A kőemlékek lelőhelyenként külön katalógusban és számozással szerepelnek, a szám előtt a lelőhely mai nevéből képzett kétbetűs azonosítóval, ahol pedig nincs azonosított mai helynév, ott a római kori név két betűs rövidítésével jelölöm a katonai objektumot, annak ellenére, hogy merőben elméleti, hiszen egyik azonosítatlan helyről sem ismerünk szpóliákat, illetve az ismert faragványok vagy feliratos töredékek egyike sem köthető a Notitia Dignitatumból ismert többi belső katonai objektumhoz:

TV = Tokod-Várberek;

KO = Környe;

TF = Tác-Fövenypuszta;

KF = Keszthely-Fenékpuszta;

SA = Ságvár;

AK = Alsóheténypuszta-Kapospula;

BC = *Burgum Centenarium* (azonosítatlan helyszín, nincs szpólia)

AL = *Alisca* (azonosítatlan helyszín, nincs szpólia)

MA = *Marinana* (azonosítatlan helyszín, nincs szpólia).

Az egyes erődökhöz tartozó Katalógusban (NN00) külön csoportot alkotnak a biztosan későcsászárkori falakból előkerült kövek: **a.)**, ezen belül topográfiai rendben szerepelnek » É-ÉK-K-DK-D-DNy-NY-ÉNy irányok szerinti sorban, ahol ismert a pontosabb lelőhely; **b.)** alatt a lelőhely területéről pl. belső épületekből előkerült koracsászárkori kövek állnak. A környékbeli kövek **c.)** alatt következnek. A közeli helyekről előkerült kövek a **d.)** alatt következnek, részletesebb leírás és kommentár nélkül hiszen közvetlenül nem kötődnek a tárgyalt objektumokhoz. A koracsászárkori kontextusból előkerült köveket nem vettem fel a katalógusba. Azon tételek mellé, amelyeknél leírás- vagy olvasatmódosítási javaslatot tettem, a jelzete mellé kettőskeresztet (#) illesztettem: (NN00#). A felirat vastaggal szedett betűi töredékesek. A tárgyakat fentről lefelé írom le röviden, a részeit megnevezve. A jobb és a bal oldalak saját helyzet szerintiék, nem szemből nézettek. A katalógus végén rövid összefoglalásban a következő szempontokat tárgyalom az egyes területek kőemlékeire vonatkozóan, összesítést követően: lelőhely; kor; eredeti funkció; a feliratok tartalma; ornamentika; anyag; állapot; méret; felhasználási mód. Az összefoglalás alapvető szempontja, hogy hordoz-e bármilyen értékelhető adatot a tárgy a szpóliaként való értékeléséhez. A katalógus összeállításában a szakirodalomra támaszkodtam alapvetően, a tárgyak paramétereire is aszerint hivatkozok. Ahol szükségesnek mutatkozott a tárgyat újra vizsgáltam.

A méreteket összehasonlítom a korabeli újj azaz láb alapú téglaszabvány méretekkkel, amelyek centiméterben kifejezve:

- *bessalis* 19,7 (≈ 20) cm;
- *pedalis* 29,6 (≈ 30 cm);
- *sesquipedalis* 44,4 (≈ 45 cm);
- *bipedalis* 59,2 (≈ 60 cm).²¹⁸

A szabványméretekkel való összehasonlítás annak megállapítására alkalmas, hogy a későcsászárkori építőanyag-előkészítő kődarabolás esetleg követett-e valamilyen irányelvet, nem csak a vágások, hanem a törések alkalmával is.

Az alább következő feliratok szövegeinek személynévanyaga alfabetikus sorrendben, etnikai meghatározásokkal illetve elterjedtségi mutatókkal együtt szerepel alapvetően és máig érvényes megállapításokkal a András Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest (= Mócsy 1959); László Barkóczi, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16. (1964), 257-356 (= Barkóczi 1964), Wolfgang Meid, *Keltische Personennamen in Pannonien*, Budapest 2005 (= Meid 2005) illetve Barnabás Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum* vol. I(I²)-IV, Budapest-Wien 1994-2005 (= OPEL) és további felirattani illetve elterjedtségi mutatókkal András Mócsy, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*, *Dissertationes Pannonicae* III/1., Budapest 1983, névtani elemzésekkel Mócsy András, *A római név mint társadalomtörténeti forrás*, Budapest 1985 illetve András Mócsy, *Beiträge zur Namenstatistik*, Budapest 1985 kötetekben. Az idézett művekre is utaló megállapításokat külön nem jegyzetem a továbbiakban, csak ha jelentősebb, a tárgyhoz szorosabban tartozó következtetések bizonyítékainak tekinthető adatot tartalmaznak a szövegek.

²¹⁸ Vö. pl. Malacrino 2010, 59-60.

2.1. Tokod-Várberek

(Komárom-Esztergom megye, HUN) – *Cardabiaca* (?)

(TV) (ld. 10-20. képek)

A dunai határtól (ripa) 3 kilométerre délre, a limesút és a Duna között fekvő Tokod római kori emlékeire 1875 óta figyel a régészettudomány. Feltárásokra több szakaszban 1893-tól került sor, az eredmények összefoglalásaként 1981-ben jelent meg Mócsy András monográfiája (Tokod), amelyet Prohászka Péter tudományos igényű összefoglaló ismeretterjesztő füzetet követett (Prohászka 2005).²¹⁹

2.1.1. Koracsászárkori civil település és későcsászárkori erőd

A kelta előzményekkel rendelkező koracsászárkori településből vagy inkább településegüttesből részletek illetve temetkezések ismertek, ezenkívül villagazdaságok, s hozzájuk kötődő leletanyag. A különböző rendeltetésű épületekből (I-XI.) kőalapozás maradt fenn. Egy 1-2. századi katonai tábor léte is feltételezhető, ehhez tartozhatott a X. számú épületként azonosított fürdő.²²⁰ A településről ipari tevékenység nyomai is fennmaradtak. A 3. század második harmadának pusztításait követően, a 4. századi építkezéseket tereprendezés előzte meg, amely a korábbi korszak maradványait 20-100 cm vastag planírréteggel elfedte.²²¹

A 4. században egy erőd illetve egy civil település, villagazdaság állt Tokod területén. A civil településből a hétköznapi élet emlékei maradtak fenn, főleg különböző kerámiaedények.²²² Az erőd technikai adatai: 1,6 hektár alap-terület; falainak hossza 142x118 m; északi és déli szélei között a belső szinteltérés kb. 9 m; falszélessége 1,5 m;

²¹⁹ Vö. MRT 5, Nr. 22. Ld. DLP 2011, 158-162, ill. uo. 215 további irodalommal.

²²⁰ Vö. Tokod és Prohászka 2005, 7-14.

²²¹ Vö. Mócsy in Tokod, 37-38; Kelemen in Tokod, 13-36.

²²² Vö. Lányi in Tokod, 73-120 és Szabó M. in: DLP 2011, 158-162.

Az ún. Várberken álló erőd 1893 óta ismert, feltárására az 1920-as évek közepén illetve 1960-1969 között került sor.²²³ A téglalap alakú erőd tájolása kelet-nyugati, elhelyezése a terepadottságokhoz igazodik. A Gerecse északkeleti nyúlványához tartozó hegy északi lejtőjére építették. A hegy így délről takarta a szabálytalan falvonal-vezetésű épületet. A falak szabálytalan vonalvezetésének módszertani oka, hogy feltehetőleg az alaprajz kijelölését követően előbb a tornyokat építették fel, majd közéjük húzták fel a falakat.²²⁴ Az alaprajz kijelölés korabeli módszertanát Mráv Zsolt tudta megfigyelni Göd-Bócsaújtelepen. Eszerint a kimért alaprajz vonalában sekélyebb árkot ástak, amelyet terméskövekkel töltöttek ki, ezzel kirajzolva a terepen a felépítendő erőd teljes körvonalát.²²⁵

A tokod-várbereki erőd sajátos geopolitikai helyzetet képvisel, amennyiben a rípa felé közel sík területről közelíthető meg, a tartományi terület három oldaláról viszont valóban nagyobb-kisebb domborzati elemek rejtik. Ez esetben a domborzati elemek szerepe a helykiválasztásban többféle szempont figyelembevételével határozható meg. Látszólag kevésbé szolgálták a védelmi szempontokat, hiszen a tartomány területével szemben rejtették három oldalról az erődöt. Ennek jelentősége a tartománybelső ellenséges előzönlése esetén domborodhatott ki, hiszen az erőd ez esetben egyúttal a rípa vonalát is védte esetleges háttámadás ellen. Másrészt a hegyek, dombok természetesen választották el a tokodi erőd gyűjtő / beszállító illetve utánpótló területét a tőle délre eső régiótól, amely már a következő, a környei erőd területe lehetett.

A tokod-várbereki erődépület sarkain oválishoz közelítő alakú (cseppalakú) 7,6-7,2x9,4-8,4 méter méretű saroktornyok, hosszanti oldalain két-két felkör alakú, a belső falsíkon túlnyúló, 8,2-7,8x8,6-8 méteres oldaltorony állt. Rövidebb oldalai közül az észak-nyugati közepén egy

²²³ Vö. összefoglalóan Mócsy in Tokod, 37-72. Ld. még Fitz 1984.

²²⁴ Vö. Visy 2000 (=2003), 43-44.

²²⁵ Vö. Mráv 2005, 114-121.

kapuépítmény helyezkedett el négyszögletes, 6,5-5,8x6,4 négyzetméteres kaputornyokkal, a dél-keleti fal közepén egy nagyobb méretű 13x10 méteres oldaltorony állt. Az erőd belseje ritkásabban beépített. Észak-keleti falának északi feléhez csatlakozóan egy nagyméretű gabonarakár (horreum) állt kettős hosszanti pillérsorral, rajta kívül az erőd-falak belső oldalaihoz nagyobb – kisebb épületek csatlakoztak. Az ismert belső épületek az erőd keleti felére összpontosulnak, az erőd nyugati feléből négy épülettöredék ismert összesen, a hely kisebb hányadát elfoglalva. Az ismertek közül egyelőre hiányzik a belső erődökben parancsnokinak tekintett apszisos nagyméretű épület. Összességében az erőd belterületének messzemenően nagyobb része volt üres. A falaktól átlag 21 méteres távolságra 7 méter széles, 2,5-3 méter mély árok övezte az erődöt. Az erőd építése II. Constantius és I. Valentinianus kora közé keltezhető, fennállása a hun korig tartott. Helyőrségét 300 főből álló *auxilia insidiatorum* adta a *Notitia Dignitatum* adata szerint, amennyiben a *Cardabiaca* (Tab. Peut.: *Gardellaca*) névazonosítás helyes.²²⁶ A erődöt Mócsy András a Duna menti táborok egyik ellátóbázisának feltételezte a kevés belső épület és a ritkás későcsászárkori leletanyag alapján.²²⁷ Ha a megállapítás helyes, úgy a tokod-várbereki erőd hasonló rendeltetésű létesítmény volt, mint a többi ismert belső erőd (ld. alább).

Geopolitikai helyzete illetve formai jegyei alapján az erőd funkcionális egyezést mutat a többi belső erőddel, ezért közējük számítása indokolt. Fennállásának korában nagyobb számú civil lakosság élt körülötte, amelyre villagazdaság s az eddig ismert 120 síros temetőrészlet is utal.²²⁸ A civil lakosság és az erőd kapcsolatának a részletei nem ismertek.

²²⁶ Vö. Soproni 1985, 21-22 és 58-60. Vö. még Lőrincz in Tokod, 121-144. Mócsy A. szerint nem szerepel a *Notitia Dignitatum*-ban, mert nem volt befejezve: Tokod 44.

²²⁷ Vö. Mócsy in Tokod, 44.

²²⁸ Vö. Lányi in Tokod, 169-222; Prohászka 2005, 20-21; DLP 2011, 158-162.

2.1.2. Szpólia katalógus

a.) Az erőd falaiból előkerült kövek

-> É-ÉK-K-DK-D-DNy-NY-ÉNy

(# = olvastamódosítás vagy új olvasat)

É. **TV1** Andezit oltár. Kr.u. 2-3. sz.

Profilált, coronával, középrésszel, crepido letörve, hiányzik. Tetején négyszögű focusus, a corona szélein és párkányán vésett szalagminta. Középrészen üres feliratos mező. Lk. az erőd északi (N) saroktornyából. Őh: Tokod?.

Tokod, 39 és n. 11, 59 Abb. 26., és Abb. 25.

Nagyjából 3x1,5 láb méretű.

Egészben beépítve.

ÉK. **TV2** Andezit oltár, 79x40,5x34. Bm. 5,2-5. Kr.u. 2-3. sz.

Profilált. Corona, középrész és crepido. Tetején négyszögű focusus, coronáján vésett vonallal jelzett akroterionok. Lk. a későrómai erőd északkeleti 2. (NO2) tornyából. Őh. ugyanott.

RIU 761; Tokod, 63; EDCS9900322; HD038296; Lupa 8975.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | | Claud(ius) | Fortis vet(eranus) | | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Nagyjából 3,1/3x1,5 láb.

Egészben beépítve. Vv. 3/4. között egy sornyi üres hely hagyva. Az állíttató legiovetanus lehetett, 1. századi polgárjogot mutató neve alapján. Ha segédcsapat katonája lett volna, nagyobb valószínűséggel valamelyik később uralkodó császár gentiliciumát viselné. Így vélhetőleg már római polgárként került a tartományba, ő vagy egyik felmenője. A brigetiói legio I Adiutrixban vagy az aquincumi legio II Adiutrixban szolgálhatott.²²⁹

²²⁹ Vö. Lőrincz 2010, 145-157 és Lőrincz 2010, 158-174.

NN? **TV3#** Mészkö sztélé, 244x102x29. Bm. 7-5,2. Kr.u. 3. sz.

Tympanon sarok-akroterionokkal, mellképes mező, áldozati jelenet, feliratos mező kevésbé szép betűkkel; kétoldalán borostyáninda, alul nyulat üldöző kutya jobbról. Lk. az erőd egyik tornyának bejáratába beépítve, küszöbkőnek uo. ahol a TV4-6. Óh. a tokodi Polgármesteri Hivatalban.

RIU 763; Mander 625; Prohászka 2005, 13 = AE 2005, +1197; HD038298; EDCS9900324; Lupa 3286.

D(is) M(anibus) | | et perpetu(a)e sec|uritati Aeliae Vita|lin(a)e coniugi | incomparabili | qu(a)e vixit anno|s X^X^XIII menses V di|es XVIII Suriacus S|ecu{i}ndinus dec(urio) | m(unicipi?) M(ogionibus?) q^uatt(u)orviru|s(!) maritus f(aciendum) c(uravit).

Nagyjából 8x3,1/2 láb.

Egészben beépítve. Vv.: 10. *M(ogetiana)* vagy *M(ursella)* – RIU, Mander, *M(- - -)* - AE, EDCS, HD, Prohászka. 10/11. *quatt(u)orviralis* helyett *quatt(u)orvirus*. A *dec(urio)* rang megjelölését követő két M betű közül az első csak *m(unicipium)* megjelölés lehet, a második a városnév egy betűs rövidítése. A régióból újabban, egyetlen M betűvel kezdődő nevű város ismert, a mun. Mog. (vö. alább **KO 3, 19** és **2.2.1. / B.**), amely ma vélhetőleg a Környe körül régészeti szempontból kibontakozó koracszárkori településsel azonos.²³⁰ Egyéb közeli lehetőség híján tehető fel tehát, hogy az állítató Mogionibus municipiumának(?) előjárója volt, a felirat állítását megelőző időben. Az M betűs rövidítésre helytakarékoság mellett a városnév genitivusba tételi nehézsége is magyarázatot kínálhat, a nyelvtannal a következő szónál is gondja volt a szöveg fogalmazójának. A lényeg a társadalmi helyzet megjelölése volt, az pedig egyértelmű. Az állítató Suriacus Secundinus a régió egyik őslakos

²³⁰ Mráv 2003a, 331-368.

eredetű családjának leszármazottja lehetett. A felesége hadrianusi vagy antoninus piusi polgárjoggal rendelkezett.

NN? **TV4#** Mészkö sztlé, (182)x(78)x22. Bm. 6,9-3,7. Kr.u. 3. sz. első harmada.

Felül és bal oldalán hiányos. A megmaradt részen áldozati jelenet, feliratos mező pannon-noricumi volutákkal, kevésbé szép betűkkel. Oldalt borostyáninda, ami az alul látható kétfülű korszóból nő. Lk. Az erőd egyik tornyába beépítve, uo. ahol a TV3.,5-6. Őh. az erőd tornyában.

RIU 764; CBI 335; EDCS9900325; HD038300; Lupa 3287.

D(is) [M(anibus)] || C^oc^ceiae Qu^ar[tae?] | vix(it) ann(os) X^X^X i^n [matrim(onio)?] | a^nn(os) III m(enses) IIII c^oni[ugi piae] | ra^rissim[ae] e^t C^oc[ceio] | Modera^to b(ene)ff(iciario) c^o(n)[s(ularis) qui vix(it)] | a^nn(os) XLIII stip(endiorum) X[XV(?) - - -] | Gra^ta^e vix(it) a^nn(os) [- - - pa] | ren^tib(us) eiu^s e^t Hon[orato(?)] | m^i^l(iti) l^eg(ionis) XIII G(eminae) st^i^p(endiorum) X fr[atri suo?] | Iul(ius) Mart^ia^l[is - - -] | leg(ionis) II A^d(iutricis) p^ro m^em[oria f(ecit)].

Nagyjából 6x2,2/3 láb méretű.

Oldalából kb. 25-30 cm széles rész hiányzik. A törésvonal alapján szándékosan csonkították éppen erre a méretre, és választották le a szükséges méretű, 25-30x22 cm metszetű darabokat. A sírkő alá eltemetett személyek és az állíttató régi, 1. századi eredetű római polgárjoggal rendelkező családok leszármazottai: Iulius és Cocceius gentiliciumaik alapján. Cocceius Moderatus Pannonia Superior vagy 214 után Pannonia Inferior helytartójának beneficiariusus lehetett. Formai alapon a sírkő időrendje inkább a század közepe felé tart. Az állíttató az aquincumi legioban²³¹, testvére a carnuntumi legioban szolgált.²³² A szövegből kibontakozó családi viszonyok a következők. Cocceia Quar[ta] az állít-

²³¹ Vö. Lőrincz 2010, 157-174.

²³² Vö. Franke 2000, 197-198.

tató Iul. Martial[is] felesége volt. A feleség szülei, az állítató apósa és anyósa Coc[ceius] Moderatus és [- - -?] Grata voltak. Az állítató vagy az apósának az életkorát vagy a feleségének életkorát nem tudta pontosan, vagy egyiket sem, így alakulhatott, hogy a 30 éves korában elhalálozott feleség apja a felirat szerint 43 éves korában hunyt el. Az életkor ismeretekbe 5 éves +/- időintervallum számítható, amelybe viszont bőven belefér, hogy nagykorúként lett apa Coc[ceius] Moderatus. Hon[oratus] az állítató testvére, akinek a gentiliciuma így Iulius volt. Érdekes körülmény, hogy a két testvér két különböző tartomány legiójában szolgált. A szövegben szereplő személyek nem biztos, hogy az emlékükre állított sírők alatt nyugodtak. Iulius Martial[is] és felesége Cocceia Quar[ta] feltehetőleg formaszertí római polgári házasságban, matrimoniumban (jogos kiegészítés) éltek összesen 3 évet és négy hónapot.

NN? **TV5** Mésző sztélé, 268x101x28. Bm. 8,5-5,2. Kr.u. 2. sz.

Felül tympanon, benne rozetta és levélmotivumok, alatta két levélfejezetes féloszlop között koszorú, felül medállal, alul szalaggal összekötve, közepén rozetta. Alatta keretben felírtos mező, alatta ascia és libella ábrázolás. Igényesen faragott betűk. Lk. Az erőd egyik tornyába beépítve, uo. ahol a TV3-4., 6. Őh. az erőd tornyában. MNM?

RIU 765; EDCS9900326; HD038301; Lupa 3288.

D(is) M(anibus) | Fl(aviae) Quintae | an(norum) XLV et | M(arco) Kaninio | Rustico vivo | Kaninii Iustus | et Urbana | parentib(us).

Nagyjából 9x3,1/3 láb méretű.

Egészben beépített. V. 4.: a sor végén fordított J betűre hasonlító jel. Formaszertí sírfelirat. Az elhunyt Fl(avia) Quinta 1. századi polgárjoggal bíró családból származott. Férje M. Kaninius Rusticus szintén az 1. században Pannoniába, a tartomány nyugati részébe telepedett család leszármazottja. A férj családja, vagy maga a férj Tokod térségében bevándorló. A sírkő állításakor a férj / apa még életben volt. Az állítá-

tók a gyermekeik, Kaninius Iustus és Kaninia Urbana. Az ascia és libella ábrázolások foglalkozásra utalnak. M. Kaninius Rusticus vélhetőleg kőműves volt.

NN? **TV6#** Mészkö sztélé, (161)x(73)x23. Bm. 7,1-5,1. Kr.u. 2. sz.
Bal alsó része a sztélének. Keretelt felírtos mező, igényesen faragott betűk, interpunctiók. Alján hat emberalak, két férfi, két nő és két gyermek vonalal bevésve. Lk. Az erőd egyik tornyába beépítve, uo. ahol a TV3-5. Őh. a Polgármesteri Hivatalban. MNM??

RIU 766; Mander 624; EDCS9900327; HD038306; Lupa 3289.

----- | [T(itus) Ael(ius) (- - -)?] | [Fo?]lni(a)e Prim(a)e | [vi]x{s}it an(nos)
XXXX | [co]nigi pien | [tis]sim(a)e et Ae | [l(iae?) ..]rmata ve(rnae?) et | [si]bi
vi(vus) fe(cit) et T(ito) | [Ael(io?) D]extro et T(iti) Ae | [l(i) ...]ti v(ivus) et
Zillut(a)e | [n]utrici f(ecit).

Nagyjából 5,1/3x2,1/3 láb méretű.

A jobb oldala vágott, a teteje levert, méretre formált. Helyi család sírköve lehetett. Az első sorban az állítató neve szerepelt, vélhetőleg T(itus) Ael(ius) (- - -), aki elhunyt feleségének és házánál született, felszabadított és polgárjogot kapott egykori rabszolgájának és magának állította a sírkövet illetve egy elhalálozott és egy életben levő férfinak, akik feltehetőleg a rokonai voltak, esetleg a fiai. Rajtuk kívül egy dajkának is állította a síremléket, aki vagy az ő vagy a gyermekei dajkája lehetett. A két férfi: T. Aelius Dexter és T. Aelius [...]tus Antoninus Piustól kapott polgárjoggal rendelkezett, s eszerint feltehetőleg az állítató is. Folnius / Folnia név a Dunántúl északkeleti részében még előfordul. Zilluta helyi őslakos eredetű személy lehet, neve hapax.

NN? **TV7** Töredék. Kr.u. 2-3. sz.(?)

Minden oldalán hiányos. A fennmaradt sematikus CIL rajz, és az öt sor betű alapján nem túl nagy méretű. Lk. az erőd területe. Elveszett.

CIL 3 13390; RIU 767; EDCS29601585.

----- | [---]IL+ITC[---] | [---]NL[---] | [---]C + R[---] | [---]
]AR[---] | [---]M[---] | [-----].

Vélhető mérete alapján egyszerű falazóelemnek törték, becsülhetően kb. pedalis méretre.

b.) Az erőd közeléből előkerült kövek

TV8 Mészakő oltár, (25)x(14)x(7). Bm. 2,6-2. Kr.u. 222-235.

Középrész két töredéke, kevésbé igényesen faragott betűkkel. A szélesség- és mélységadat az eleve keskenyebb és vékonyabb középrész mérete. Lk. Tokod, az ún. Erzsébet akna árkában, 1947. Óh. MNM RR 62.258.1. Pinceraktár.

RIU 762; CCID 182; AE 1972, 428; EDCS9900323; Lupa 8976.

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) | | D^ulceno | pro sa^lute | Imp(eratoris) Sev(eri)
| Alexan|dri Aug(usti) | Romanu|s| [-----].

Bessalis és pedalis közötti méret.

A felmenő falban lehetett beépítve; eleve nem volt nagyméretű, fennmaradt összmérete egy falazótégla (pedalis) méretét közelíti, nagyjából a fele maradhatott fenn. Két darabba a falból való kivételkor vagy utána is törhetett. V. 2.: Dolicheno helyett Dulceno. Az állítató orientális személy lehetett, esetleg egy sacerdos Iovis Dolicheni.

d.) Közeli helyek kövei

A közeli helyek, mind római lelőhelyek, limesút közeliek is. Hagyatékukból nem válogatható ki még javaslat szintjén sem feltehetően tokodi eredetű kő.

2.1.3. Összegzés

Összesen 8 koracsászárkori faragott, feliratos kő ismert az erőd-höz köthetően, ebből három oltár (TV1-2., 8.), négy sztélé (TV 3-6) és egy azonosíthatatlan típusú töredék (TV 7.). Mind az erődhez kötődnek, a TV8 kis bizonytalansággal.

Lelőhely: a pontos lelőhellyel rendelkező kövek az erőd északi részéből, a tornyokba beépítve kerültek elő (TV1-6.). Két kisebb töredék az erőd területéről illetve távolabbról került elő. Méretükből adódóan falazóelemek lehettek és a felmenő falakból szóródhattak (TV7-8.).

Kor: tartalmi és formai jellemzőik, kidolgozás, ikonográfia és íráskép szerint a Kr.u. 2-3. századokban állították fel őket eredeti helyükön. Egy kő keltezhető pontosabban, 222-235 között állították (TV8).

Eredeti funkció: az ismert kövek eredetileg szentélyben illetve temetőben álltak. Az oltárok alapján legalább két szentély tételezhető fel a koracsászárkori tokodi területen. Egyik államvallási kultuszhely lehetett (TV2), a másik egy Dolichenum (TV8). A felirat nélküli oltár (TV1) funkcionális áldozatbemutató pont volt, amelyet a környezete értelmezett megfelelő vallási kontextusban. Anyaga és formája alapján ugyanabban a szentélyben állhatott ahol a Iuppiter Optimus Maximusnak dedikált oltár (TV2), a helyi államvallási kultuszhelyen. A sírsztélék a koracsászárkori település temetőjében állhattak, s vélhetőleg ugyanabban a temetőben.

A feliratok tartalma: Az oltárokon formaszerű fogadalmi szövegek állnak (TV2., 8.). Az egyik magántermészetű fogadalom, a másikat a császár üdvéért állították. Az állítatók, egy helyben letelepedett veteránus, római polgárjoggal és egy hívő. Utóbbi vélhetőleg orientális személy volt fennmaradt cognomenje alapján, amit az orientálisok előszeretettel használtak és a dolichenianus kultuszkörben is többször előfordul. Feltehető, hogy pap is volt, egy sacerdos Iovis Dolicheni. Valószínűleg nem ennyiből állt a koracsászárkori tokodi terület vicusának a vallási infrastruktúrája. A Dolichenum léte jelentősebb helyi csomópontokra utal a 3. század első harmadában. A sírsztélék családi sírfeliratokat tartalmaznak, az ornamentika összhangban áll a szöveggel. Az állítatók és elhunytak mind római polgárok voltak, többségük több generációs római polgárok utódja. A TV6 szövegében szerelő dajka valószínűleg őslakosok utódja és peregrinus. A TV3 decuriója szintén

helyi származású személynek látszik a neve alapján. Polgárjoga nem közvetlen uralkodó által adományozott, vagy nem tüntette fel az uralkodói praenomen és gentiliciumot. A többiek a területre római polgárként telepedhettek le, vagy a katonai szolgálat letelte után, vagy más okból. A TV5 szövegében szereplő Kaninius gentilicium, nyugat-pannoniai kapcsolatokkal rendelkezik, ott pedig kereskedők az ismert személyek. A sztélén ábrázolt ascia és libella az elhunyt foglalkozására utal, építészettel állhatott közelebbi kapcsolatban. A nevek alapján a terület római polgárok által is lakott civil település legalább az 1. század utolsó harmadától létezett. A település 1-2. századi kibontakozását, a római polgárok folyamatos utánpótlását az időrendben egymást követő császári gentiliciumok mutatják. Az egyes sírsztéléken szereplő személyek között a nevek alapján nem mutatható ki rokoni kapcsolat. A jelenség nem egy sírkertre vagy egy nagyon kis közösség szepulkrális emlékszerkezetére utal, hanem kiterjedtebb és hosszabb időn keresztül fennálló közösségre az 1. harmadik harmadától. Figyelemre méltó a TV3 sztélé felirata, ami a 3. századi szarkofágok szövegezésére emlékeztető. Vélhetőleg épített sír fölött állhatott. A TV4 abból a szempontból is érdekes, hogy "pro memoriae" záróformulája kenotáfium jellegét mutatja, azaz nem biztos, hogy a megnevezettek közül bárki a sztélé alatt nyugodott.

Ornamentika: az oltárok egyszerűen profiláltak, a TV2 akroterionjaitól eltekintve dísztelenek. A sztélék ornamentikája gazdagabb, mind az oromzatokat illetve mellképes mezőket és kereteket illetően. Az alkalmazott ornamentikális elemek megfelelnek a korszak és a terület szepulkrális szimbolikájának, a régió sírkőfaragó művészetének.

Anyag: a kövek anyaga andezit és mészkő. Mindkettő előfordul a környék kőanyagában, vélhetőleg közeli kőfejtőből származnak. Az andezit előfordulása ritkább, a két oltárt valószínűleg ugyanazon szentély számára szállították.

Állapot: A kövek fele sértetlen. Négy követ munkáltak meg utólag a beépítéshez, kettőt határozott méretre alakítottak vágással és töréssel (TV4., 6.), kettőt pedig egyszerűen törtek, kis méretűre (TV 7., 8.).

Méret: A kövek magassága 268 és 25 cm közötti ezen belül 244, 182, 161, 79 cm, vagyis az alpmérethez közelítő legkisebben kívül, a többi mind közel pontosan visszaosztható a szabványtéglák láb alapú méretére (pedalis), ebbe a háromnegyedes (bessalis) és a másfeles (sesquipedalis) téglák részmeretei (1/4 és 1/2) számai is beleszámíthatók. A szélességük 102 és 15 cm közötti. A köztes számok is változatosabbaknak látszanak a magasságoknál, de ugyanolyan arányokat képviselnek, mint a magasságok, azaz visszaoszthatók alpméretekre. A vastagságuk általában az eredeti, 34 és 7 cm közötti. A kövek megtartott és alakított méretei tehát vélhetőleg egy szabványhoz, vagy viszonyított szabványhoz alkalmazkodnak.

Felhasználási mód: az épen megtartott és a vágott vagy tört kövek úgy látszik nem ötlesterű arányokkal rendelkeztek a másodlagos felhasználás alkalmára, hanem tervezhető arányokkal. Amelyik kőnél az eredeti méret megfelelő volt, ott meghagyták, ahol szükségesnek mutatkozott, ott kisebb vagy nagyobb mértékben csonkítottak vágással vagy töréssel. A mérethez való alkalmazkodást a csonkítások mértéke és fajtája is mutatja. A beépítésük jellemző módon szerkezet erősítő, stabilizáló jellegű. A stabilizálás a külső és belső falsíkok és sarokrészek esetében bírt nagyobb jelentőséggel, a kisebb kövekből összeálló öntött fal belsejének lefedésére, tartására, amelyre a nagyobb sztélék kifejezetten alkalmasak voltak. Az egyik sztélé pedig, tartósabb összefüggő felületet igénylő küszöbként került felhasználásra (TV3). A két kicsi töredék (TV 7., 8.) egyszerű falazóelem lehetett.

Összefoglalva: a vizsgálható kövek jellemzői: anyaguk, ornamentikájuk, szövegük tartalma nem utal arra, hogy távolabbról kerültek volna a helyszínre. Vélhetőleg a helyben talált anyagot használták fel az

erőd építéséhez. Mind az erőd építését megelőző korszakból származó szpóliák, szövegük nem hordoz információt a későcsászárkori erődre. Fennmaradt arányaik szabványt követnek, méreteik nagyjából a lábat követik (pes) illetve valamilyen szorzatai a lábnek. Beépítésük módja a kisebb építőkövek szerkezeti összetartására, támogatására, stabilizáló jellegű.²³³ (illusztrációként vö. pl. **102. kép**) Rajtuk kívül különböző méretű kváderkövek is előkerültek az egyes épületek stabilabb falazatot igénylő részein (vö. **69. kép**). Közöttük is van és lehet még néhány szpólia.²³⁴

²³³ Vö. Tokod, 60-61 Abb. 28-29., Abb. 33.

²³⁴ Ld. Tokod, 26 Abb. 4., 5., 50. Abb. 7., 8., 51 Abb. 10., 52 Abb. 11., 53 Abb. 13., 14., 54 Abb. 17., 59 Abb. 27., 61 Abb. 34.

2.2. Környe

(Komárom-Esztergom megye, HUN) – *Vincentia* (?)

(KO) (Ld. **21-69. képek**)

Az alábbiakban a kötet strukturájának egyensúlyát szem előtt tartva, a környei kutatásokról csak olyan mértékben számolok be bővebben, amilyen mértékben az ottani eredmények szakirodalmi szinten kevésbé ismertek a többi hasonló objektumra vonatkozó adatoknál. Ugyanakkor az alábbiak nem a környei régészeti kutatások közlése, hanem a jelenségeknek a kötet tematikájához igazodó ismertetése. A környei római kori jelenségek összefoglaló alapirodalma a 2002-ben indult feltárásokig: Radnóti 1941; Tóth 2000; StudVal 2009, 93-95 illetve a kocsi-sírokkal kapcsolatban, visszatekintőleg is Bónis 1982 és Ratimorska 1982.

2.2.1. Koracsászárkori civil település és nyomai

Környe területe az osztatlan Pannonia felosztása után legkésőbb 107-től Pannonia Superiorhoz tartozott 214-ig, 214 után Pannonia Inferior része lett (**3. kép**).²³⁵

A. Régészeti feltárások (vö. **22-23. képek**)

A koracsászárkori régészeti jelenségek, telepnyomok illetve szepulkrális emlékek együtt a planírréteg gazdag koracsászárkori kerámiájával, az erőd falaiból és a község területéről ismertté vált feliratos anyaggal, nagyobb kiterjedésű és virágzó koracsászárkori településre utalnak (vö. **30-36. képek**). A koracsászárkori jelenségeket az 1939 és 2016 közötti Ásatási jelentések és dokumentáció alapján vázolom. Mócsy András a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaként 1953. július 3-án szállt ki Környére leletmentő ásatásra, miután a június 9-i nagy felhőszakadás

²³⁵ Vö. VWP, 971-977; Szabó 2000, 85-109; FPA 2, 178-179; FPA 4, 168-169; Kovács 2015, 287-288.

utáni áradása a tónak, az egykori környei malom udvarán (ma Galántai udvar, Alkotmány u. 15) kimosta a keleti erődfal vonalának egy részét. Beszámolója szerint a víz néhol 3 m mélyen mosta el a területet (**44-45. képek**). Az erődfal környezetében (a későbbi feltárások szerint a planírból, ld. alább) a vízmosás területén a következő megfigyelést tette: „A vízmosásban koracsászárkori kerámiát gyűjtöttem fel (szürke, fekete benyomottdíszű cserepek, vörösfestésű korsótöredék, fésűsdíszű szürke, durva edénytöredékeket, végül egy urnaperemet). Mindez arra mutat, hogy Környén már az i.u. I-II szd.-ban is jelentősebb római településnek kellett lennie a későrómai tábor (erődített telep) helyén.“ A területen 4. darab szpóliát is talált (ld. alább a katalógusban), oltár-, szobor-, sztélé- és sírkert-fedő kőlap töredékeket. Ugyanaznap a tóból kifolyó Általér medrében ami a keleti erődfaltól illetve délkeleti saroktorony területétől keletre húzódik kb. 1 méter vastagnak látszó keresztfalat is látott.²³⁶ Utóbbi faltöredék vagy a koracsászárkori településhez tartozott, vagy az erődhez tartozó külső építmény lehetett. A koracsászárkori településre vonatkozó észrevételét a 2002 óta folyó feltárások megerősítették, nemcsak további nagymennyiségű kerámiát feltárva,²³⁷ hanem épített struktúrákat is a 4. századi rétegek alatt. A 2002 óta elsősorban a későcsászárkori belső erődre koncentrálok, annak vázolt kiterjedését követő, szisztematikusan folyó feltárások során, a későcsászárkori belső erőd alapozásához tartozó 40-100 cm közötti vastagságú planírréteg alól gödrök, kövezett útszakaszok, kő épületalapok illetve kövezett, csatornázott udvarrészek kerültek elő. 2002-ben a Tópart utca 17. szám előtt folytatott feltáráson csak két, kerámiával tele gödör jelezte a korábbi település létét illetve a planírrétegből előkerült szórvány kerámia. A 2004-es év ásatásai a környei Új Iskola udvarának épületszintje alatt csak a koracsászárkor és késő-

²³⁶ Mócsy András: Jelentés a környei leletmentő kiszállásról. 1953, júl. 3. (MNM Adattár 863-05-14-1953. R), 2 p. 1954. júl. 4-re keltezve.

²³⁷ A környei kerámiaanyag PhD dolgozat keretében lesz feldolgozva és közölve.

császárkor maradványait elválasztó 40-100 cm vastag planírréteget lehetett meghatározni.

2004-ben az ún. Új Iskola udvarán kezdtük a feltárást egy nyolc szakaszból álló összesen 50 méter hosszú, 28 méterig 1 m széles, a továbbiakban 60 cm széles észak-dél irányú árokkal, amely éppen az iskola fala és a tőle északra fekvő temető közé esett. Az iskola építésének művezetője elmondása szerint, az iskola alapozásakor falmaradványokat nem találtak. Az ún. 1 árokban azonban nem találtunk falnyomokat csak egy 40 cm vastag planírréteget, amelyet még a római korban planíroztak. A planírréteg gazdag kerámiaanyagot tartalmazott a Kr.u. 1 század végétől a 3. század elejéig terjedő időszakból, több keltező értékű Terra sigillata töredéket, illetve egy hamis Marcus Aurelius középbronz érmét.

A feltárást során megállapítottuk, hogy az adott helyszín által is megerősítetten a későcsászárkorban az erőd építésére szánt területet teljes területét elplanírozták. 10 métert el nem érő szintkülönbség maradt a déli és az északi erődrész, a Leshegy déli lejtője és az Átalér között. A planírozás a koracsászárkori struktúrákat javarészt eltüntette, elpusztította illetve, ami maradt azt elfedte (ld. alább).

2005-ben a környei Hegyalja u. 9 szám (hatsz. 290) alatti építési telken folytattuk a feltárást. A cél a környei későrómai erőd északi falvonalának meghatározása volt. Először egy 80 cm széles észak-dél irányú kutatóárokot húztunk a telek jobb oldalán végig 32,6 m hosszúságban (1/1-6 árok). A kutatóárkokban alapvetően három réteg vált el egymástól, a korábbi évek kutatóárkaiban tapasztaltakhoz hasonlóan. Felül modern feltöltésből származó humusz, amely a környei tőrendezés során kikotort anyagból áll, alatta az eredeti humusz húzódott. Ez alatt következett a római réteg, átlagosan 40 cm vastagságban, alatta sárga, homokos altalaj.

A római rétegben északról sorolva a következő jelenségek tűntek fel: koracsászárkori kövezett útfelszín, mellette padka, árok és öt darab egy-

mástól nagyjából egyenlő távolságra húzódó falalpozás (vö. **32. kép**) szabályosan rakott kőSORA. Közös vonásuk, hogy kötőanyagot nem tartalmaznak és terméskő felhasználásával készültek, helyenként töredék téglákkal is. Az út és az árka, továbbá a falalpozások közül négy keletnyugati irányba húzódik, egyik lehetségesen észak-dél falrészlet, amelyből csak egy vékony kőSOR látszott az árok keleti szélén. Az útfelszín az alatalajra kötőanyag nélkül sűrűn rakott nagyobb kövekből és közéjük szórt és betaposott kisebb kavicsokból áll, amelyek közé apróra tört kerámia is keveredett. Az útfelszín nagyobb, téglalap alakot közelítő szabálytalan alakú szegélykövek határolják délről. Az út felszíne közepén éles választóvonallal tagolódik két egyforma széles lejtős útfélre, amelyek mellett kövezetlen letaposott útpadka illetve a déli oldalon árok húzódik. Az északi oldalt nem tudtuk megvizsgálni. Az útfelszín többször megújították, emellett az évszázadok során ösvényszélességűvé szűkült az eredetileg 11 római láb széles felszín. Építésének kora a Kr.u. 2. század első fele, ahogy a kövek közül előkerült kerámia mutatja, a 3. század második felében még használták. Tőle délre öt darab 40 és 200 cm közötti széles falalpozásnak ható kőSOR került elő. Közülük az egyik készítéséhez másodlagosan felhasznált tetőfedő téglákat is alkalmaztak, ennek kövei között habarcsdarabok is voltak, azonban nem kötő, hanem töltelékanyagként. Helyenként a fennmaradt falalpozás alatt korábbi építkezés nyomait látszanak. A kutatóárok déli végéből egy Vespasianus (69-79) érme került elő. A nem túl bőséges kerámiaanyag kronológiája az 1-től a 3. századig terjed.

A kutatóárok északi részével párhuzamosan kelet felé nyitottunk egy 6x3 méteres szelvényt, amelyben tovább folytatódott az útfelszín és a mellette húzódó árok (**33. kép**). Fal nem volt a szelvényben, szórva nyosan kerámia került elő ugyanazzal a kronológiával, mint az árokból, emellett egy Salonina Aug. (254-268) köriratú antoninianus, amely a 3. század második felében való használatát mutatja az útnak, vagyis megerősíti a kerámia alapján megállapítható időrendet.

A 2006-os ásatási évben Környén a Hegyalja u. 15 szám alatti (Hrsz. 34285) üres beltelken folytattuk a környei principatuskori település és későrómai erőd régészeti kutatását. A terület lehumuszoslását követően a telek keleti határától 4 méterre, az északi határon a gázvezeték től dél felé 2,4 méterre egy É-D irányú 15 méter hosszú 80 cm széles kutatóárkot vontunk (1. árok). Az árokban a korábbi években már megismert későrómai átlag 80 cm vastag – törmelékes-agyagos – planírréteg mutatkozott, a humusztól az altalajig. A planírból kevés 2-3. századi kerámia edény törmelék került elő, és azonosíthatatlan korrodálódott vasdarabok. Északi részén meg lehetett figyelni, hogyan csatlakozik a planír-réteg a Leshegy tömbjéhez, amely élénkebb sárga, alább vöröses altalaj-jelenségeket mutatott, mint a csatlakozási ponttól délre húzódó rész. A planírréteg és a hegytömb találkozási pontjánál az 1. árok keleti illetve nyugati oldalán egy méterrel illetve 60 centiméterrel két szelvényt nyitottunk (1-2. szelvények). A szelvényekből ugyanaz a törmelékes kerámiaanyag került elő, mint a kutatóárokból, egy Hadrianus (117-138) által veretett sestertius társaságában.

A 2. szelvény (3.40x2.40 m, az 1. ároktól keletre 60 cm-rel), - egy vonalban az 1. szelvényvel - humusszal és törmelékekkel keveredett vegyes korú (de római) házi kerámia törmelékekkel, kisebb kődarabokkal és csontokkal volt tele. A kevert réteg alatt az altalaj húzódott - északról délre lejtősen a hegy teste – sötétsárga vörösbe hajló színű agyag. Az 1. árokkal és a 2. szelvényvel úgy látszik elértük a későrómai területrendezés észak-keleti határát. Ebből a keleti szél a későrómai erőd ismert keleti falvonalától (felszín feletti része az Alkotmány u. 15 alatti ház udvarán látható) néhány méterrel keletre. Az 1. szelvénytől délre az 1. árokkal párhuzamosan egy 6 méter hosszú és 80 cm széles árkot vontunk, amiben csak a planírréteg volt semmi más. Egy 2x1 m-es szondát ástunk továbbá a telek nyugati szélén a hegy és a planírréteg találkozási pontjánál. A szondában csak a planírréteg volt, rajta néhány odaszóródott ökölnyi kődarab, alatta az altalaj. Az egész megvizsgált területen

épületmaradvány nem mutatkozott. A rövid kutatás legfőbb eredménye tehát a későrómai területrendezési planírréteg északkeleti sarokrészének (amely tehát a mai telekhatárokkal esik egybe nagyjából) meghatározása volt.

A 2007-es ásatási évadban két helyszínen folyt feltárás Környén. Az első helyszín a Polgármesteri Hivatal udvara volt, amely közvetlenül kapcsolódik a korábban észak-dél irányban kutatott területekhez (a Hegyalja u. vonalától délre Hrsz. 289–290 és 298). Az Alkotmány u. 4. szám alatti telken (Hrsz. 284), egy darab 57 m hosszú és 1 m széles árok nyitására volt lehetőség, amelyet a telekhatárral párhuzamosan kis eltéréssel az észak-dél vonaltól északnyugat-délkelet irányban húzódott. A humusz alatti réteg kismértékben bolygatott volt a teljes felületen, egy helyen modern vízlevezető csatorna metszete az árkot. Az árok északi felében a humuszolás szintje alatt a mélyülés utáni felszínisztitást követően nem mutatkozott semmi, ezért a déli felét kutattuk részletesebben az altalajig. A humusz alatt a korábbi években megfigyelt 40-50 cm vastag planírréteg következett, benne principatuskori kerámia-törmelékkel. A planírréteget egy helyen megtörte egy szélesebb világosszürke, folyami kavicsal kevert humuszos sáv, amelynek szintjéből Galerius Maximianus 305-311 között vert érméje került elő. A feltárást és tisztítást követően a világos sáv egy épített út legfelső szintjének bizonyult. Az utat eredendően az altalajra rakták, majd többször megújították, miáltal az útfelszín vonala dél felé tolódott. Két nagyobb építési illetve használati szintet lehetett megkülönböztetni. A két nagyobb és egymástól elváló szintet többször megújították. Az utat a déli szélén egy szabályos vízlevezető árok határolta. Az útszintek meszes kötőanyaggal rögzített vastag kavicsrétegből állnak. A felső szint szélessége 580 cm, az alatta húzódó korábbi szinttel együtt a teljes útfelszín 730 cm (23 római láb) széles volt. Iránya pontosan kelet-nyugati, és valószínűleg megegyezik azzal a kövezett útvonallal, amit Bél Mátyás Környe falu közepén nagyjából egy mérföld hosszan tudott követni a

18. század első felében. Emellett párhuzamos a mai környei Alkotmány / Beloianisz úttal. (Vélhetőleg ennek az útnak a folytatása látszott nyugati irányban a Környe – Kecskéd útszakasszal párhuzamosan a mai út Kecskéd felé bal oldalán a tatai múzeum által végzett nagyfelületű megelőző feltárás humuszos rétegében a feltárási felület keleti és nyugati metszefalaiban, ugyanezen évben.) Az út vonalához északról csatlakozott egy gerendavázis épület, amelyből két egymás mellé beállított 30-30 cm vastag gerenda tartó lyuka maradt meg illetve egy vastag döngölt agyag padlószint, amely alatt 5 cm vastag mészréteg húzódott. A gerendalyukak szabályos téglalap alakúak, töltésükben kisebb kövek voltak, amelyekkel megtámogatták, beszorították a lyukakba állított gerendákat. A lyukak alja az altalajba mélyített, szájuk az út legjobban megépített szintjével esik egy vonalba. Az agyagos padlóba a római korban beásott kisebb gödörből egy 222-235 között vert Iulia Mamaea mellképes ezüst denarius és egy 253-260 között vert Diva Mariniana mellképes ezüst denarius került elő. A két érme segítségével az útfelszín legjobban megépített szakaszát, egyben a gerendavázis agyag és mészpadlós épület időrendjét a 3. század közepénél korábbi időszakra, a század első felére lehetett keltezni. Az útfelszín alsóbb szintje és annak rétegei egészen az altalajig, a 2. századra keltezhetőek. Az agyagpadló alatt kerámiatörmelékkel vegyes 60 cm vastag humuszos réteg volt egészen az altalajig. Az agyagpadlót kemény, humuszos kerámia törmelékes réteg fedte. Ez utóbbi szintje a későrómai erőd területén máshol is megfigyelt planírréteg szintjével egyezett, valamint az állaguk is megegyező. Továbbá a szintje ugyanaz, mint a legkorábban feltűnt kavicsos sűrű humuszos sáv, vagyis egyidős az út legkésőbbi azonosítható szintjével. A jelenségek együttese azt mutatja, hogy az utat a 3. század 60-as éveitől nem újították fel de használták. Használatban állt akkor is amikor a korábbi településnyomokat a későrómai erőd építéséhez elplánították.

Az ásatási évad második helyszíne a környei Régi Iskola udvarán volt (Hrsz. 2/3), a későrómai erőd keleti falának vonalában.

A planírrétegből nagy mennyiségű koracsászárkori kerámiatöredék került elő, amely kronológiája az 1. század második felétől a 3. század közepéig terjed. Kiemelkedők a Terra sigillata illetve a raetiai edény-töredékek valamint egy formatál töredéke, amely az aquincumi Resatus formatálakkal mutat erőteljes hasonlóságot. Rajtuk kívül nagyobb mennyiségű szürke és sárga kerámia töredékek továbbá római kort megelőző forma és díszítésvilágú házikerámia töredékek kerültek elő.

2008-ban a helyszín a környei Polgármesteri Hivatal udvara volt (Hrsz.: 283), az Alkotmány utca 4 sz. alá eső részen. Egy észak-dél irányú 1,5 m széles árokkal folytattuk a munkát, a tavalyi árokhoz csatlakozva észak felé. A késő római kori planír felszínét azonosítottuk, akár a korábbi években. Egy 5×4 m-es szelvényt is nyitottunk a Polgármesteri Hivatal nyugati falától 1 méterre, amelyben csak a planírréteget lehetett azonosítani.

Decemberben lehetőség nyílt a Polgármesteri Hivatal nyugati falától 1 méterre nyitott 5×4 m-es szelvény dél felé való bővítésére, amely ezáltal egy 5×8 m-es megkutatott területté növekedett. A bővítésben a humusz és az altalaj között ugyancsak planírréteg húzódott. Lehumuszoltuk a Polgármesteri Hivatal belső udvarrészének területét is. Két világháború közti építésekor az épületet alapincézték és körülötte talajt egyengettek illetve az alapárkot feltöltötték, ezzel az altalajig megsemmisítve a régészeti rétegeket.

A leletanyag koracsászárkori kerámia kis mennyiségű de nagy változatoságú mind a planírból, szórványosan állatsont darabok és természetkövek. A szelvényből ezenkívül, szintén a planír kevert anyagából az 1. sz. végétől a 3. sz. közepéig terjedő időközből ezüstdenariusok és egy sestertius került elő.

A 2009-es ásatási évadban összefüggő helysorsorhoz, épülethez tartozó alapozások kerültek elő a környei Óvoda területén (Alkotmány u. 5).

Ugyanazon rétegsorból az aquincumi Resatus²³⁸ műhelyéhez (35. kép) tartozó kemence került elő (34. kép), amelynek betöltése formázott, de nem kiégett kerámiából állt. Ugyanehhez a korszakhoz tartozik a Bíró E. által 1968-ban a környei Kultúrház megelőző feltárásai során talált kemencesor is (közöletlen feltárás).

A szepulkrális emlékek a síremlékekre korlátozódnak egyelőre (ld. alább a katalógust: KO) illetve a 2. századi kocsisírokra²³⁹.

2013-ban a környei Vackor óvoda (egykori Feszty udvar) területén, a 2, 5, 7, 8, 11, 14, 16, 17 helyrajzi számok alatti területeken (Alkotmány u. 5.) folyt a régészeti munka. A régészeti munkák az óvodához tervezett szennyvíz, csapadékvíz és áram vezetésére szolgáló árkok illetve a parkoló területére szorítkoztak, 40 cm mélységtől 250 cm mélységig, a járósínt feltöltöttségi állapotának és az altalaj szintváltozásainak megfelelően. Az építkezés munkálatai összefoglalóan nagyjából két hektárnyi területet érintettek, ennek azonban ténylegesen a kisebb részét a végzett munkák jellegéből fakadóan. Az előkerült régészeti jelenségek: falak – hosszanti és keresztirányú észak-dél koordináta mentén és egy torony, gödrök – szemétködör, gödörház, árok (?), planírréteg. A planírrétegből principátuskori kerámia, néhány fibula, állatcsontok, szórvány embercsontok, bronz rúdvég és vas tör, illetve érmek, tegulák kerültek elő. Vélhetőleg egy másodlagosan felhasznált malomkő is a koracsászárkori hagyatékába tartozik. Koracsászárkori épület egy 40 cm vastagságú kelet-nyugat irányú faltöredék által jelentkezett.

A 2016-os ásatási évad feltárásai az erődötől északnyugatra eső területen, a Leshegy nyugati lejtőjén az átkutatott nagyjából 5000 négyzetméteres terület a római kor szempontjából üres volt, de más korszak leletei sem mutatkoztak.

²³⁸ Vö. Maróti 1991, 365-427.

²³⁹ Vö. Radnóti 1941, 77-105; Bónis 1982, 117-161.

Az erőd keleti kapujának területén, a Paplak kertjében (Alkotmány u. 11) a későcsászárkori rétegek alatt 1-3. századi járósínt mutatkozott. A 4. szelvény délkeleti negyedében az alapozás legaljánál, kemény meszes felület mutatkozott, benne egy négyszögletes 12x12 cm nagyságú és egy 15 cm átmérőjű szabálytalan alakú cölöplyukkal. A vékony, meszes, terazzoszerű felület, ami az erőd előtti korszak szintjén feküdt szorosan az erődalapozáshoz csatlakozott, a planír és benne az erőd-fal-alapozás pontosan rátelepült. A területéről koracsászárkori kerámia került elő. Összefoglalva a feltárások koracsászárkora vonatkozó eredményeit, megállapítható, hogy a két útfelszín, a kőalapozású épületek, a nagymennyiségű és változatos kerámiaanyag, a fazekasműhelyhez tartozó kemencék, köztük a 2. század eleji aquincumi Resatus műhelynek egy vélhető filiáléjához tartozó kemence, a feliratos emlékek együtt a 20. század során előkerült kocsitemetkezésekkel számottevő koracsászárkori településre utalnak. Itt említendő meg a környei helytörténész Glász József (†) 2004-ben tett szóbeli közlése, hogy a község keleti részén, a Tatabányára vezető út déli szélé mellett fekvő telkek egyikén, a 20. század közepe táján házépítés alkamával egy kovácsműhely került elő, szerszámokkal együtt, amit ő a helyszínen lerajzolt, a rajzát meg is mutatta. Elmondása szerint római kori, valószínűleg koracsászárkori rétegben volt a műhely. Az adat ma már ellenőrizhetetlen, ahogy a leletek sem tudni hova kerültek, azonban ha valóban római kori rétegben volt a lelet, úgy további adalékot képez a koracsászárkori település életére. Az éremleletek alapján ez a település Gallienus uralkodása alatt pusztult el, vélhetőleg a 258-260 közötti barbár betörés²⁴⁰ alkalmával. Ezt követően az I. tetrarchia alatt indult újra a római élet a területen, a planírréteg létrehozásával, ami már a belső erőd építésének előzményét jelenti.

²⁴⁰ Vö. legújabban Kovács 2014, 241-257.

B. Felíratos emlékek

A koracsászárkori település nevére vonatkozhat a helyből és a közelből előkerült feliratok (vö. KO 1-32) némelyikén feltűnő MOG rövidítés, amelyet az inotapusztai diploma és egy Róma városi laterculus alapján Mogionibus városhoz lehet kötni, amely egy municipium Aelium lehetett.²⁴¹

A katonai diplomát C(aius) Iul(ius) Aelia (tribu) Passar, Mogionibus részére adták ki. Ugyanő szerepel a laterculuson is, több pannoniai szemlélyel együtt. Origóját Mog. formában adták meg, amit Mog(etianae)-ra oldottak fel korábban. Az inotapusztai diploma alapján a laterculus településnévének kiegészítése Mog(ionibus)-ra változik.²⁴² Passar Aelia tribusának és a Mogionenses megjelölése, a csak városneveket szerepeltető gyakorlat szerint, arra utal, hogy Mogionibus város volt és vélhetőleg Hadrianus emelte municipiumi rangra. Az idézett feliratokon (ld. itt alább) szerepel a municipium és ordo (decurionum) is. A számba vehető sírfeliratokon is szerepelnek Aelius és Aelia gentiliciumú, hadrianusi polgárjogú személyek. Sajátos, hogy az Itin. Ant. Savaria – Aquincum útszakasz leírásában (263,3-9): "A Sabaria Acinquo mpm CLXVIII: Mestrianis mpm XXX, Mogentianis mpm XXV, Caesariana

²⁴¹ Saját feltárási megfigyelések a 2002-2016 közötti évekből (vö. tárgyévi Régészeti Füzetek, Szabó Ádám / Környe) és Mun(icipium) Mog(ionibus?) lehetősége: cf. RIU 674 = AE 1944, 104; RIU S 110 = AE 2003, 1375; RIU S 111 = AE 2003, 1376(?), új helynévolvasatokkal az AE 2002, 1182 (= RMD 4, 303), Inotapuszta, 206-ra keltezett katonai diploma és a CIL 6 32627, Roma, kelt. 3. sz. laterculus-töredék, alapján. Sajátos, hogy az Itin. Ant. Savaria – Aquincum útszakasz leírásában: "A Sabaria Acinquo mpm CLXVIII: Mestrianis mpm XXX, Mogentianis mpm XXV, Caesariana mpm XXX, Osonibus mpm XXVIII, Floriania mpm XXVI, Acinquo mpm XXX." Savariától 113 mérföldre nyugatra, Aquincumtól 56 mérföldre keletre jelzett Osonibus nagyjából a mai Környe távolsága mindkét irányból az adott illetve lehetséges útvonalon. A Mogionibus illetve Osonibus helynevek esetleges azonosságának kimutatása, a Mogi- / Osonibus megfelelőit vizsgálva viszont paleográfiai és nyelvészeti probléma.

²⁴² Vö. még Visy 1999, 575-584, 816-823; Mráv 2003a, 331-368.

mpm XXX, Osonibus mpm XXVIII, Floriana mpm XXVI, Acinquo mpm XXX." Savariától 113 mérföldre nyugatra, Aquincumtól 56 mérföldre keletre jelzett Osonibus nagyjából a mai Környe távolsága mindkét irányból a ma létező illetve a terepi adottságok szerint is lehetséges útvonalakon. A Mogionibus illetve Osonibus helynevek esetleges azonosságának kimutatása, a Mogi- / Os- lehetséges vagy esetleges megfeleltetése viszont paleográfiai és nyelvészeti probléma.²⁴³ Mindenesetre a két helynév ha nem azonos településre vonatkozik, akkor is egymáshoz közeli településeket jelez.

A környékbeli, M. és Mog. településnév rövidítéseket tartalmazó, más-hova nem köthető, tematikusan összetartozó feliratok településtörténeti szempontú összesítése nyomán a Mogionibus (korábban Mogioként is említett) városi település emlékei.²⁴⁴

A városnak quattuorviralis rendszere van, ezért a biztosan Moget. vagy Moge.²⁴⁵ illetve egy esetben a Környétől távoli M. rövidítésű Mogetianával nem azonosítható²⁴⁶, a még távolabbi Mursella pedig kevésbé vehető számításba.

A város tanácsa (*ordo decurionum*) és az ismert tisztségek (magistraturák) illetve tisztségviselők (magistratusok):

Ordo (decurionum):

[KO19#} ordo Mogionibus(?), Kr.u. 220-222;

[KO3#} ordo Mogionibus, Kr.u. 245.

²⁴³ Vö. még Graf 1936, 127.; Kos – Kos 1995, 301, azonosítatlan helységként jelzi Osonibust.

²⁴⁴ Részletesen foglalkozik a kérdéssel még Tóth 2006, 76-101 a feliratok és a lehetséges Mogetiana azonosítást tárgyalva.

²⁴⁵ Vö. CIL 3 4338 = CIL 3 11043 = RIU 697, Brigetio (Komárom): Moge(tiana); CIL 3 10993 = RIU 642, Ad Statuas (Ács-Vaspuszta): Moget(iana).

²⁴⁶ Vö. TRH 78 = AE 2003, 1376, Vászoly: - - - - - | [- - - H]ellenic[- - -] | [- - - dec(urioni)] m(unicipiū) M(ogetiana) du[umviro - - -] | [- - - vi]x[i]t a[nm(os) - - -] | - - - - -

Decurio:

- [KO4} T. Aelius Maximus decurio municipi, Kr.u. 2. sz. második fele;
 [TV3} Suriacus Secundinus decurio municipi, Kr.u. 3. sz. első fele.
 [Kieg1} C. Cassius Karinus decurio municipi, Kr.u. 2. sz. (ld. itt alább)

Quaestor:

- [KO4} T. Aelius Candidus quaestor(io) municipi, Kr.u. 2. sz. második fele.

Quattuorvir:

- [TV3} Suriacus Secundinus quattuorvir(us), Kr.u. 3. sz. első fele.

[- - - ?]:

- [KO4} [? - - - municipi] Mogionibus, Kr.u. 2. sz. második fele.
 [Kieg1} C. Cassius Karinus IIIIvir, Kr.u. 2. sz. (ld. itt alább)

Flamen

- [Kieg1} C. Cassius Karinus flamen, Kr.u. 2. sz. (ld. itt alább)

Kiegészítés (Kieg):

[Kieg1} CIL 3 15188 = RIU 657 = MNM Lapidarium Nr. 148 = HD037713 = Lupa 8080 oltárt a 2. századból, amely a Környéhez közel fekvő Császáron (Komárom-Esztergom megye) került elő másodlagos felhasználásból egy későcsászárkori sírból:

Terrae | Matri Gene|trici C(aius) Cassius | Karinus d^ec(urio) m^un(icipi) | Mog(ionibus?) IIIIvir fl^am(en) | pro se suisq(ue) omni|bus v(otum) s(olvit) l(i-bens) m(erito).

Korábban Mog(etiana) volt a javasolt kiegészítése a rövidítve feltüntetett városnévnek, de a lelőhely illetve a IIIIvir alapján a Mog(ionibus) valószínűbbnek látszik. Az állítató személy azonos lehet a Környéről

is ismert Cassi Carini bélyeges téglákat²⁴⁷ gyártó téglavető tulajdonosával.

Bizonytalanok (Biz):

[Biz1} CIL 3 15166 = TitAq 698, Aquincum (Budapest III): *L(ucio) Sept(imio) Fusco sc(h)ol(a=E)stico | qui vixit ann(os) XVIII | L(ucius) Sept(imius) Fuscinus dec(urio) mun(icipii) | Mog(-etianae vagy -ionibus?) et Iulia Maximilla | parentes filio carissimo | memori(ae) dulcissimae.*

[Biz2} AE 2010, 1258, Brigetio (Komárom): *D(is) M(anibus) | P(ublio) Ael(io) P(ubli) filio | Serg(ia) Mog(-etianae vagy -ionibus?) | Iustino | vet(erano) leg(ionis) XIII G(eminae) | Valeria Cy|rilla her(es) | marit(o) pient(issimo) | vi(x)=CS>it an(nos) L.*

A quattuorvirális rendszer alapján a császárkorban leghamarább Hadrianus alapíthatta.²⁴⁸ Ez a [Biz2} felirat szövegében feltüntetett Sergia tribusszal is összefügghet, amennyiben nem Aquincum municipiumára vonatkozik.

Mogionibusnak tehát volt decuriói testülete, amely ordoként határozta meg magát, személyében ismert három decuriója, egy quaestora, két quattuorvirje és ismert egy flamenje is. A quaestori tisztség alapján esetleg az aedilis tisztsége is külön létezett benne. Összességében egy municipium közel összes ismervét foglalják össze a feliratok.

C. Összegzés

A koracsászárkori feltehetően városi rangú település pusztulása nem mutatható ki a későrómai erőd területén belül és közvetlen környezetében, mivel az erődépítést megelőző szintegyengetés és az altalajig érő

²⁴⁷ Pl. CIL 3 11460b Arrabona (Győr), Pannonia Superior.

²⁴⁸ Vö. Vittinghoff 1977, 3-51; Nagy M. 2003, 446 korábbi irodalommal.

planírozás a pusztulási réteget is elpusztította. A 2005-ben (Hegyalja u. 9) előkerült Vespasianus érem alapján a település az 1. század utolsó harmadában kezdődött. A 2007-es ásatás (Polgármesteri Hivatal udvara, Alkotmány út. 2-4.) során a későrómai kori planírréteg alól, az épített római út északi szélé mellett előkerült, törött Terra sigillata tálba helyezett elásott ezüstdenariusból álló kincslelet záróverete egy verdefényes Diva Mariniana denarius (RIC 6), amelyet 253-260 között adtak ki. Ennek alapján legkésőbb 260 körül pusztult el a település. Vélhetőleg ez is a 258-260 közötti barbár támadásnak esett áldozatul, mint Pannonia Inferior legtöbb települése.²⁴⁹

Ezzel a 4. század elejéig a területen megszűnt a régészeti szempontból nyomomonkövethető római kori élet.

2.2.2. Későrómai belső erőd²⁵⁰

A környei későcsászárkori erőd közigazgatási szempontból Valeria ripensis tartomány területére esett (**5-7. képek**). A legkorábbi adat, amely a római kori élet későcsászárkori újjáindulására vonatkozik a területen, a római út (Alkotmány u. 4) felszínéről (ld. alább) előkerült, Galerius Maximianus által 305-311 között veretett kisbronz. A 4. század elején kezdődhettek a romeltakarítási, szintegyengetési és planírozási munkák, amelyek a belső erőd építését megelőzték.

A. Általános jellemzők

A későcsászárkori belső erőd technikai adatai (**21-23. képek**): alapterülete cca. 7,7 hektár; falaihoz a rekonstrukciós lehetőségek szerint vélhetőleg 22 db torony csatlakozott; falvastagsága alapozásnál 300-360

²⁴⁹ Vö. Kovács 2014, 241-257.

²⁵⁰ A 2002-ben indult feltárásokat megelőzően ismert adatokat illetve saját kutatásokat és terepi megfigyeléseket összegezte és elemezte Tóth 2000, 295-319, ezzel megteremtve a későbbi kutatások elméleti hátterét illetve kijelölve a követendő kutatási irányokat, amelyek szerint kezdtem a feltárásokat 2002-ben.

cm, felmenő falai 220-240 cm vastagok; oldaltorony átmérő 15,6 m; kaputorony átmérője 13,8 cm, saroktorony mérete nem ismert. Építési ideje torony-formai alapon a belső erődök második periódusába tartozik, a 4. század harmadik harmadába. Azonban az éremleletek és a planírréteg létrehozása valamint a 2013-ban előkerült épített struktúrák (planírréteg és 380 cm vastag alapfalak, 280 vastag felmenő fal indítással az erődbelső területén) a terület későcsászárkorát a 4. század elejétől teszi számíthatóvá, illetve az ismert belső erődnek egy kisebb kiterjedésű (kb. 150x150 m) előzménye is számításba veendő.

A későcsászárkori erődítmények építéstörténete a következőképpen vázolható: A koracsászárkori település romjai közül a 3. század végén, 4. század elején kiemelték a kőanyagot, a Leshegy és az Általér közötti területen pedig szintet egyengettek, a lejtőt 10 méteren belüli enyhességűre csökkentve az erőd tervezett területén, helyenként teljesen sík keletnyugati irányú sávokat kialakítva. Ezt követően 40-100 cm vastag agyagos, kerámiatörmelékkel teli planírréteget hoztak létre. A jó vízelvezető képességű, altalajra telepített forma és állagtartó planír, benne helyenként koracsászárkori faltöredékekkel képezte az alapozási szintjét a belső erődnek. A planír forma és állagtartó képességét, 2002 és 2016 között több nagy és bő vízhozamú eső alkalmával lehetett megfigyelni. Az eső elálltával a planírról minden alkalommal egyszerűen eltűnt a víz, felülete legfeljebb nedves maradt rövid ideig, viszont nem oldódott, nem keletkezett sár sem rajta. (Ezzel például a tác-fővenypusztai planírhoz képest technológiai fejlődést mutat, hiszen utóbbi kő és romtörmelékeket is tartalmazva lazább kötésű volt, ezáltal részben cölöpös erősítésre szorult az alapfalak alatt, részben érzékenyen reagált az esőre.) Környén a falakat a Leshegy lejtőjénél még a planír tetejére telepítették, ettől délebbre, folyamatosan egyre mélyülő alapozási árkot ástak a planírba, és még délebbre a planírt is áttörve az altalajba az Általér partjáig a falak számára. A technikai megoldás az erőd egészének stabilitását szolgálhatta. Az alapozás alja mindenütt egyszerűen lerakott illet-

ve árokba dobált terméskő sor, legalul mésszel lazán, a felszín felé sűrűbben kötve, a felszín közelében már vastag öntöttfalat képezve, amelyre rátelepült a felmenő fal. A helyenként 360 cm vastag alapozásra 220-240 cm vastag felmenő falakat telepítettek, amelyek magja mésszel erősen kötött terméskő illetve tört faragványok, ezt vélhetőleg faragott kő burkolattal borították kívülről és belülről.

B. Feltárásokat megelőző adatok

A római kort követően az első híradás, ami a környei belső erődre vonatkozik Kézai Simon 13. század végi krónikájában olvasható ('Gesta Hunnorum et Hungarorum' I.7): "Ezt a Szvatoplugot a magyarok az Ung vize mellől különféle ajándékokkal édesgetvén és követeikkel kikémleltetvén, miután katonaságát erőtlennek tapasztalták, hirtelen megtámadván a Rákos vizéhez közel Bánhida mellett egy városban, mellynek romjai maig is látszanak, egész katonaságával elvesztették." (Szabó Károly fordítása).²⁵¹ Ugyanezt pontosítja kissé a Képes Krónika szerkesztője (Képes Krónika I.11.: Attila király megnősül): „...majd váratlan rajtaütéssel egész seregével együtt elpusztították Zuatapolugot a Tata melletti Bánhida környékén egy városban. E város romjai még ma is láthatók“ (Bellus Ibolya fordítása).²⁵² A forráshelyről Tóth Endre

²⁵¹ Magyarország történetének forrásai, III. Budapest 1892. (vö. SRH I 163-164): „Hunc quidem Hungari de fluvio Hung variis muneribus allectum et nunciis explorantes, considerata militia illius immunita, ipsum Zvataplug irruptione subita prope fluvium Racus iuxta Banhida, in quodam oppido, cuius interrupta adhuc eminent, cum tota milita peremerunt...“.

²⁵² A Képes Krónika (ford. Bellus I.), Budapest 1987, 11. (vö. Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander Domanovszky, 23 in Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, vol. I, Budapest 1937, 228): „... ipsum Zuatapolug irruptione subita in quodam oppido circa Pontem Bani iuxta Tatam, cuius opidi adhuc apparet interruptio, cum tota militia peremerunt.“ (vö. még Geréb László ford., A

bizonyította meggyőzően, hogy a Bánhida melletti "város" (oppidum) megállapítás csak a környei erőd még álló falaira vonatkozhatott.²⁵³ Egyúttal azt is jelzi a két középkori szöveg, hogy nemcsak a honfoglalás idején a 9. században hanem a gesta és krónika összeállításának a korában a 13-14. századokban is álltak még a környei erőd falai, amelyeket a tágabb környékről származó Kézai Simon több más, akkor még látható római kori rommal együtt ismert.²⁵⁴

Időben a következő híradás Bél Mátyástól származik, aki a 18. század első felében (1746 előtt, vö. **36-37. képek**) még álló tornyot említett Környén illetve hosszan követhető kövezett római utat a falu területén.²⁵⁵ Az álló torony vélhetőleg az erőd délkeleti saroktornya lehetett, amelyet Bél Mátyás látogatását követő években (a gát építési felirata szerint legkorábban 1746-ban (ld. **36-37. képek**), beépítettek az Általér elzárásával létrehozott környei halastó gátjába, a ma is látható keleti faltöredék helye és iránya, illetve az ismert déli faltöredék helye szerint. 1937-ben Posztóczky Károly helyi birtokos készített egy fényképfelvételt a halastó gátjáról nyugati irányba, amin egy falszakasz, egy torony illetve egy következő torony részlete látható (**38. kép**).²⁵⁶

C. Feltárások (vö. **22-23. képek**)

1939. február 18-án Láng Antal a község főjegyzője értesítette a Magyar Nemzeti Múzeumot, hogy a környei halastó medrében húzódó régi falakat a horgászok robbantják, mert zavarja őket a csónakkal való közlekedésben. Zichy István gróf a Magyar Nemzeti Múzeum (akkor Országos Magyar Történelmi Múzeum) főigazgatója február 20-i válaszát

Magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és növekedésükről, diadalaikról és bátorságukról, Budapest 1993.)

²⁵³ Vö. Tóth 2000, 296-297.

²⁵⁴ Ld. Tóth 2000, 296.

²⁵⁵ Ld. Bél Not. Hung = Vilimszky – Koncsol 1996, VII. p. 11 és 15 p. 90.

²⁵⁶ A felvételt a megboldogult Glász József bocsátotta rendelkezésemre, ma a fiai tulajdonában Környén.

a következő sorokkal kezdte: „Folyó hó 18-án kelt átiratát most vettem kézhez s azonnal intézkedtem a robbantás elhalasztása és szakemberünk haladéktalan kiszállása érdekében.“, levelét pedig az alábbiakkal zárta: „Mindkét szíves értesítéséért hálás köszönetet mondok és kérem, hogy a múzeumi kiküldöttet, Dr. Radnóti Aladár múzeumi gyakorlatnokot, aki folyó hó 21-én ½ 1 órakor érkezik Környére, munkájában elősegíteni szíveskedjék.“²⁵⁷

Radnóti Aladár próbaásatás keretében feltárta a leeresztett halastó medrében a déli fal egy szakaszát egy oldaltoronnyal, ami a helye szerint az első oldaltorony a délkeleti saroktoronyot követően **(39-40. képek)**.

Radnóti Aladár a déli falat 45 méter hossza tudta követni a tó medrében. Megállapította, hogy az alapozási szélessége 290-300 cm, a 60-80 centiméter magasan megmaradt felmenő falai pedig 220-230 cm vastagok voltak. Az általa feltárt torony belső átmérője 11.20 m és 13.40 méterre ugrik ki a fal síkjából. Bejárati része 190 cm széles, közepén téglapillér, amelynek mérete 150x150 cm. Az ő kiszállásánál két évvel korábban, 1937-ben Posztóczky Károly helyi birtokos készített egy felvételt a leeresztett tó medréről a zsilipen állva **(38. kép)**. A felvételen a fal vonalában látszik a Radnóti Aladár által felmért torony, illetve a háttérben egy következő torony kiálló falcsonkja. Utóbbit Radnóti Aladár 1939-ben már nem látta, másként írt volna róla. Glász József (†) helytörténész viszont fiatalkorában látta, erről be is számolt nekem 2002-ben, megismételte 2004-ben. További adatközlése szerint a két torony között 40 méternyi távolságot mért. Adatát az új rekonstrukciós rajz elkészítésekor figyelembe vettem.

Radnóti Aladár nemcsak 1939 februárjában járt Környén, hanem ugyanazon év júliusának 5-6. napján. A környei malom (Alkotmány u. 15.) udvarán az árvíz kimosta a talajt, ezáltal falak kerültek elő. Radnóti

²⁵⁷ Zichy s.k. az Orsz. Magyar Történeti Múzeum főigazgatója, Nagyságos Láng Antal közs. főjegyző úrnak Környe (MNM Adattár R 9/1939).

A. megállapította, hogy az erőd keleti fala került elő egy toronnyal illetve egy belülről a falhoz épített helyiséggel, amely helyiségsor egyik eleme volt. A látottakat leírta és lefényképezte (**41-43. képek**).

Radnóti Aladár régészeti feltárásait követően 1953-ban szintén a Magyar Nemzeti Múzeum alkalmazásában Mócsy András folytatta a környei erőd régészeti megfigyelését. A halastó („Öreg tó“) vize megint kiöntött a medréből és elmosta a malomudvart (Alkotmány u. 15), ezzel az udvaron a keleti fal déli szakaszának egy részét és a hozzá tartozó délről 1. oldaltornyot kimosta. A maradványokat illetve a rétegződést Mócsy András felmérte és lerajzolta (**44-45. képek**), azonban a témával többet nem foglalkozott. Az általa felmért jelenségek a keleti fal belsőjéhez csatlakozó helyiségsorhoz tartoztak, amelyekről már Radnóti A. is említést tett 1939. július 5-6-án tett környei kiszállása kapcsán. „Az erőd falhoz egy kisebb téglalap alakú helyiség csatlakozott belül, valószínű egy sor ilyen helyiség egyik tagja, de szabadon maradt a feljárata a bástya bejárata (sic). A helyiségben falfestmények maradványai és durva kerámia került elő.“²⁵⁸ (Vö. még **46. kép**).

A régészeti kutatásokat Tóth Endre folytatta az 1980-as években, terepbejárásokkal és helyszíni felmérésekkel, amelyekben segítségére volt, hogy a halastó vizét éppen leeresztették, így a mederben hosszan tudta követni a déli fal vonalát illetve a déli és nyugati falak csatlakozási pontját is pontosan megállapította, amint azt a 2002-es feltárás igazolta (vö. **22., 48. képek**) is.

A következő, évszám szerint felsorolt feltárások helyszíneit illetve a telekhatárokat évszámokkal jelölten ld. a **22-23. képeken**. A feltárások jelentései a Régészeti Füzetekben illetve a Régészeti Kutatások Magyarországon köteteiben jelentek meg és állnak sajtó alatt a megfelelő ásatási évekhez tartozó számokban.

²⁵⁸ Radnóti A., Jelentés a környei és alsógallai kiszállásról 1939 július 5-6. (MNM Adattár R 9/1939).

Az erőd tervszerű feltárására 2002-től került sor. Mivel a község illetve a tó teljes mértékben befedik az erőd területét, csak szabadon álló kisebb felületeken lehetett geofizika és kutatóárok segítségével megkezdni az erőd alaprajzának hitelesítését illetve pontos meghatározását. 2002-ben a Környe, Tópart u. vonalában, a déli fallal nagyjából párhuzamosan a tópart területét georadarral vizsgáltuk végig 150 méter hosszúságban, több nyomvonalon (vö. **22-23. képek**). A georadaros munkákat Pattantyús Ábrahám Miklós végezte. A nyomvonalban egy helyen mutatkozott számottevő „falhatás”. A terület a Tópart u. 15-17 számok előtti partszakasza a tónak. Itt ástunk két 10x1 méteres, egy vonalban húzódó kelet-nyugat irányú kutatóárkot. A nyugatra esőben altalajra fektetett terméskő falalapozás maradványokat sikerült megfigyelni, éppen abban az észak-dél sávban, amelyben a szemközti ház (Tópart u. 17) tulajdonosa falat talált. A kutatóároktól északra nagyjából 15 méterre kezdődő ház alapjainak ásásakor olyan széles és erős falra bukkantak (körülbelüli méreteada szerint 2 méternél szélesebb), amelyet először nem tudtak később már nem is akartak elbontani, így a ház keleti falát arra építették. A nyugatra eső kutatóároktól délre, vele párhuzamosan 2 méterrel, egy következő 10 m hosszú kelet-nyugat irányú kutatóárkot húztunk, ebben is alapozás maradvány került elő, amely délnyugat felé mutató irányú volt. A kutatóárok jelenségeit a nyugati fal illetve egy hozzá csatlakozó oldaltorony maradványának ismertük fel (**48. kép**). Ezzel együtt első ízben figyeltük meg az alapfalakat körülvevően 40-60 cm vastagon megmaradt planírréteget, amelyből principatuskori kerámiatöredékek kerültek elő. A planír alatt a keletre eső kutatóárokból két, szürke kerámiatöredékekkel teli gödör is előkerült az erődépítést megelőző időszakból.

Ugyanebben a szezonban georadarral vizsgáltuk a Hegyalja út vonalát keresztirányban az ún. "Ravatalozó" és "Hősök emlékműve" közötti viszonylag szabadon álló téren (vö. **22-23. képek**). Itt a műszer egy 8 méter széles árokhatást jelzett közvetlen a Hegyalja út déli széle alatt.

Az árokhatás a később azonosított északi falvonalától északra a 30-40. méterek között helyezkedik el. Megásni nem lehet, leaszfaltozott.

2004-ben már ismertek voltak a keleti, déli és nyugati falak vonalai, így az északi fal keresése volt a fő cél. Az északi fal vonalát a Hegyalja úttal párhuzamosan tőle délre lehetett valószínűsíteni, ebben Tóth Endre rekonstrukciós javaslatát követtük.²⁵⁹ A fal keresését az Új Iskola belső udvarán kezdtük meg, egy 50 méter hosszú, 28 méterig 1 m, a továbbiakban 60 cm széles észak-dél irányú árokkal, amely éppen az iskola fala és a tőle északra fekvő temető közé esett. Várható volt, hogy az árok metszeni fogja a kelet-nyugat irányú északi falat. Az iskolaépítés művezetőjének elmondása szerint, az épület alapozásakor falmaradványokat nem találtak, így jó eséllyel lehetett az épületfaltól északra keresni a fal vonalát, ami éppen egybe esik a Hegyalja úttal és az attól délre húzódó 8-10 méteres sávval.

Az árokban nem találtunk falnyomokat csak egy 40 cm vastag planírréteget, amelyet még a római korban planíroztak. Egy 12-13 éves gyermek kelet-nyugat tájolású csontvázát tártuk fel a planír alatt. Nem sírba volt temetve, hanem az altalajba vájt sekély gödörbe kotorták el és ráhúzták a planírréteget. A gyermek csípője mellett megtaláltuk a bulláját, ami a későrómai korra - feltehetőleg a területrendezés illetve planírozás korára utalja a holttest földbe helyezésének idejét, a 3. század legvégére, 4. század legelejére (ld. alább).

Mivel nem került elő a fal nyoma, arra a következtetésre jutottunk, hogy az északi fal vonala az erőd nyugati részén valószínűleg a domborzatot követte (vö. **22. kép**, szintvonalakkal), azaz az ún. Ravatalozótól megtörhetett a fal vonala délnyugat felé és az iskolaépülettől délre haladt. Ezen a részen ugyanis a Leshegynek egy délre tartó nyúlványa helyezkedik el. Ezt követően vontunk két kisebb kutatóárkot, mindkettő 3x1 méteres volt. Egyet (2. árok) az iskola keleti kerítésére merőlegesen,

²⁵⁹ Ásatásvezető helyettes volt Miklóssy Szőke Mihály (†).

azaz nyugat – kelet irányba, míg a harmadikat a nyugati fal vonalában. Mindkét újabb árokban ugyanaz a planírréteg mutatkozott, mint a hosszú árokban, illetve a 2. árok planírozása felett 10-12 cm vastag kerámia, kavics és tetőcseréptörmelékes réteg került felszínre. Az iskolakert építőjének elmondása szerint ez a kavicsos, kerámatörmelékes réteg még feljebb húzódik északi irányba és útszerű képet mutatott mikor ő látta a 80-as években, a kerítés és a mellette húzódó aszfaltút elkészítése előtt. A domborzatot követő erődfal akkor még elmélete szerint ez az erőd északi kapubejáratának vonalába esik illetve a Leshegy hágójára vezető út vonalába. Északabbra, se délebbre nem lehetett ellenőrizni az elmondottakat, se az árok adatát megerősíteni. Az ismert nyugati fal vonalára merőlegesen ásott árokban ugyanazt a planírréteget találtuk, mint máshol, de fal nem volt benne, ami megerősítette, hogy az északi fal nyugati szakasza az adott helyszíntől délebbre keresendő. A feltárás legnagyobb eredménye a későrómai kori szint-egyengetés és a planírozás kiterjedtségének megállapítása volt.

2005-ben a Hegyalja u. 9. szám alatti telken a Hegyalja út vonalától dél felé húzott 32,6 méter hosszú kutatóárokban a későcsászárkorra keltezhetően csak a planírréteget találtuk, alatta koracsászárkori jelenségekkel (ld. feljebb).²⁶⁰

A 2006-os ásatási évben a Hegyalja u. 15 szám alatti (Hrsz. 34285) üres beltelken folytattuk a későrómai erőd régészeti kutatását. A terület lehumuszolását követően a telek keleti határától 4 méterre, az északi határon a gázvezeték től dél felé 2,4 méterre egy észak-dél irányú 15 méter hosszú 80 cm széles árkot vontunk (1. árok). Az árokban a korábbi években már megismert törmelékes-agyagos planírréteg mutatkozott, a humusztól az altalajig 80 cm vastagságban. Az árok északi részén viszont meg lehetett figyelni, hogyan csatlakozik a planír-réteg a Leshegy tömbjéhez, amely törmelék- illetve leletmentes élénkebb sárga, alább

²⁶⁰ Ásatásvezető helyettes volt Miklóssy Szőke Mihály (†).

vöröses altalaj-jelenségeket mutatott, mint a csatlakozási ponttól délre húzódó planírozott rész. A csatlakozási pontnál egy tucat emberfej nagyságú és annál kisebb terméskő feküdt a planírréteg tetején, tulajdonképpen a humuszban. Egymással nem érintkeztek, kötőanyag nyomai nem mutatkoztak közöttük. Az árokban általuk kirajzolt sáv 490-510 cm széles. Rendeltetésük nem határozható meg, semmihez nem csatlakoznak, emellett éppen a lejtő és a sík felé közelítő planír találkozásánál heverték. A planírréteg és a hegytömb találkozási pontjánál az 1. árok keleti illetve nyugati oldalán egy méterrel illetve 60 centiméterrel két szelvényt nyitottunk (1-2. szelvények). A szelvényekből ugyanaz a törmelékes kerámiaanyag került elő, mint az árokból. Az ároktól nyugatra fekvő 1. szelvényben (3.50x2.70 m) a planír tetején kötőanyag nélküli, egy sor ökölnagyságú kövekből álló köves felület került elő szabálytalan alakban nagyjából 2x1 m² területen. Egyik oldalról sem csatlakozott semmihez, úgy hatott mintha talicskából öntötték volna oda. Ugyanonnan, a planírból került elő egy Hadrianus által vetetett sestertius. A 2. szelvény (3.40x2.40 m, az 1. ároktól keletre 60 cm-el), – egy vonalban az 1. szelvénnel – csak a planírozást tartalmazta, kissé bolygatva, humusszal és törmelékkel keveredett római kori házi kerámia törmelékével, kisebb kődarabokkal és csontokkal volt tele. A kevert réteg alatt az altalaj húzódott - északról délre lejtősen a hegy teste – sötétsárga vörösbe hajló színű agyag. Az 1. árokkal és a 2. szelvénnel úgy látszik itt elértük a későrómai területrendezés észak-keleti határát. Ebből a keleti szél a későrómai erőd ismert keleti falvonalától (felszín feletti része az Alkotmány u. 15 alatti udvaron látható vö. **47. kép**) néhány méterrel keletre. Az 1. szelvénytől délre az 1. árokkal párhuzamosan egy 6 méter hosszú és 80 cm széles árkot vontunk, amiben csak a planírréteg volt semmi más. Egy 2x1 m-es szondát ástunk továbbá a telek nyugati szélén az 1. árok szórt kősorával egy vonalban azaz a hegy és a planírréteg találkozási pontjánál. A szondában csak a planírréteg volt, rajta néhány odaszóródott ökölnyi kődarab, alatta az

altalaj. Az egész megvizsgált területen épületmaradvány nem mutatkozott. A szezon legfőbb eredménye tehát a későrómai területrendezési planírréteg észak-keleti sarokrészének (amely tehát a mai telekhatárokkal esik egybe nagyjából) meghatározása volt.

A 2007-es ásatási évad a Polgármesteri Hivatal udvarán kezdődött, amely közvetlenül kapcsolódik a korábban észak-dél irányban kutatott területekhez (a Hegyalja u. vonalától délre Hrsz. 289-290 és 298). Az Alkotmány u. 4. szám alatti telken (Hrsz. 284), az 57 m hosszú és 1 m széles árokban egy koracsászárkóban épült és a későcsászárkóban is használt kelet-nyugat irányú meszes kötőanyagú, kavicsburkolattal borított, a későcsászárkori rétegben 580 cm széles út felszíne került elő (ld. még feljebb). Az út betagozódott a planírrétegbe. Amikor a planírréteget létrehozták, az utat megőrizték. Az út felszíni rétegeből Galerius Maximianus Kr.u. 305-311 között vert érméje került elő.

A ásatási évad második helyszíne a környei Régi Iskola udvarán volt (Hrsz. 2/3), a későrómai erőd keleti falának vonalában. A keleti fal meglévő töredékének (Alkotmány u. 15) vonalára merőlegesen nyitotunk egy 10 m hosszú kutatóárkot. Az árok metszetében az erőd keleti falának az árkát lehetett azonosítani és néhány megmaradt töredékét a fal-alapnak. Az erőd falat tulajdonképpen teljesen kitermelték az iskola (ma "Régi Iskola") építésekor a 19. század 90-es éveinek elején; az erőd fal árkanak aljáról 1892-ben vert filléres került elő. A bolygatottság ellenére azonosítható volt továbbá a későrómai planírréteg, amelybe beásták az erőd falának árkát. Az erőd fal árkanak alján sűrűn egymás mellé vert szenesített, átlag 8x8 cm vastag cölöpök nyomait találtuk meg. A cölöpökkel az építendő fal alatti lazább talajt erősítették a fal építése előtt. Egy keskenyebb (40 cm vastag) római kori fal-alapozás került még elő az árokban, amely párhuzamos volt az erőd fal vonalával. Vélhetőleg az erőd falhoz csatlakozó helységről, amelyet már Radnóti Aladár is megfigyelt (ld. feljebb). Ehhez merőlegesen illetve rá rakottan egy 19. századi vályogfal-alapozás csatlakozott. A római kori

fal-alapot itt tetten érhetően felhasználták az újkorban, épület alapjaként. Három további kis árkot ástunk az iskola udvarán, amelyekben az altalajig ható nyomtalan kitermelését tapasztaltuk minden római kori kőépületnek. Az iskola udvarán álló pincében viszont azonosítható volt a fal-árok keleti vonala, a lépcsők pedig kőfalszerűen hatnak, a kornak megfelelő fehér színű mészhabarcscs kötőanyaggal a kövek között, ami a mai talajszint fölött már nem tekinthető meg, ezáltal feltehető, hogy Radnóti Aladárnak igaza volt, hogy a pince falzatának egy részét a későrómai erőd keleti fala maradványának tekintette (vö. **21. kép** / 5.).

2008-ban a Polgármesteri Hivatal udvarában (Hrsz.: 283) folytattuk a feltárást az Alkotmány utca 4 sz. alá eső részen. Egy észak-dél irányú 1,5 m széles árokkal folytattuk a munkát, a megelőző évi árokhoz csatlakozva észak felé. Az árokban a planír felszínét azonosítottuk a humusz alatt, akár a korábbi években. A planíron viszont két helyen mutatkozott egy-egy sor kő 300 cm illetve 200 cm szélességben. A délre eső szélesebb kőszornál egy keleti irányú keresztoszondát nyitottunk, amelyben a kősor folytatódott, valamint nyugat felé 3 méterre egy kisebb árokkal ellenőriztük a kősor folytatását. A 300 cm széles kősort a későrómai belső erőd északi falvonalána alapozási maradványaként lehetett felismerni, amelyet a planírrétegre raktak. Első benyomásra úgy mutatott, mintha egy vályogfal alapozása lenne. Az alapozás töredékéből két erősen korrodálódott 4. sz. eleji érme került elő. Tőle északra 8 méterre az átlag 200 cm széles következő kősor tengelyiránya északkelet-délnyugat. Ezt a rekonstrukciós alaprajzzal való összehasonlítás nyomán, számbavéve az éppen szemben levő leshegyi hágó útvonalát is, egy kaputorony alapozásának maradványaként lehetett azonosítani. Ívének belső felén keményre döngölődött meszes járószint bontakozott ki. A torony közepére nem lehetett ráásni, a tartópillért ezáltal nem tudtuk feltárni. Helyzete alapján a megtalált toronyrészlet az északi kapuépítmény keleti tornya lehet. Nyitottunk továbbá egy 5×4 m-es szelvényt is a Polgármesteri Hivatal nyugati falától 1 méterre. Ebben egy

kelet-nyugat irányú 40 cm széles egy sor kőből álló vályogfal-alapozás került elő, amelyet a planírrétegre raktak. A szelvényt később bővítettük dél felé amely ezáltal egy 5x8 m-es megkutatott területté növekedett. A bővítésben a humusz és az altalaj között ugyancsak planírréteg húzódott.

2009-ben a környei Régi Óvoda (Alkotmány u. 5) udvarán folytattunk nagyobb felületre kiterjedő megelőző feltárást.²⁶¹ A feltárás során a planírréteg egyenletesen mutatkozott a teljes felületen. A belső erőd objektumai közül egy kövezett sík területet tártunk fel, amelynek közepén vízlevezető vagy inkább víznyelő csatorna húzódott (**65. kép**). Ettől délre az ún. Feszty udvar területén, amely korábban az Eszterházy kastély területe volt, egy belső épület vastag terrazzó padlójának részét tártuk fel (**63. kép**). A terrazzopadló felszíne feketére volt szenesedve, rajta egy 1x1 méteres pillér állt. A pillért a terrazzopadlós épület pusztulása után telepítették rá a padlóra (**64. kép**). Vélhetőleg a pillérhez tartozó épület a belső erődökben szokásos horreumok egyike lehetett, közvetlenül a keleti kapu háttérében.

2013-ban az újonnan épült Vackor Óvoda (Alkotmány u. 5) közműveit telepítették a területen, hosszú keskeny vízvezeték, szennyvíz, gázvezeték árkokat ásva, ezért javarészt csak régészeti megfigyelést és leletmentést tudtunk végezni a kiásott árkokban.²⁶² Az árkok több helyen metszettek különböző római kori és újkori falakat (vö. **50-53. képek**). A planírrétegben való helyük és a kötőanyag illetve falazásmódszertan szerint viszonylag nagy területet fedtek be a későcsászárkori épületek, azonban a metszeteket az adott körülmények következtében nem lehetett egymáshoz kötni. A terület későcsászárkori épületeinek alaprajza következő kutatások alkalmával derülhet ki.

²⁶¹ Ásatásvezető helyettes volt Sréter Kinga.

²⁶² Ásatásvezető helyettes volt Masek Zsófia, munkatárs volt László János.

A kivitelező és az Önkormányzat jóvoltából viszont egy nagyobb, tervszerű észak-dél tájolású kutatóárkot tudtunk húzni a terület nyugati szélén illetve a Paplak és a Feszty ház közötti területen nagyobb felületű feltáró munkára is lehetőségünk nyílt.

A Tópart utcával párhuzamos, észak-dél irányú 30 méter hosszú kutatóárokban (Tópart u. 2-4. számok között) a planírréteg alatt több háztartási hulladékkal tele gödröt azonosítottunk illetve vélhetőleg egy gödörház részletét tártuk fel.

A Tópart u. 6 sz. magasságában a planírból egy 380 cm széles, kelet-nyugati irányú alapfal került elő éppen a telek déli határa vonalában, amelynek tetején 220 cm széles felmenő faltöredék alja látszott. Az alapozás déli szélén 40 átmérőjű kerek cölöplyuk csatlakozott. Az alapozás az altalajon állt, beleásva a planírba, a cölöplyuk alja szintén az altalajba mélyed 5 cm-re. Eredetileg tehát a cölöp szintén a planírba volt állítva (**50-52. kép**). Ezekről délre több faltöredék mutatkozott az árok metszetében (vö. **53. kép**), amelyek önnön létükön túl, további adatokat nem hordoztak. Irányban a széles alapozáshoz igazodtak, azaz vele összefüggésben állhattak, a kötőanyaguk is ennek megfelelő színű volt. Ettől délnyugatra, az Idősek Klubja (Tópart u. 4. sz.) északi fala tövében a fallal párhuzamosan ásott kelet-nyugat irányú vízcsőárókban, hasonló szélességű (380 cm) alapozás került elő, amelynek iránya észak-déli. Mérete, kidolgozása és szintje alapján összetartozik az árokban talált alapozással. A két alapozás találkozási pontja a feltárási területen kívül esik. A szomszédos telek (Tópart u. 6.) gazdájának elmondása szerint viszont, még a házuk pincéjének építéskor is hasonló falak elbontására illetve részleges beépítésére került sor, ami a két fal bemérhető csatlakozási pontján túl esik, azaz esetleg egy saroktorony is feltételezhető a területen az adat alapján. A két ismertté vált fal szélessége az erőd fal szélességéhez mérhető. Helyük azonban az ismert erőd területén belülre esik. Méretük által belső épület falainak nem tarthatók, csak külső és erődítéscélú falszerkezet részeként értékelhetők. Ez esetben fel kell

tételezni, hogy az ismert kiterjedésű erőd megépítése előtt egy kisebb méretű erődítmény állt a területen, annak a nyugati és északi falára bukkantunk illetve északnyugati sarokrészére. Ezt a kisebb erődített épületet később nagyobbra bővítettek. A Radnóti Aladár által 1941-ben készített és közölt térképen ez a területrész 3-as számmal jelölt **(21. kép)**, néhány jelenségről már ő is tudott, amelyeket vagy a felszínen látott, vagy elmondás alapján értesült róluk. A kisebb erőd mérete az ismert déli és keleti falakkal együtt nagyjából a fele lehetett az ásásokkal megállapított alaprajzú erődépületnek, azaz nagyjából egy 120x120 m méretű épület, abban az esetben ha az ismert déli és keleti falak hozzá tartoztak. Ezt csak további feltárásokkal lehet eldönteni, amint a vastag alapfalak pontos célját is meghatározni. A korszakhoz tartozóan még 80 és 60 cm falvastagságú, erődön belüli épületek falmaradványai kerültek elő, számszerint 3 épülethez tartozóak. Az ásási terület keleti felén jelentkező falmaradványok a 18-19. századok építkezéseinek maradványai voltak, amelyek azonban a helyben talált kőanyagból készültek, hasonló hasonló technikával.

A Feszty ház és a Paplak közötti területen (Alkotmány u. 5.) parkolót alakítottak ki illetve két árkot ástak előtte közművek részére. A terület nagyobb felületét tisztították meg egészen a planírrétegig. A terület déli részén ásott két közmű árok az erőd keleti falát metszette. A terület északi felén előkerült az erőd egyik tornya, közel egészében **(55-62. képek)**. Az északi negyede és a hozzátartozó falcsatlakozás még az Eszterházy kastélyhoz tartozó két pince ásása alkalmával elpusztult.

Kiemelkedő jelentőségű a későrómai erőd keleti kapujának déli tornya, amely közel teljes egészében előkerült és egy új toronytípust képvisel a későrómai erődépítészetben. A 240 cm falvastagságú, 1140 (+/- 8) cm belső átmérőjű torony szabályos körbe írható, azonban a kör nem a falsíkhöz csatlakozik, hanem egynegyed körszelettel a fal síkja mögé húzódik a kör kiegészített vonala **(56. kép)**. Ezenkívül a bejárati része az eddig ismertektől eltérően a kör falsíkba hatolásának két szélén, a

toronyközép felé irányított háromszög oldalai szerinti vonal mentén alakított. A torony közepén 150x130 cm alapterületű, felül téglából rakott pillér állt (55-56., 59-60. képek), ennek alapozási része épségben került elő, oldalainak irányítása megfelelt a bejárat két szélének, azonban nem a falsíkkal párhuzamosan illetve arra merőlegesen, hanem a bejárat két szélének felelt meg, azaz két szemközti sarka a bejáratra merőleges tengelyre esik. Eltérő tervezési és kivitelezési változatot képvisel ugyanezen erőd eddig két teljesen ismert (1 keleti és 1 déli) oldaltornyához képest is (vö. 39. kép), nemcsak az ismert korabeli panonniai hanem a Birodalomból ismert tornyokkal való összehasonlításban is. Egyúttal az eddigi rekonstrukciós rajzokon az oldaltornyokénál nagyobb méretűnek ábrázolt kaputornyoknál kisebb, külső síkja az oldaltornyokénál beljebb húzódik. Újszerű formája alapján a "**Környe típusú torony**" elnevezését javaslom. Az eddig ismertektől részletekben különböző formájához nem járul egyelőre új kronológiai adat. A toronyhoz csatlakozott egy helyiség nyugatról, amelynek falát az egyik árok metszette, ebből egy felirat nélküli befalazott oltár került elő (36. kép). A torony ott került elő éppen, ahova a 2009/2010-ben készített elméleti rekonstrukciós rajzra beillesztettem (vö. 22-23. képek).

A torony, helye alapján az erőd keleti kapujának déli tornya. Ez indokolhatja egyedi alakját is. Helye és formája alapján felvethető továbbá, hogy eredetileg az erődbelsőben előkerült két vastag fallal jelölt korábbi erődepítmény saroktornya volt. Küszöbrészét kő és kerámia törmelékkel illetve egy sesquipedalis téglával és egy használaton kívüli malomkővel rakták ki.

A későrómai korszakból továbbá 80 és 60 cm falvastagságú erődön belüli épületek falmaradványai kerültek elő, számszerint 3 épülethez tartozóak. Az ásatási terület keleti felén jelentkező falmaradványok a 18-19. századok építkezéseinek maradványai voltak, amelyek azonban a helyben talált kőanyagból készültek, hasonló technikával.

A területről későrómai kerámia került elő még szórványosan, későrómai érmek, illetve egy azonosíthatatlan ovális vékony bronzlap a belső vastag, kelet-nyugat irányú falalapozás (**50. kép**) kötőanyagából. Emellett néhány hagymafejes fibula egy vastőr, egy bronz rúdvég képviselik az évad kisleleteinek kiemelkedő részét.

A 2016-os ásatási évad²⁶³ feltárása az erődötől északnyugatra eső 5000 négyzetméteres területen, a Leshegy nyugati lejtőjén, az erőd északnyugati előterében negatív volt. Ugyanakkor folytattunk feltárást az erőd keleti fala kapurészének területén is, a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében. A területen öt darab 4x4 méteres szelvényt lehetett nyitani. A szelvények 1-től 5-ig számozottak nyugatról keletre. A felső 30-40 centiméteres rétegben a fű és vékony humuszréteg alatt recens töltésrétegek húzódtak: fehér sóderes, alatta vörös salakos modern járófelületek, amelyek – helyiek elmondása alapján – az 1950-es évek végétől felfelé keletkeztek. A recens járósínteket többszörösen áttörték gödörszerű beásások illetve hosszanti közműárkok. Utóbbiak közül rombolóértékét tekintve kiemelkedő a nyugat-keleti irányban a szelvények déli széle melletti, enyhén ferde észak-nyugat – dél-kelet vonal mentén a teljes felületen áthaladó víznyomócső-árok, amely 50 cm széles és 2 m mély. 1962-ben ásták, amikor a helyiek elmondása szerint bevezették Környére a vezetékes vizet (**vö. 66. kép**). A már használaton kívüli 'colos' víznyomócső árka a déli kapuszlop meg a trafóház között hagyja el a Paplak kertjét délkeleti irányba. Az árok a teljes későrómai rétegsort áttörve, az 1-3. századi járósíntig, azaz közel az altalajig hatolt a mélybe.

Az 5. számmal ellátott, keletre az utolsó szelvény az első 50 cm mélyülést követően annyira bolygatottnak bizonyult különböző közművesítési periódusok munkálatai által, illetve működő és felhagyott rendszerekkel, hogy nem folytattuk a kibontását.

²⁶³ Ásatásvezető helyettes volt Kiss Alexandra, munkatárs volt László János.

A többi szelvény területe egységesnek mutatkozott a vörös salak alatt, amennyiben a víznyomócső árkához északról közvetlen csatlakozóan egy átlag két méter széles beásás-felület mutatkozott. A beásás nagyjából egységesen 100 cm mélység körüli és fedi az alján megmaradt későrómai építmény és térkövezésalapot. Célja a római kövek kiszedése lehetett. Betöltésében nem találtunk kronológiai támpontot. Az, hogy összeért illetve „egybefolyt” a déli szélén a víznyomócső árkával és a felső részük is egy szintben, a vörös salak alatt kezdődött arra enged következtetni, hogy legkésőbb a víznyomócső árkának készítése idejében áshatták 1962-ben, a víznyomócső árka által érintett római építményrész további kitermelése céljából. A jelenség összefügghet az egykori plébános Endrédy Zoltán régiségek iránt érdeklődésével és műgyűjtő szenvedélyével. A kertben elhelyezett római kori kőemlékek egy része bizonyosan a kert alatti római falszakaszból került elő, mivel a végül feltárt későrómai épített járófelület alapozásában a pontos lenyomata néhánynak azonosítható is volt.

A jelenség magyarázatául az kínálkozik, hogy amikor a víznyomócső különlegesen mély (2 m) árkát ásták és beleütköztek a későrómai erőd keleti kapujához tartozó építményrészekbe, akkor, amit nem tudtak az árok által kiszedni, arra az árokkal párhuzamosan ráástak a Paplak kertjének hosszában. Ez a római kori épített jelenségek (kapubejárat) középső széles sávját pontosan fedő beásás. Eredetileg sem lehetett túl magas felépítményű ami az alapozásból korábbról fennmaradt az évszázados intenzív helyi kőkitermelést követően, így sok terméskövet nem kellett kitermelni a kváderkőnek és toronyközi térburkolatnak felhasznált feliratos kőemlékek mellől, amelyek a beásás céltárgyai voltak. A kiásott termésköveket visszadobálták a beásás töltésének felső részébe.

A 2-4. szelvényekben irányban kelet felé, zúzott kövekből álló, lazán mésszel kevert felület bontakozott ki, átlag 100 cm mélyen a mai járószinthez képest, merőlegesen a keleti fal vonalára. A 2. szelvényben

szögletes nagydarab mészkőtömb rajta. Ugyanebben a szelvényben bontakozott ki az erőd keleti falvonalához való csatlakozási pontja a feltárt alapozásnak. A 2013-ban megtalált torony északi érintőjéhez képest 7-8 méterre ágazik ki a falvonalból a feltárt alapozásrész kőfelszíne. A távolság nagyjából megegyező a környei erődhöz időrendi és formai jellemzőit tekintve legközelebb álló ságvár-jabapusztai erőd ismert kaputorony-szerkezetének toronytávolságával. Ez az analóg méretadat is megerősíti, hogy a kapuépítmény bejárati részét tártuk fel 12 méter hosszúságban. A kapuépítmény északi tornya a Paplak kertjének északi része és az épület épülete alatt fekszik illetve kanyarodik vissza a keleti fal vonalába. Ezek a részei már nem kutathatók, elpusztultak a Paplak vertikálisan dupla pincéje építésekor. A Paplak kertjében egyedül a toronybelső közepén álló pillértalapat kereshető és található esetleg meg egy következő ásatás során, de kétséges mert a terület zsúfolt a közművektől, így vélhetőleg elpusztult. A szelvények közül a nyugatról tekintve első, 1. számú szelvény déli felében egy újkori már elbontott pince szabályos gödre, a gödör északi szélén a víznyomócső árka pusztított el minden jelenséget, kivétel a szelvény délkeleti sarkában egy darabját a keleti fal alapozásának, amelyből egy I. Constantinus (Nagy Konstantin) kisbronz érme került elő jó állapotban, jelezve az alapozás terminus ante quem-jét. A szelvény északi felében egy újkori meszes pöcegödör által metszett falon belüli építményrész kelet-nyugat irányú alapfala bontakozott ki töredékes állapotban. A 3. és 4. szelvényekben az észkkelleti és a délnyugati sarkokban 1x1 m és 50x100 cm lehetséges méretben rábontottunk a szelvényre, hogy a kövezett jelenség szélét azonosíthassuk. Az északi széle az alapozásnak előkerült a toronybelső ritkásabb járószinti zúzott kövezetével, amelyből hiányzott már a törmelék illetve a sóder, a déli oldalon csak a vízvezetékárok pusztítását azonosíthattuk a rábontásban is. A 4. szelvény délkeleti negyedében az alapozás legaljánál, kemény meszes felület mutatkozott, benne egy négyszögletes 12x12 cm nagyságú és egy 15 cm átmérőjű szabálytalan

alakú cölöplyukkal. A vékony, meszes - terazzószerű felület, ami az erőd előtti korszak szintjén feküdt, szorosán a kapubejárat járófelületének alapozásához csatlakozott. (Vö. **66. kép**).

A területről a korszakból csak kisleletek kerültek elő; egy későrómai övcsatelem és I. Valentinianus (364-375) egy kisbronz kerület elő a töltésből, ami azonnal felismerhető állapotban maradt fenn.

D. Rövid összegzés

A sajátos településtörténeti állapot dacára, ti. hogy a mai község teljes egészében rátelepült a későrómai erődre, a belső erőd falainak vonalát illetve kiterjedését sikerült megállapítani 2002 és 2016 között. Ennek alapján egy, a ságvár-jabapusztai erődhöz formailag közel álló, ötszögű erőd volt, amelynek északi fala tört meg, alkalmazkodva az északról az erődöt rejtő Leshegy domborzati viszonyaihoz (vö. **22. kép**). Építéstechnikáját tekintve megállapítható, hogy a 260-ig elpusztult koracsászárkori település romjait nem csak elplanírozták, hanem a kőanyagát nagyjából újra fel is használták, ezekből ma csak a szpóliák (vö. **36., 67. képek**) azonosíthatók kétséget kizáróan (ld. alább). A planír létrehozása előtt szintet egyengettek a Leshegy és az Általár között, ami által 10 méter alá vitték a belső erőd északi és déli szélei közötti lejtős szintmagasságbeli eltérést. Ezzel együtt nyugat-kelet irányú sík sávokat is kiképeztek az erőd területén. Utóbbiak azonban a későbbi földmunkák során is formálódhattak még. Az erőd területén északon és keleten legalább 50 méterrel túlnyúló 40-100 cm vastag planír építése a 4. század elejére tehető a rajta talált Galerius verette kisbronz alapján. A planír-rétegbe a megmaradt lejtőnek megfelelő mélyítéssel ásták a falak alapozását, északon csak rátették a planírra, a legdélebbi ismert ponton már 2 métert is megközelítette az alapozás, az altalajba mélyítetten. Az erőd ismert tornyai (keleti fal 1. és déli fal 1.) szabályosan kerekék (**39. kép**), a kaputorony pedig hiányosan kerek a falhoz viszonyítva illetve mélyebben is helyezkedik el a többihez képest a falsík felé (**56. kép**). A je-

lenség egyedülálló. Az erőd belső területén, a planírrétegben előkerült két 360 cm vastag alapozás szintén erődépületre utal. Vagy az ismert és nagyobb kiterjedésű erőd időszakát megelőző kisebb építményhez tartoztak, vagy pedig különleges belső építményhez. Az erőd további belső épületei szórványosan és töredékesen ismertek. Egy nagyobb, vastag terazzopadlós épület állt a délkeleti negyedben, eredetileg talán fürdő, amely elpusztult ismeretlen időpontban, s nem építették újjá, hanem következő épületet építettek rá, a ráhelyezett pillér alapján esetleg egy magtárat (horreum) (**63-64. képek**). Az épület helye a keleti kapuhoz esik közel, attól mintegy 30 méterre fekszik. Egyéb nagyobb belső épületei is voltak, amelyekre a 80-60 cm vastag és általajig mélyülő alapozások (vö. **53. kép**) utalnak. A rekonstrukciós rajzokon általam feltüntetett déli kapu (**22-23. képek**) elméleti lehetőség, ma már úgy vélem, hogy az Általérre nem szabályszerű, gyalogos közlekedésre alkalmas kapu, hanem egy kikötő- vagy rakodó tér nyílhatott. Ennek megfelelően az erődbe nyugatról, keletről és északról lehetett bejutni. Ezek közül a keleti kapu ismert részletesebben. Az erőd használati idejéből alig van kislelet, ami nemcsak azt mutatja, hogy a felszínközeli tárgyakat az elmúlt évszázadokban összeszedték, hanem azt is, hogy rövid ideig állt használatban. Az épített struktúrákból előkerülő érmek adatai alapján az építkezés már I. Constantinus alatt vagy uralkodását követően megkezdődött. A pénzhasználat legkésőbbi nyoma egy I. Valentinianus korabeli érem, amely szerint az ő uralkodása alatt illetve után használták az erődöt. Az erőd falainak építésekor felhasználták a helyben és a közelben található koracsászárkori kőemlékeket is, amelyek azonosítható és ismert példányai alább következnek.

2.2.3. Szpólia katalógus

Az őrzési helyekre alkalmazott rövidítések:

KP = Környe, Paplak; MNM = Magyar Nemzeti Múzeum

(Megj.: A környei szpóliák 2016-ig a környei Paplak kertjében voltak elhelyezve, utána a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe kerültek, restaurálást követően helyi, környei bemutatóhelyen lesznek kiállítva.).

(# = olvastamódosítás vagy új olvasat)

a.) Az erőd falaiból előkerült kövek

→ É-ÉK-K-DK-D-DNy-NY-ÉNy erődfalak (vö. **21-23. képek**)

- saroktorony

ÉK. **KO1** Mészkö oltár, 94x42x31. Bm. 4,5-3,6. Kr.u. 216.

Sérült corona, volutapárnák és tagolt párkány. Középrészén feliratos mező, igényes betűk, interpunctiók. Crepidója profilált, a felirat utolsó két sora rávésve. Lk. Környén az Alkotmány út 22. szám alatt került elő, ami az erőd észak-keleti saroktoronyának területe. Őh. KP - MNM 2016.

RIU 671; EDCS9900274.

*Nemesi | Aug(ustae) et G(enio) | loci M(arcus) | Cor(nelius) Secu|nd^ia^nus
m(iles) | l(egionis) I Ad(iutricis) A^n^t(oniniana) cl(a)vicularius | v(otum)
s(olvit) l(ibens) l(aetus) mer(ito) || Sabi^no II et A^nul(l)ino || co(n)s(ulibus).*

Nagyjából 3x1,5 láb méretű.

Nemesisnek még egy oltára ismert Környéről (**KO17**) ennek alapján egy Nemesis szentély tételezhető fel a 3. századi település területén valahol a környéken. A Nemesis szentélyek összefüggésben állnak a tömegszórakoztatási céllal létrehozott, játékoknak helyet adó létesítményekkel. Utóbbiak nem feltétlenül kell kolosszális méretű amphitheátrumok vagy théátrumok legyenek, elég a tér és a nézőtér hozzá. Utóbbiak régészeti azonosítása esetlegesebb. Környe községen túli területein, több római lelőhely ismert illetve légifotón látszó alakzat, amely hasonló célú létesítményt mutathat (**24. kép**).²⁶⁴ Biztosat a kérdésben csak feltárásokat követően lehet állítani.

²⁶⁴ Vö. Csíki – Szabó 2012, a lelőhelyek jegyzékével és ezen belül p. 59 / térkép.

- keleti kapu és környéke

K. **KO2** Mészkö oltár, 68x40x43. Kr.u. 2-3. sz.

Teteje egyenes, töredezett szélű corona, tagolt párkány, sima középrész, tagolt crepido. Felülete égett, mésznyomok rajta. Lk. az erőd keleti kapuépítményének bejáratrészi alapfalából, 2013-ban. Őh. MNM 2016.

Közöletlen. (36. kép)

Meghaladja a 2x1 láb méretet.

Egészen volt beépítve, álló helyzetben az alapfalba, vélhetőleg szerkezet rögzítő szereppel. Vagy festett felirat volt rajta, vagy csak előkészített fogadalmi oltáralap volt. Nem szoborbázis volt és nem áldozatbemutató pont.

K. **KO3#** Mészkö bázis, 116x73x60. Bm. 7,5. Kr.u. 245.

Hasábalakú, elől keretelt feliratos mező, erősen lekopott. Szép betűk, interpunctiók. Lk. a keleti kapuépítmény alapja, 1962-ben vízvezeték fektetéskor. 2016-ban találtuk meg feltáráson a pontos beépítési helyét a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében. Őh. PK - MNM 2016.

RIU S, 110; AE 2003, 1375; EDCS30100965=EDCS27900186.

[[**I**[*mp(eratori) Cae]s(ari)*]] | [[**M**(arco) **Iul(io) Phi**]] | [[**lippo P(io) F(elici)**]]
| [[**Aug(usto) pont(ifici)**]] | [[**max(imo) trib(unicia) pot(estate)**]] | [[**II**
c[o](n)s(uli) p[ro]co(n)s(uli)]] | [[**p(atri) p(atriciae)**]] | [[**ordo Mog(io-**
nibus)?]].

~ 4 láb magas, 2 és fél láb széles.

V. 8.: **Mog(ionensium)** – Zs. Mráv; Mog(etianensium) lehetőség is adott - P. Kovács. Mog(ionibus) az AE 2002, 1182 (= RMD 4, 303), Inotapuszta, 206-ra keltezett katonai diploma és a CIL 6 32627, Roma, kelt. 3. sz. laterculus és az Itin. Ant. (Savaria-Aquincum útvonal) Osonibus helynév illetve helynévalak alapján. A feliratban nem szerepel a városi rang, a katonai diplomában való szereplése és az ordo léte a TV3 és KO4 illetve KO19 szövegek alapján lehet feltételezhető.

K. **KO4#** Mészkö sírfelirat, (75)x(91+90)x18. Bm. 4-2,5. Kr.u. 2. sz. második fele.

Építési tábla sírépítményből vagy sírkertről két darabban. A 8 ismert nevű illetve a kitörött részekben álló kb. 3 névvel együtt 11 eltemetett és később eltemetendő személy megnevezése kizárja, hogy szarkofág legyen. Tabula ansataba foglalt keretelt feliratos mező. Szép betűk. Lk. a keleti kapuépítmény alapja, 1962, vízvezeték fektetéskor. 2016-ban találtak meg feltáráson a pontos beépítési helyét a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében. Őh. PK - MNM 2016.

RIU S, 111; AE 2003, 1376; EDCS27900187.

[D(is)] M(anibus) | | [T(ito) Ael(io) Candido(?) - - -] QV[.] | [- - - avo - - - e] t
 A^el(iae) Flav^ina^e av^ia^e | [e^t T(ito) Ael(io) - - - mun(icipi)]
 Mog(ionibus?) a(v)unculo e^t | [.]ia[- - - patri(?) e^t Ael(iae) Ca]nd^ida^e
 ma^tri e^t T(ito) A^el(io) | Cand^ido q^u(a)e[st(orio) m^un^ici^p]i(?) nepoti
 e^t A^el(ius) Flavi|nus ve^t(eranus) ex b(ene)ff(iciario) [L]eg(ati) l[eg(ionis) I
 Adi(utricis)? e]^t Iu^l(ia) Marcella bru^tis | e^t T(itus) A^el(ius) Max^im^us
 d(ecurio) m^un[icipi?] e^t A^elia^e Cand^idia^na e^t Pu^l|cb^ra n^epot^es
 eoru^m vi v[i fece]run^t sibi [et pa]rentibus | ka[riss]imis.

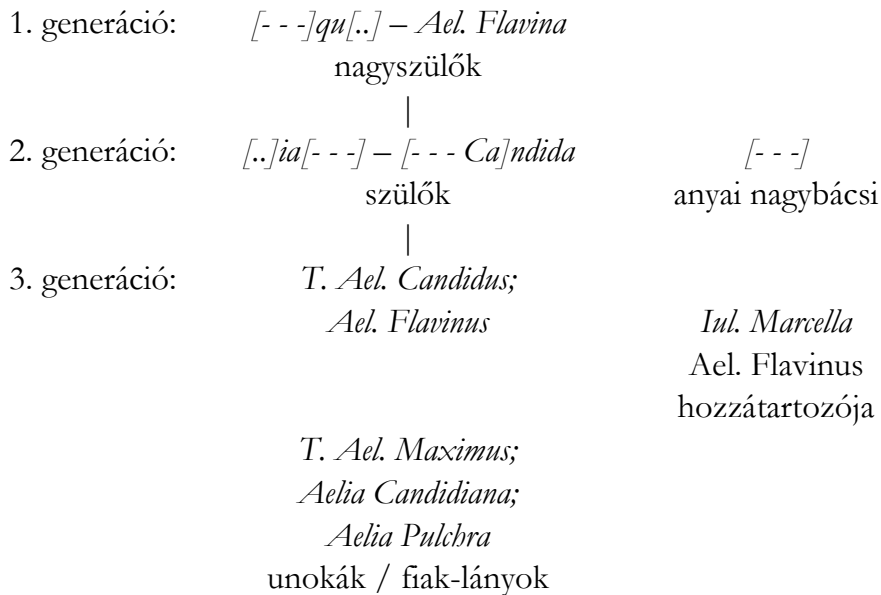
~ 2 és fél láb x 3 láb + 2 és fél láb x 3 láb x kétharmad láb.

V. 1.: a feliratos mező füleibe írva a rövidítés. V. 2.: a sor közel teljesen hiányzik, a vége felé megmaradt két betű egy cognomen része vagy rangmegjelölés - [e]qu[o p(ublico)?], előtte név és esetleg formula állhatott még. Ő lehetett az a személy, akinek halálakor építették a sír- emléket, vélhetőleg a nagyapa, akinek a tisztségeivel folytatódott a felirat a következő sorban. Praenomenje Titus, gentiliciuma Aelius lehetett, cognomenje Candidus. V. 3.: A nagyapa tisztségei állhattak ott, ezt követi a nagyanya megnevezése. V. 4.: egy név és városi tisztség-megjelölés hiányzik. A megnevezett elhunyt az anya testvére, a [mun.] Mog. tisztségviselője. [- - - m(unicipii)] Mog(etianae) – Kovács P.: RIU, AE, EDCS. Mog(ionibus) az AE 2002, 1182 (= RMD 4, 303), Inotapuszta, 206-ra keltezett katonai diploma és a CIL 6 32627, Roma, kelt. 3. sz.

laterculus és az Itin. Ant. (Savaria-Aquincum útvonal) Osonibus helynév illetve helynévalak alapján. A távolabbi Mogetiana csak abban az esetben vehető elsősorban számításba, ha nincs közelebb másik lehetőség, hasonlóképpen, mint a TV3 és KO3 illetve KO19 szövegeiben. A felirat 6. és 8. soraiban szereplő városi rang: mun(icipium), ami a 4. sorban szereplő Mog. helynévrövidítéssel együttesen értelmezhető. V. 6.: T. Ael. Candidus a municipium Mog. hivatalviselője volt, ahogy a 9. sorban szereplő T. Ael. Maximus a municipium Mog. de-curioja. Vv. 7/8.: a többi környei kő tartalma alapján inkább a legio I Adiutrix parancsnokának beneficiarius a lehetett Ael. Flavinus. Nevét praenomen nélkül írták ki. Ő is az unokák közé tartozhat, s hozzá tartozik Iul(ia) Marcella. Vv. 9/10.: az életben levő unokák, közülük egyik a municipium decurioja. V. 10. unokáknak jelölik magukat az állítatók, ugyanakkor a szüleiket is említik, ez esetben elődökként érthető a parentes illetve örökbefogadást jelez.

Több generáció illetve apai és anyai ágakon rokon és kapcsolódó személyek sírfelirata, szövevényes rokonsági szálakkal. Öt élő állítató illetve síremlék építtető és a felirat fogalmazásakor öt, de valószínűleg inkább hat elhunyt személy neve szerepel(t) a felirat szövegében, három generációból, agnát és cognát rokonsági fokokkal. A felirat elején két elhunyt nagyszülő - nagyapa és nagyanya illetve egy nagybácsi szerepel(t). A nagyapa vélhető gentiliciuma Aelius, cognomenje Candidus lehetett. Őket követi két szülő és egy unoka, aki az állítató öt unokával együtt volt unokája a felirat elején megnevezett nagyszülőknek. Az állítatók vérrokonságban álltak egymással és az elhunytakkal, kivétel a 7. sorban szereplő Iul(ia) Marcella, aki az előtte feltüntetett Ael(ius) Flavinus veteranusnak volt a hozzátartozója. A municipiumi tisztségviselők praenomenjei alapján, a család a polgárjogát Antoninus Piustól kapta 137-161 között. A praenomeneket csak a városi tisztségviselők esetében írták ki.

A feliraton szereplő család három generációja:

K. **KO5** Mészkö sirtábla, (101)x92x10. Bm. 4,5-3,8. Kr.u. 3. sz.
 Két darabban, alja hiányzik. Keretelt feliratos mező, kevésbé szép betűk. Lk. a keleti kapuépítmény alapja, 1962, vízvezeték fektetéskor.
 2016-ban találtuk meg feltáráson a pontos beépítési helyét a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében. Őh. KP - MNM 2016.

RIU S, 109; AE 2005, 1222; EDCS27900185.

*D(is) M(anibus) || Aurelia Leontia qui(!) V|CXISIT an(nos) XXXIII
 m(enses) V d(ies) | XXVIII Aurel(ius) Ianuari|us coniugi carissim(a)e
 memoriam f(ecit).*

~ 3,5 láb x 3 láb x 1/3 láb.

A tábla a temetkezési emlék-építménybe (memorium) volt be-falazva. Vv. 2/3.: V|CXISIT = v|ixit. Provinciális házaspár, akiknek elődei Caracalla polgárjogadóományozási rendeletével válhattak római polgárrá 212-ben. A férfi cognomenje gyakorinak tekinthető a császár-

kor évszázadaiban, a nő cognomenje a későcsászárcor felé mutat. Figyelmreméltó az életkor napra pontos megadása.

K. **KO6** Mészkö sírsztélé, (61)x(42)x11. Bm. 6,5-4,5. Kr.u. 2. sz. Jobb alsó sarokrész, keretelt feliratos mező. Kevésbé igényes betűk, hederák. Lk. a keleti kapuépítmény alapja, 1962, vízvezeték fektetéskor. 2016-ban találtuk meg feltáráson a pontos beépítési helyét a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében. Őh. KP - MNM 2016.

RIU S, 108; AE 2005, 1221; EDCS27900184.

Flav[i - - -] | an(norum) XV[- - -] | nae e[t - - -] | annicu[l - - -] | M(arcus) Flavi[us - - - et] | Sabina[e - - -] | Iustae [- - -] | et nep[otibus - - - - -].

~ 2, 1/3 láb x 2,1/3 láb x 1/3 láb.

Az elhunytak a Flavius korban, azaz legkorábban polgárjoghoz jutó helyi lakosok családjához tartoztak.

K. **KO7** Mészkö töredék, (71)x(72)x15. Bm. 5,5-4,5. Kr.u. 2. sz. Bal alsó sarokrész. Keretelt feliratos mező, kevésbé igényes betűk, interpunctiók. Lk. a keleti kapuépítmény alapja, 1962, vízvezeték fektetéskor. 2016-ban találtuk meg feltáráson a pontos beépítési helyét a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében. Őh. KP - MNM 2016.

RIU S, 107; AE 2005, 1220; EDCS27900183.

- - - - -] | ++ Moderat[us - - - fe]cit tit^ulum a^d | [- - -]RBITRV Bata^vi | et Redi.

~ 2, 1/3 láb x 2,1/3 láb x 1,2 láb.

V. 3.: a]rbitr(at)u – RIU S.

A felirat valamilyen jogi természetű cselekmény emléke.

K. **KO8** Mészkö sírsztélé, (71)x86x14. Bm. 7. Kr.u. 2-3. sz. Mellképes mező töredéke férfialakkal. Lk. a keleti kapuépítmény alapja, 1962, vízvezeték fektetéskor. 2016-ban találtuk meg feltáráson a pontos

beépítési helyét a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében. Őh. KP - MNM 2016.

RIU S, 106; EDCS27900182.

D(is) M(anibus) | | [- - - - -.

~ 2, 1/3 láb x 2,1/3 x 1,2 láb.

K. **KO9** Mészkö szarkofágtető. Kr.u. 3. sz.

Háztető alakú, sarokakroterionokkal. Csúcsával lefelé, a keleti falból került elő 2013-ban, közvetlen az erődkapu mellett északra a Paplak (Alkotmány u. 11) kertjében.

Közöletlen.

~ 7 láb x 3 láb x 1 láb.

Hasonló jellegű kő ismert Tokodról.

K. **KO10** Mészkö perselykő, (45)x54x43. Kr.u. (2-3.?) és 4. sz.

Töredezett tetejű, kockához közelítő alakú hasáb, tetején mély, félgömböt formázó 25 cm átmérőjű mélyedéssel. A mélyedésben égésnyomok. Lk. a keleti kapu környékéről, 1962. Őh. KP - MNM 2016.

Közöletlen.

A kapuszárny tengelyének alsó tartója lehetett, esetleg átfaragott nagyméretű oltárból készítve. Hasonló jellegű kő ismert Tokodról.²⁶⁵

- keleti fal déli szakasz, 1. oldaltorony

K. **KO11** Mészkö oltár, (55)x51x41. Bm. 4,5. Kr.u. 2-3. sz.

Coronája töredékes, párkánya tagolt. Középe feliratos mező, igényes betűk. Lk. A malom udvarán (ma Galántai udvar) 1953-ban, a keleti fal, déli szakasz első oldaltornyának területe. Őh. KP - MNM 2016.

RIU 668; EDCS9900272.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) sac(rum) | Genio e^t M^+ | [- - - - -.

²⁶⁵ Vö. Tokod, 53 Abb. 14.

~ 2 láb x 1,2/3 láb x 1,5 láb.

- délkeleti sarokrész

DK. **KO12** Mészkö oltár, 100x53x46. Bm. 5,8. Kr.u. 3. Sz.

Teteje egyenes, coronája csak tagolt párkány. Közepén feliratos mező hat sor szöveggel, kevésbé igényes betűkkel, hederával. Crepidója tagolt. Lk. Környe 19. sz. második fele, Giller főerdész házának kertje, a déli és keleti erőd falak zárta területen. Óh. Tata, előbb a tó partja, ma a KDM.

CIL 3 4273; CIL 3 10964; ILS 4278; RIU 669; EDCS26600189.

Dea^e Balti | Flavia Vic|torina | pro se et p|ro suis om(nibus) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

~ 3,1/3 láb x 2 láb x 1,5 láb.

DK. **KO13** Mészkö oltár, (92)x(48)x53. Bm. 4,7-4,1. Kr.u. 147 és 4. sz.

Minden oldalán levágott, letört, lekopott. Középrészén felemelt jobb karú katonaalak esetleg császár reliefje, alatta négy sor szöveg. A relief metszi a szöveget, azaz nem tartoznak össze. Crepidójából egy tag maradt. Kevés hiányzik mindkét oldalából. Az oltárt még a római korban, vélhetőleg a 4. században faragták át és használták fel. Lk. Giller főerdész kertjében került elő a 19. század második felében, az erőd délkeleti sarokrészében, falszakasz mentén. Óh. KP - MNM 2016.

CIL 3 4280 = CIL 3 10966; RIU 673; EDCS26600196.

*-----] | [- - - mi]s[si honesta] | **missione** | [- - -] Dec(embris) Largo [et] | [M]essalino c[o(n)s(ulibus)] | [v(otum)] s(olverunt) l(ibentes) m(erito).*

~ 3 láb x 1,5 láb x 2 láb.

Vélhetőleg több veterán állította. Ha 147-ben kaptak honesta missiót, úgy 122-ben sorozták őket.

DK. **KO14** Mészkö szarkofág, láda, tető, 204x62+32x87. Kr.u. 3. sz.

Teteje háromszög keresztmetszetű, sarok- és középakroterionokkal, szélei letöredeztek. A láda egyik hosszanti oldalán tabula ansataba foglalt felíratos mező, a többi sima. Lk. az erőd délkeleti sarokrésze, 19. sz. második fele, Giller főerdész kertje. Óh. KP - MNM 2016.?

CIL 3 4277; CIL 3 10965; RIU 679; EDCS2660019; HD037812.

[D(is) M(anibus)?] | | et *perpetua*[e] *securita* | *ti i<n=M> memoria(m) Meti* | *li*

Valentini quon | dam im{m}ag(iniferi) leg(ionis) I Adi(utricis) | Aurel(ia) Maximina sibi e^t | filio viva f(aciendum) c(uravit).

~ 7 láb x 3 láb x 3 láb.

DK. **KO15** Mészkö szarkofág előlapja, (67)x(166)x(17). Bm. 3,5. Kr.u. 3. sz.

Négy közeli méretű darabba vágva. Keretelt felíratos mező, igénytelen betűk. Lk. 19. sz. második fele, az erőd délkeleti sarokrésze, Giller főerdész kertje, majd beépítve a Feszty házba. Óh. KP - MNM 2016.

CIL 3 4284; CIL 3 10967; RIU 676; RHP *232; EDCS26600200.

[D(is) M(anibus)] | *memoriae Aur(eli) | Iuliani O TRI I A | co(hortis) I A[l]p(inorum) q(ui) vixit annis | ++ Ael(ia) Eniana marito | suo.*

Az olvasat RHP – Lőrincz B. szerint.

~ 4x (1,5 láb x 1 láb x 1/3 láb)

- déli fal, keleti szakasz, 1. oldaltorny és környéke

D. **KO16** Mészkö oltár, 119x54x41. Bm. 8-4. Kr.u. 210. október. 15.

Felül és bal oldalán sérült, három oldalán profilált, kilenc sor felirattal. Igényes betűk, interpunctiók, hedera. Lk. az erőd déli falának keleti 1. oldaltornyába beépítve. Óh. MNM RR 2016.00.

RIU 663; Radnóti 1941, 95; Grbic 107; AE 1944, 103; AE 1950, 105; EDCS9900267.

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et Genio b^u^i^usce | loci pro sal|ut^e DD-
[[D(ominorum)]] NN[[N(ostrorum)]] | M(arcus) Ael(ius) Honora^tu^s |
7(centurio) leg(ionis) I Ad^i(utricis) reg(ionarius) sub | cura Ful(vi) M^ax^i-m^i
co(n)^s(ularis) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) Id(ibus) Octob(ris) | Faust^ino
e^t R^u^fino co(n)s(ulibus).*

~ 4 láb x 2 láb x 1,5 láb.

A legionév alapján Brigetio katonai körzetéből hozhatták a követ. A centurio regionarius meghatározott terület katonai adminisztratív felügyelője volt. Amennyiben a felügyeleti területén állíttatta az oltárt, az a mai környei területen vagy a közelben lehetett.

D. **KO17** Mészkö oltár, (40)x(26,5)x25,5. Bm. 4,7 Kr.u. 3. sz.
Jobb oldala és alja levágott. Teteje egyenes, coronája volutapárnás, párkánya tagolt. Középrésze feliratos mező, igényes betűk, interpunctio. Bal oldalán rozetta. Lk. az erőd déli falának vonala, keleti rész, az 1. oldal-torony környéke, a tóparton. Őh. Környe, Glász B. udvara, a MNM-ba fog kerülni.

Szabó Á., Új Nemesis oltár Pannoniából. A környei római kőemlékek I., SEP IX. (2017), 113-117.

[N]em^esi | [Au]g(ustae) Sep | [timi -us, -a] | [- - - - -]

~ 1,1/3 láb x 1 láb x 1 láb.

Méretre vágott. Másik Nemesis oltár Környéről, itt KO1.

D. **KO18** Mészkö oltár, (23)x23x14. Bm. 2,1-2. Kr.u. 3. sz.
Kettévágott oltár alsó része. Felül egyenes. Középrészén feliratos mező része, négy sor szöveggel, kb. három sor hiányzik. Igényes betűk, interpunctiók. Crepidója profilált. Lk. Az erőd déli falának nyugati szakasza, az 1. oldaltorony. Radnóti A. találta 1939-ben. Őh. PK-MNM RR 2016.

RIU 672; AE 1944, 105; EDCS9900275.

*- - - - -] | +[.]+++ leg(ionis) | XIII G(eminae) M(artiae) V(ictricis) |
Marcianu(s) | ser(vus) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Falazótégla méretére vágva, pedalist közelítő. A legio egyik tisztje üdvéért állíttathatta a rabszolgája.

D. **KO19#** Mészkö bázis, 125x76x54. Bm. 6. Kr.u. 220-222.

Hasáb alakú, előlapján feliratos mező, erősen lekopva vagy ledörzsölve. Nyolc sor felirat rajta, igényes betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd déli falának keleti szakasza, az 1. oldaltorony környéke. Radnóti A. találta 1939-ben. Óh. KP-MNM RR.

RIU 674; AE 1944, 104; EDCS9900276.

[Iul(iae)] Aq[uili]ae | Sever[ae] sa^{nc} | tissima^e Aug(ustae) | matri castro | rum senatus | ac patriae | ordo | mun(icipii) **M**[o]g(ionibus?).

~ 4 láb x 2,1/3 láb.

V. 8.: mun(icipii) **B**[ri]g(etionis) – RIU, AE, EDCS., de a töredékesen maradt városnévhez ld. TV 3, KO3 és KO4 szövegeket, amelyek számbavétele nélkül valóban csak Brigetio maradna egyedüli olvasati lehetőségként.

D. **KO20** Mészkö szarkofág, tetővel. Kr.u. 3. sz.

Felirat nélküli szarkofág ládája és teteje. Lk. déli fal, keleti szakasz, az 1. torony környéke. Vélhetőleg a Radnóti féle ásatásból, 1939. Óh. KP - MNM 2016.00.

~ 7x3x3 láb.

- nyugati fal, északnyugati sarokrész

Ény. **KO21** Mészkö oltár felső fele, (56)x55x30. Bm. 5,5-4. Kr.u. 2-3 sz.

Három oldalán profilált. Coronáján volutapárnák, rajtuk elől rozetták. Keretezett feliratos mezőben hat sor felirat, igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. A környei Ságvári E. u. 7 szám alatt, pince építésekor került elő. A területre esik a belső erőd észak-nyugati saroktornya. Óh. KP - MNM 2016.

RIU 664; EDCS9900268.

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Iunoni Reg(inae) | sac(rum) M(arcus) Ulp(ius) |
Silv^{est}er ve^t(eranus) | leg(ionis) I Ad(iutricis) ex | optio[n]e SIE | [- - - - -*

~ 4x4x1 lábat közelítő méret.

V. 6/7. *spe* | [*i* - - - - - ? RIU. A legionév alapján a felirat Brigetio katonai körzetében állt.

Ény. **KO22** Homokkő oltár, (30)x20x13. Bm. 3,2-3. Kr.u. 1-2 sz.
Teteje egyenes, coronáján párkány, alja letört. Közepe és jobb oldala feliratos mező. Igénytelen betűk, bennük vörös festéknyom. Lk. Környe, Ságvári E. u. 8. szám alatti ház előtt, ami az erőd északnyugati saroktornyának helye. Őh. KP - MNM 2016.00.

RIU 665; EDCS9900269.

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | s(acrum) lib(ens) s(olvit) | vo(tum) ret(tulit) | Dasens
| DinecT | [- - - - -] || secr|dota | Asa|mo | Nem|m[- - - - -.*

~ 1x2/3 láb.

Jobb oldal v. 3.: *secrdota* sacerdote (?) helyett.

b.) Az erőd környéke

KO23# Mészkö oltár, 46x26,5x20. Bm. 2,8-2,5. Kr.u. 2-3. sz.

Két illeszthető részre törve. Tetején *foculus*, coronája profilált. Közepén feliratos mező. Igénytelen betűk. *Crepidioja* profilált. Lk. Ismeretlen. Őh. KP - MNM RR 2016.00.

RIU 666; EDCS9900270; Lupa 8947.

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | [- - -]II | ME et s|uis om(nibus) | v(otum) s(olvit)
l(ibens) m(erito).*

~ 1,5x1 láb.

Vv. 2/3.: [*pro s*] **al(ute)** | [*s*] **u^{ae}** (?) - a nevet nem íratta ki az állítató erre az oltárra; esetleg egy kapcsolódó tárgyon állhatott a neve.

KO24# Mészkö oltár, 75x36x36. Bm. 5-4,5. Kr.u. 2-3. sz.

Teteje egyenes, coronája, párkánya jobb oldalán töredékes. Közepén feliratos mező, igénytelen betűk. Crepidója profilált. Lk. Ismeretlen. Őh. KP - MNM RR 2016.00.

RIU 667; EDCS9900271.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Victor | (ex) vo(to) l(ibens) l(aetus).

~ 2,1/2 láb magas

V. 3.: vo(tum) – RIU.

KO25# Mészkö oltár, 45x25x18. Bm. 3,8 Kr.u. 3. sz.

Felülete égett. Teteje egyenes, coronáján akroterionok, párkánya tagolt. Közepén feliratos mező, két sor felirattal, igényesen faragott betűkkel. Crepidója tagolt. Lk. A homokbánya területe, az erődötől távol, feltehetőleg az egykori Mithraeumban vagy a közelében. Őh. KP - MNM 2016.

RIU 670; EDCS9900273.

Cau | top(ates).

~ 1,1/2 láb magas közel 1 láb széles

A kő szoborbázis, a szentély szakrális topográfiájának része, azért áll nominativusban rajta a név. A többi vele kontextuálisan összetartozó követ korábban elszállíthatták.

KO26 Mészkö sírtábla, 120x85x19. Bm. 7,3-5,3. Kr.u. 2-3. sz.

Mészkö hasáb, töredezett oldalakkal. Keretelt feliratos mező, igénytelen betűk. Lk. későcsászárkori sírba építve. Őh. KP - MNM 2016.

RIU 677; EDCS9900278.

*D(is) M(anibus) | Ael(io) Marinio | quondam mi | liti le(gionis) prim(ae) Ad(i)u(tricis) | **PVIAR** [...] q[ui] vi | xi(t) an(nos) [- - -] | Bas[sus(?)] +[- - -] | Ael(ius) Maxim[us? vix(it)?] | an(nos) IIV[- - -] | na mater pi | entissima | f(aciendum) c(uravit).*

~ 4x3 láb

V. 5.: rosszul látszó betűtöredékek - a legionévvvel kapcsolatban álló tartalom (Pia Fidelis) vagy a leszolgált évek jelzése, stip. és szám állhat a sorban.

KO27 Mészkö sirtábla, (68)x79x24. Bm. 5,8-4,2. Kr. 3. sz.
Alul törött. Keretelt feliratos mező, szép betűk. Lk. a környei középkori templomba befalazva. Óh. KP - MNM RR 2016.00.

RIU 680; EDCS9900280.

*D(is) M(anibus) | Sept(imio) Diomedⁱ | immuni cap | sario leg(ionis) I Adi(ut-
ricis) | e^t Fla(viae) Asclepi | odotae coni(ugi).*

~ 2x2,2/3 láb

A következővel KO28 egy helyen állhatott eredetileg, ahonnan vagy előbb az erődépítéshez majd a templomhoz vitték őket együtt, vagy közvetlenül az eredeti helyéről vitték a templomhoz.

KO28 Mészkö sirtábla, 97x68x20. Bm. 5,7-3. Kr.u. 3. sz.
Keretelt feliratos mező, szép betűk, hederák. Lk. a környei középkori templomba befalazva. Óh. KP - MNM 2016.

RIU 681; EDCS9900281.

*Sept(imius) Secundi | anus ann(orum) L | e^t Sept(imiae) Mun | n(a)e filiae | Sep-
timi Hila | rio Quartus | et Primiti(v)us | liberti ex suo | f(aciendum) c(ura-
verunt).*

~ 3x2 láb

V. 2.: a sor végén fölösleges E; v. 6.: hibásan Qu^aartus vagy hapax Qaⁿartus. Az előzővel KO27 egy helyen állhatott eredetileg, ahonnan vagy előbb az erődépítéshez majd a templomhoz vitték őket együtt, vagy közvetlenül az eredeti helyéről vitték a templomhoz.

KO29 Mészkö sztélé, (170)x95x18. Bm. 3,8-3. Kr.u. 2. sz.
Tympanon, mellképes mező, két lovas, mélyített feliratos mező. Lk. Környe, község. Óh. MNM RR 90.1903.1.

RIU 675; Schober 196; RHP *483; IDRE 2, 275; AE 1960, 20; EDCS9900277.

Albiunus [- - -]tini f(ilius) | dec(urio) [al]ae an[n(orum) - - - oc] | c(isis) [in] Dacia e[t - - -] | nus Pi[...]aeionis f(ilius) an(norum) | XX h(ic) s(iti) s(unt) | Toria Licconis f(ilia) ma | ter sibi et fil(iis) suis v(iva) p(osuit).

~ 6x3 láb, durvábban számolva

Olvasat: RHP – Lőrincz B.

KO30 Mészkö sztlélé, 200x62x27. Bm. 9-8,1. Kr.u. 2. sz.

Tympanon akroterionok között, keretelt medallionban portré, vadász-jelenet lovassal, két szembenéző hal, keretelt feliratos mező, alul négy kapuív. Lk. Környe község. Őh. MNM RR.

RIU 678; Schober 279; Grbic 112; EDCS9900279.

Cota[- - -]s | ME[- - -]+ | A+[.] +[- - -] | ann + + + [- - -] | +ILI[.] +[- - -].

~ 7x2 láb durvábban számolva

Hampel RIU cit.: *Coto[ma]s | N[ur]ti]s f(ilius) | A[sa]l[ius] | an(norum) LVII [h(ic) s(itus) e(st)] | [Ciliunus po]s(uit).*

KO31 Márvány szarkofág. Kr.u. 2. sz. és 4. sz?

Elveszett. Lk. Környe község 1746. Az I. katonai felmérés (1763-1787) településrajza szerint ez a mai község templom körüli, központi része volt, a Tatabánya / Tata útkereszteződésig. A templom és a gát épült ebben a periódusban, mindkettő a keleti fal illetve a délkeleti sarokrész mellett. A szarkofág másodsor lehetett felhasználva, amikor megtalálták, benne római kori csontokkal és ruhamaradványokkal. Azaz nem volt beépítve az erődbe, de az erőd korában használták fel másodlagosan.

CIL 3 4279; CIL 3 *98; RIU 682 = Gummerus 1, 386 = AE 2010, +1255; EDCS26600195; HD037817.

*D(is) M(anibus) | Victoriae Verinae coniugi pientissimae | domu foro
Hadrianensi provincia | Germania inferiori | vix(it) ann(os) XXX | Aemilius
Decimius medicus ordi | narius leg(ionis) I Adi(utricis) maritus bene meritaе |
fac(iendum) cur(avit).*

KO32 Mészkö töredék, (15,7)x(12,5)x12. Bm. 6,2. Kr.u. 2-3- sz.
Lk. A község területéről került elő. Óh. KP - MNM 2016.

RIU 683; EDCS9900282.

-----]RN^E[- -] | [- -] SVI[- -----

~ 1/2x1/2 láb durván számítva

V. 1.: ve]rn^a^e (?); v. 2.: sui[s (?)

c.) Közeli helyek kövei

A közeli helyek köveit a feltételes kategórián belül a teljesség kedvéért tüntettem fel alább, a környei jelenségekre közvetlen adatot nem tartalmaznak és nem is összegezhetők általuk ilyenek. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy néhányuk Környéről jutott a közelbe.

A majki kamalduli kolostor és templom építéséhez a 18. sz. második felében Környéről vitték a köveket,²⁶⁶ azonban innen római faragott kő még nem ismert. A közeli Bokod, Kömlőd, Tatabánya-Alsógalla, Tatabánya, Várgesztes területéről előkerült koracsászárkori faragott és feliratos kövek egy része, amelyeknek nincs pontos lelőhelyük illetve beépítve kerültek elő, szintén kapcsolódhat a környei belső erődhöz. Vagy a valóban kőforrásnak tekintett Környéről vitték oda őket, vagy Környére vitték a környékbeli római településekről, villák területéről köveket, s ami mára a lelőhelyekről ismert, azok ott maradtak valamiért. Ld. alább - Bokod: RIU 661; Kömlőd: RIU 662; Tatabánya-Alsógalla: RIU 696; Tatabánya: 716-721; Várgesztes: RIU 722-723. A Tatóról ismert feliratok, faragványok egy része is származhat Környéről, de

²⁶⁶ Vende 1907, 92-93.

máshonnan is vihettek köveket oda, az Eszterházy kastélyba: RIU 684-695. A fentiek közül csak akkor választható ki lehetségesen Környéhez tartozó kőemlék, ha egyéb belső érv megerősíti a kötődést. Alább csak azokat tüntetem fel, amelyeknek nincs biztos lelőhelye, vagy a késő-császárkorban beépítették őket.

Bokod - RIU 661 (KDM): mészkő bázistöredék három sor felirattal. 55x59x59. Középkori épületbe beépítve.

Kömlőd - CIL 3 10968; RIU 662 (KP - MNM): mészkő oltár kilenc sor lekopott felirattal. 76x37x29. Lk. ismeretlen.

Tatabánya-Alsógalla - RIU 696 (elveszett): márvány szarkofág 12 soros felirattal, később Tatára került.

Tatabánya - RIU 716 (MNM): mészkő sztélé két darabba vágva, kilenc sor felirattal. 338x98x26. Későrómai sírba beépítve, együtt a RIU 717-721-el.

- RIU 717 (MNM): Mészkő sztélé öt sor felirattal. 225x75x26. Későrómai sírhelybe építve, együtt a RIU 716-721-el.

- RIU 718 (MNM): Mészkő sztélé hét sor felirattal. 239x85x24. Későrómai sírhelybe építve, együtt a RIU 716-721-el.

- RIU 719 (MNM): Mészkő sztélé két darabba vágva, tíz sor felirattal. 284x100x25. Későrómai sírhelybe építve, együtt a RIU 716-721-el.

- RIU 720 (MNM): Mészkő sztélé kilenc sor felirattal. 237x92x21. Későrómai sírhelybe építve, együtt a RIU 716-721-el.

- RIU 721 (MNM): Mészkő sztélé nyolc sor felirattal. 166x80x25. Későrómai sírhelybe építve, együtt a RIU 716-720-al.

A hat sztélé egy helyről vihették el a 4. században, a sírhely megépítéséhez.

Várgesztes - RIU 722 (SzIKM): Mészkő oltár felső része. (66)x41x35. Általánosan sérült a felülete. 66x41x35. 1924-ben vitték be a múzeumba.

- RIU 723 (KP - MNM): Mészkő oltár öt sor felirattal. 45x35x23. Kiálló részei lezelve. A gesztesi várba beépítve.

A közeli helyekről ismert kőemlékek egyaránt származhatnak a környei erődből és helyből, ezért még annyira sem vonhatók bele a környei jelenségek értelmezésébe, mint a távolabbról való odakerülés feltételével értelmezhető helyben előkerült kőemlékek.

2.2.4. Összegzés

Összesen 32 darab koracsászárkori kőemlék ismert Környe község területéről.

Lelőhely: A környei kőemlékek nagy része az erőd falaiból illetve a falak vonalába épített későbbi épületek falaiból kerültek elő. Az északkeleti saroktorony körülbelüli helyéről a KO 1. A keleti kapu építményéből a KO 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. A keleti fal déli részéről, a délről első oldaltorony falából a KO 11. A délkeleti saroktorony területéről a KO 12, 13, 14, 15. A déli fal keleti szakaszáról a KO 16, 17, 18, 19, 20. A nyugati falból, inkább az északnyugati sarokrészből a KO 21, 22. Az erőd közeléből, környékéről tíz darab kőemlék ismert, a KO 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32. Ezek közül a KO 23, 24, 25 oltárok, a KO32 meghatározhatatlan típusú töredék. A maradék síremlék.

Kor: A kőemlékek kora az 1. század végétől (KO 22) a 3. század közepéig (KO 3) terjedő időt öleli fel, viszonylag egyenletesen kitöltve a köztes időt is. A szpóliák által a helyhez és vonzáskörzetéhez kötődő kőfaragási tevékenység folyamatosnak tekinthető. Keltezett illetve évre pontosan vagy szűk időintervallumon belül megállapítható állítási idejű feliratok: a KO13 147-re, a KO16 210-re, a KO1 216-ra, a KO19 220-222-re, a KO3 245-re. A 2. illetve 3. századokon belüli keltezési lehetőségeket jelentenek a csapattest-nevek, kitüntető jelzők illetve záróformulák. Még tágabb keltezési lehetőséget a nevek, a csoporton belül a praenomenek feltüntetése vagy hiánya, ugyancsak a 2. és 3. századok viszonylatában.

Eredeti funkció: A környei kőemlékek típus szerinti összetétele, tizenhárom oltár (KO 1, 2, 11, 12, 13, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25); két

bázis (KO 3, 19), nyolc sírsztélé (KO 4, 6, 8, 26, 27, 28, 29, 30), egy sírépítmény táblája (KO5) és öt szarkofág (KO 9 – tető, 14, 15 – előlap, 20, 31); két meghatározhatatlan töredék (KO 7, 32) és egy perselykő, ami a keleti erődkapuhoz tartozhatott (KO 10).

A feliratok tartalma: A feliratok tartalma közigazgatási, vallási és szepulkrális természetű szövegekből áll, amelyek társadalomtörténeti szempontból is, egyaránt fontosak. A KO3, KO19 császárnak és császárnőnek állított szobrok bázisai, amelyeket a település decuriói testülete (ordo Mog.) állítottatott. A katonai igazgatás körébe tartozik a KO16 felirat, amelyet egy centurio regionarius állítottatott Iuppiter Optimus Maximusnak és a hely Geniusának. Valószínűleg ugyancsak közigazgatással kapcsolatban álló szövegtöredék a KO7, amely valamilyen igazságtétel emlékét őrzi, a szövegben szereplő személyek helyi lakosok lehetnek. Közigazgatási szempontból is értékelhető a KO4 sírfelirat a rajta szereplő városi tisztségek miatt. A vallási természetű feliratokat különböző istenségeknek állították: Iuppiter Optimus Maximusnak (KO 22, 23, 24), Iuppiter Optimus Maximusnak és Iunonak (KO21), Iuppiter Optimus Maximusnak és Geniusnak meg ismeretlenek illetve Iuppiter Optimus Maximusnak és az adott (állítatási hely) Geniusának (KO 11, 16) Nemesisnek (KO1, 17) ebből egyik a Genius locival, Baltis Deának (KO 12), Cautopatesnek (KO25 - ez feltételezi egy mithraeum létét további, mára elveszett feliratokkal, Cautesnek és Sol Invictus Mithrasnak dedikáltan), ismeretlen istennek (KO 13, 18), illetve egy oltár felirat nélküli (KO 2). A dedikációkban szereplő istenségek nincsenek túl sokan. Számbelileg kiemelkednek közülük a Iuppiter Optimus Maximus számára állított oltárok, ahogy a tartományban máshol is. Egyszer csak Iunoval közösen, ami helyi kelet-pannoniai jelenség és talán őslakos háttérrel rendelkezik, egyszer pedig Geniuszal együtt említik a szövegek. Nemesis két oltára feltűnő az össz-oltárszámot figyelembe véve. Esetleg egy amphitheatrum szereplő létesítmény állhatott a közelben, amelynek szentélyében álltak a Nemesisnek dedikált

oltárok. A Nemesisszel közösen szereplő Genius loci, az állíttatási helyre vonatkozik. Az egyik oltáron szereplő Baltis Dea különleges istenalak, akinek egy daciai példa kivételével csak Pannoniából ismertek emlékei²⁶⁷, ezáltal hagyományosan orientálisnak tekintett kötődése kérdéses. Utóbbi egy kiegészített aquincumi felírra támaszkodva lehet feltételezni, amelyen Dea Syriával szerepelne.²⁶⁸ A felírt anyag alapján illyricumi / pannoniai istenségnek is tekinthető, akinek Dea Syriával való közös szerepeltetése helyi megfeleltetés eredménye is lehet.

Az oltárállíttatók különböző társadalmi kategóriákat képviselnek, katonák, civilek, nők, polgárok és peregrinusok illetve rabszolgák:

K16 - centurio legionis, regionarius, KO1 - miles legionis, clavicularius, KO13, 21 - veteranusok többen és traianusi polgárjogú család fia, veteranus legionis ex optione, KO12 flaviusi polgárjoggal rendelkező család női leszármazottja, KO17 - severusi polgárjoggal rendelkező család feltehetőleg női leszármazottja; KO22 - helyi peregrinusok; KO18, 24 - rabszolga és valószínűleg rabszolga. Az oltárállíttatók társadalmi összetételét kiegészítik a sírfeliratokon szereplő személyek: a KO4 szövegében Antoninus Pius által adományozott polgárjogú család tagjai szerepelnek, férfiak és nők. A férfiak között municipális decurio, illetve magistratus, legiolegatus beneficiarius veteranusoként és ismeretlen státuszú családtagjaik szerepelnek. A KO5 szövegében egy vélhetőleg a Constitutio Antoninianával polgárjoghoz jutott pár szerepel, a

²⁶⁷ Dacia, Apulum: AE 1903, 58 = IDR III/5, 1. Pannonia Superior, Brigetio: CIL 3 4273 = RIU 669 és AE 1944, 115 = RIU 379; Kelamantia: CIL 3 10973 = RIU 624; Arrabona: RIU 240. Pannonia Inferior, Aquincum: CIL 3 10393 = TitAq 360 és AE 1937, 173 = TitAq 359 (?). Barbaricum, Dunakeszi: CIL 3 10574 = RIU S, 226.

²⁶⁸ TitAq 359: Deae Syri[ae] | et [Balti De] | ae pro sa | lut[e Aug(usti?)] | C(aius) Iul(ius) Sextinus con | ductor ex decr(eto) ordin(is) | k(anabarum!) secund(um) conduct(ionem) arcum | cum ianuis tegula tectum | i<m=N>pendi(i)s suis fecit mag(istris) | Iul(io) Viatore et Bellic(io) Firmino | l(ocus) p(ublicus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

KO6 szövegében régebbi polgárok tűnnek fel. A KO7 szövegében ismeretlen státuszú, azonban vélhetőleg római polgár és két, legalább peregrinus jogállású személy szerepel. A KO14 szövegében itáliai eredetű család és vélhetőleg helyi, Marcus Aureliustól felfelé számítható polgárjogú család leszármazottai szerepelnek. Utóbbi a KO15, esetére is érvényes, amelyben egy hadrianusi vagy antoninus piusi polgárjogú család lánya is feltűnik. Hadrianusi vagy antoninus piusi polgárjog viselői szerepelnek a KO26 szövegében is. A KO27 szövegében flaviusi illetve severusi polgárjog viselőinek neve áll, cognomenjük viszont görög. Severusi polgárjog tűnik fel a KO28 szövegében is, patronus és lánya valamint három libertus nevében.

Egy pedig értelmezhetetlen töredék: KO32. A KO 29 szövegében feltehetőleg helyi, őslakos eredetű személynevek állnak, ahogy a KO30-on is. A KO 31 szövegében szereplő személyek közül az egyik Germania inferiorból származik, másikuk, aki a legio I Adiutrix orvososa volt, itáliai nevet visel. A feliratokon szereplő katonák a 2. század elejétől a 3. század elejéig a pannonia inferiori hadrendbe tartozó közeli cohors I Alpinorumhoz illetve a carnuntumi legio XIII Geminához valamint a közeli, brigetiói legio I Adiutrixhoz kötődnek.

A vallási emlékek szelektíven maradtak fenn. Egyrészt az állami kultuszt tükrözik, Iuppiter Optimus Maximus, Iuno, Nemesis és a Geniusok által, másrészt egy vélhetőleg pannoniai női kultusz helyi létét mutatja a Baltis oltár. A Cautopates oltár egy mithraeumban állt, a szentély inventáriumának további oltáraival és a kultuszképpel együtt. Eredetileg vélhetően több feliratos vallási emlék állt a területen, amelyeket a belső erőd alapozásába és falaiba építettek, ahogy a többi szepulkrális emléket is.

Ornamentika: A faragványok tartományi általános és egyedi jellemzőket is tartalmaznak. Az oltárok néhány esetben, foculusszal, acroterionnal készítették, általánosan corona, középrész és crepido jellemzi őket. Az általánostól eltér az egyik, amennyiben az oldalára is szöveget

véstek és egészében véve a faragványai is csak két egymással érintkező oldalát érintik a kőnek (KO22). KO30 részben egyedi faragványokat tartalmaz, amennyiben a hagyományos, tympanon lezárású, akroterionos sztélé mellképes mezőjében, medaillonba illesztették a mellképet, ez alá két szembenéző halat illetve kapuívket faragtak. A többi nem tartalmaz különleges elemeket. A feliratokat keretelt mezőbe faragták, a sztéléken tympanon, mellképes mező, esetenként kiegészítő képek, mint a KO29-en a léptető lovasok. A szarkofágok kőládái és az akroterionos tetők szintén általánosak.

A betűk ductusa tartományi átlagot mutat, a kurzív szerű betűktől az igényesen faragottakig. Egy kétszer felhasznált kő fordul elő, ami eredetileg oltár volt, amit a későbbiekben, vélhetőleg a 3. században alakos faragványnak alakítottak át, valamely hosszabb képkompozíció részeként (KO13).

Anyag: A környei kőemlékek anyaga általában mészkő, egy homokkő oltár (KO22) és egy márvány szarkofág kivételével (KO31). Az alapanyag helyből kerülhetett ki, mindhárom kőfajta megtalálható Környe területén illetve a közelben. Az elveszett "márvány" szarkofág vélhetőleg tardosi mészkő lehetett, amely valóban annyira kristályos, hogy márványként hat.

Állapot: A kőemlékek többsége ép darab - KO 31, 30, 29, 28, 26, 25, 24, 21, 20, 19, 16, 14, 12, 11, 10, 9, 3, 2, 1. Kisebb részük részük azonban hiányos, vagy darabokra törték vagy felvágták őket. Egyikük két összeillő darabban állt (KO23). A KO 18, 17 kettévágtottak, a KO 15 négy egyforma darabra vágva, a KO13 formára vágva, a KO 6 vágva, a KO 5 két formára vágott darabban, a K 8, 7, 4 törve.

Méret: Az ismert ép és töredékes kövek méretei vagy a láb méretet vagy a láb valamely szorzatát eteleg törtrészét képviselik. A darabolt kövek esetében a szabványtéglák méreteihez arányló illetve azoktól kisebb mértékben eltérő méretű kődarabokat törték vagy vágtak.

Felhasználási mód: A helyi felhasználási módra Radnóti Aladár megfigyelései és saját tapasztalatok képeznek támpontot. Sajátosan Radnóti A. csak annyit jegyzett fel, hogy a falba be voltak építve a feliratos kőemlékek, de a beépítés mikéntjéről nem nyilatkozott. Annak alapján, hogy nem tudunk arról, hogy falat bontott volna, az általa kiemelt kőemlékek a feltárt és megtisztított fal illetve toronyrészek látható oldalain helyezkedtek el. Ez azt jelenti, hogy a külső illetve belső falsíkokba építették be a faragott kőlapokat. 80 centiméter körüli felmenő falakat is azonosított a szélesebb alapozásokon. A keleti falvonal alapozásmaradvány illetve a későbbi feltárások azt mutatták Környén, hogy az alapozási árokba inkább kisebb termésköveket raktak, a talajszint felé haladva egyre erősebb mészkötéssel. Ennek alapján feltehető, hogy az egészben beépített koracsászárkori kőemlékek inkább a felmenő falakban kaptak helyet, falsík-képzőként vagy sarok-kváderként vagy egyszerűen szerkezeterősítő elemként. Másik féle felhasználási módot a 2016. évi feltárások alkalmával tapasztaltam. A keleti kapu bejáratí részének útfelületét közel 60 cm vastagra építették és a felületbe raktak helyenként vastag mészágyba foglalva koracsászárkori darabolt kőemlékeket lapjával. A 2013-ban talált oltár álló helyzetben volt beépítve a keleti kapu déli tornya mögötti helység alapozására rakva, a felmenő fal alsó sorának egy elemét képezve.

Összefoglalás: A belső erőd ismert szpóliái a valamikori összes töredékét képviselik. Alig tartalmaznak eredeti állíttatási helyükre vonatkozó adatot. Egy részük biztosan a feltehető Mogionibus városában állt, más részük tartalmilag a közeli Brigetióhoz kötődik, ami azonban nem zárja ki, hogy ők is Mogionibusban álltak. Az alapanyag sem képvisel ezügyben támpontot, hiszen Környe területén és tágabb körzetében mind a homokkő, mind a mészkő mind a kristályos, márványszerű mészkő előfordul.²⁶⁹

²⁶⁹ Vö. Budai – Fodor 2008 – földtani korok szerint a környei formációk.

A feliratok tartalma alapján a környei kőemlékeken szereplő személyek nagyjából tartományi átlagot mutatnak mind társadalmi összetételük, mind származásuk, mind foglalkozásaik terén. A nevek alapján a római polgárjog a Flavius korban jelent meg a környei régióban, ami sajátosan az éremforgalom flaviusi kezdeteivel esik egy időszakra. A nevek tükrözik a tartomány területének történetét is, amennyiben őslakos nevek mellett Nerva kivételével, Vespasianus-Titus-Domitianusszal kezdődően (69-96) minden polgárjogot adományozó utralkodó neve feltűnik, egészen a 212-ben kiadott Constitutio Antoninianaig. A feliratok által képviselt közösség élete adatszerűen 245-ig (KO3) követhető a feliratok által, vagyis a koracsászárkori település érmek által is dokumentált 258-260 közötti pusztulását másfél évtizeddel megelőző időpontig. Összefoglalóan megállapítható, hogy a feliratok szövege alapján kirajzolódó társadalomkép, az őslakos eredetű neveket is figyelembe véve a Kr.u. 1. század közepétől a 3. század közepéig követhető nyomon. A foglalkozások közül csak a katonák nevesítettek, centuriótól kezdve, altiszteken át a katonáig illetve veteranusokig.

A lábalapú méretadatok az ép faragványok esetében nem tekinthetők rendhagyónak, hiszen eredetileg is lábban mérték őket. A lényegesebb ez esetben, hogy a láb alapú hossz mértékegységet használó építészek többször egészükben beépítették őket, ha megfelelt a kitölteni kívánt térnek. A nagyobb faragott kődarabok valószínűleg szerkezet erősítő, sarok-kváder illetve burkolólap szerepét tölthették be. A belső erőd falainak méretei megengedték akár a 2x1x1 méter körüli szarkofágládák egészben való beépítését is, ahogy a tetők beépítését is. A töréssel vagy vágással darabolt kövek méretei a szintén láb alapú szabványtéglák méreteit követik. Felhasználásuk vagy egyszerű falazóelemként vagy sarokra illetve egyéb sima felületet igénylő területeken történt.

2.3. Tác-Fövenypusztza

(Fejér megye, HUN): *Herculia(?)*

(TF) (vö. 70-74. képek)

2.3.1. Koracsászárkori település és későrómai belső erőd

A tác-fövenypusztai római kori objektumegyüttes az egyik legrégebben ismert és a legnagyobb területen illetve részletességben feltárt későcsászárkori belső katonai objektum (70. kép). Nagyobb területre kiterjedő koracsászárkori településrendszer közegébe építették. A koracsászárkori településnyomok nemcsak a későrómai belső erőd alatt, hanem a közelebbi, távolabbi környékén is megfigyelhetők. A belső erőd alatti civil település egy 1. század közepe utáni katonai jelenlétet követően, a 2. század elejétől veszi kezdetét és a 258-260-as szarmata-roxolán betörésig állt fenn. A betörés pusztulási rétege egységesen 10-20 centiméter közötti szenes sáv a területen. A 4. század elején a romokat lazább szerkezetű planírban, bennhagyva a kőtöredékeket is, elegygették és erre építették a belső erődöt. A későcsászárkorban a belső erődötől néhány kilométerre, a közelben nagy kiterjedésű épített objektum helyezkedett el Szabadbattyán területén, amelynek kutatása a jelenben is folyik.

A szondázó jellegű előzményekre támaszkodó feltárásokat Fitz Jenő 1958 óta folytatta, eredményeit, leleteit, meglátásait több tucat kisebb-nagyobb közleményben tette közzé. Meglátásait kiegészítette, pontosította, vitatta Tóth Endre és Alföldy Géza, ami a telep és az erőd illetve a belőle előkerült feliratok történeti szempontok szerinti értelmezését illeti. Tulajdonképpen a leggyakrabban és részletesebben tárgyalt témához tartozó objektumnak tekinthető, amellyel kapcsolatban jelenleg semmi új nem mondható. Ugyanez vonatkozik a szpólia-anyagára is, amelyet mind felirattani, mind ikonográfiai szempontból kimerítően tárgyaltak az elmúlt évtizedekben megjelent szakirodalomban. Ezért szükségtelennek látom a részadatokat illetve eredmények terjedelmnö-

velő megismétlését alább, s csak arra szorítkozom, hogy a falakból előkerült szpóliák eddig figyelmbe nem vett méretadatait, amelyek a későcsászárkori építkezésekkel állnak összefüggésben, rögzítsem és általánosabb összegző észrevételeket tegyek.

A tác-fövenypusztai koracsászárkori katonai tábor, telep és későcsászárkori belső erőd összefoglaló irodalma: Fitz 2003 (és korábbi kiadásai), Tóth 1990; Alföldy 1997; Tóth 2008; RIU 6; StudVal 84-85; Alföldy 2009; Alföldy 2010; Mráv 2013 a korábbi teljes irodalommal. Az erőd technikai adatai: területe 6,3 hektár, az erődfal vastagsága 220 cm. Tornyaiak száma nem ismert, csak néhány került feltárássra közülük. Négyszögletes, falból kiugró tornyai alapján a belső erődök első építési periódusába tartozik, s az első perióduson belül is vélhetőleg a legkorábbi. Ennek megfelelően területének belseje is a jobban kiépítettek közé tartozik.

A tác-fövenypusztai belső erőd az egyetlen, ahonnan az előkerült szpóliák is célzatosan közzé vannak téve. Ch. Ertel 180, többségében falmagtöredéknek aprított ezért értékelhetetlen állapotban fennmaradt szpóliát számolt össze a nyugati fal kétharmadnyi, 110 méter hosszú szakaszából, amelyet 1983-1986 között tárt fel Fitz J.²⁷⁰ Ez közel 1/7-e a települést övező fal egészének. A 750 méter összhosszúságú 4. századi védőfal és a hozzájáruló toronypalást-hosszak kisebb részben feltártak és ismertek. Vannak olyan részei, amelyek alapozással együtt hiányoznak, illetve kisebb szakaszok még feltárássra kerültek, a sarkok és a kapuk környékén.²⁷¹ A nyugati falszakasz kőanyaga azonban reprezentatív az egész vonatkozásában is. Durván számolva az adataival, csak a települést övező védőfal alapozásából, jóval több mint ezer szpólia vehető számításba. Ezen kívül a belső épületek alapozásaiba is beépítettek számos koracsászárkori faragott követ, amelyekből az ismertek alább sze-

²⁷⁰ Fitz 1987, 179-185 és Fitz 1990, 93-97; Ertel 1999, 7.

²⁷¹ Vö. Fitz 2003, 22 és 34 - alaprajzok illetve uo. 9-14.

repelnek. A külső védőfal és a belső épületek felmenő falait is hozzávéve az ismert adatokhoz, megbecsülhetetlen a felhasznált koracsászárkori faragott kőemlékek, a szpóliák száma Tác-Fövenypuszta esetében. Valószínűleg ténylegesen nem csak a korábbi helyi és közeli települések, épületek és temetők kőanyagát használták fel, hanem a régió belül, távolabbi helyekről is hoztak faragott köveket.²⁷² A helyben előkerült koracsászárkori kőanyag tehát töredéke az egykori egésznek és inkább a régió történetére képez forrást semmint az előzménytelepülésre egyedül, illetve a későcsászárkori tác-fövenypusztai belső erőd építéstörténetére. A tác-fövenypusztai felmenő falak és az alapozás egy része a középkortól felfelé a közeli és a távolabbi környék épületeibe kerültek. Az alábbi katalógus csak a helyben illetve közelből előkerült koracsászárkori köveket tartalmazza, ezáltal egyfajta felmérésnek tekinthető, amely vélhetőleg utal az egészre, abból kiindulva, hogy közel minden kőemléktípus előfordul közöttük, kivétel a mérföldkövek. Utóbbiakat a római korban megkímélhették mert hasznosak voltak, s csak a későbbi korokban építették be őket.

2.3.2. Szpólia katalógus²⁷³

Az őrzési helyekre alkalmazott rövidítések: SZIKM = Szent István Király Múzeum; T-G = Tác-Gorsium Szabadtéri Múzeum és Lapidarium.

(# = olvastamódosítás vagy új olvasat)

a.) Az erőd falaiból előkerült kövek

-> É-ÉK-K-DK-D-DNy-NY-ÉNy az erőd falai

- délnyugati saroktorony (Fitz 2003, 34)

DNy. **TF1** Homokkő oltár, 73,5x36x23. Bm. 6,5.

²⁷² Vö. Tóth 2008, 64.

²⁷³ Vö. Fitz 2003, 29-80 az épületekhez és falakhoz.

Teteje egyenes, coronáján vésett akroterionok, fenyőtohoz, tagolt párkány. Középrészen feliratos mező három sor írással, igényes betűk, interpunctiók. Crepido tagolt. A déli saroktorony előtt került elő. Óh. T-G. SZIKM 83.193.1.

RIU 1527; EpigrPann V., p. 32; AE 1988, 941; EDCS7000826; HD009317; Lupa 8168.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | AV M | l(ibens) f(ecit).

V.2.: *aug(ustales) m(unicipii) – RIU; Au(relius?) M(- - -) - EpigrPann.*

DNy. **TF2** Mészkö sírtábla, 106x112x12. Bm. 5,2-4,3. Kr.u. 2. sz. Egyenes oldalak, keretelt feliratos mező, kevésbé igényes betűk, interpunctiók. Alul nincs megfaragva. Lk. északnyugati saroktorony falából. Óh. T-G.

RIU 1547; EpigrPann V., 40; AE 1983, 777; EDCS8500524; HD000511; Lupa 4040.

Dullibogius Flori f(ilius) | ann(orum) XL h(ic) s(itus) e(st) Flavia | Giboruna coniugi | pientissimo et sibi | vivae faciendum | curavit.

- nyugati védőfal (déli kétharmad része 1983-1986 között feltárva; Fitz 2003, 28-29.)

Ny. **TF3** Mészkö tábla, (21)x(16)x(11). Bm. 8. Kr.u. 2-3. sz. Töredék igényes betűkkel. Lk. a nyugati kapuba beépítve. Óh. T-G. SZIKM 88.132.1.

RIU 1554b; EpigrPann V., p. 43; EDCS17800401; HD032227; Lupa 12818.

-----] | [---]LII[---] | [---]DLA[---] | [---]II[---] | [-----]

Ny. **TF4** Homokkő bázis, 36,5x60x18. Bm. 7,6. Kr.u. 2-3. sz.

Teteje lapos, coronáján alig kiemelkedően tagolt párkány, közepe sérült feliratos mező, crepido tagolt, hiányos. Igényes betűk. Lk. a nyugati fal 1. tornyába beépítve. Őh. T-G. SZIKM 84.10.1.

RIU 1531; EpigrPann V., 33; Fitz 2003, 96 Nr. 72.; EDCS 17800040; Lupa 10080.

Cau|tes.

A faragott kő egyértelműen bázis, mithraeumból és Cautes szobra állt rajta, akinek neve jól olvashatóan és jó elosztásban helyezkedik el a feliratos mezőn. A kő szoborbázis, a mithraeum szakrális topográfiájának egyik sarokpontja, a név ezért áll nominativusban rajta. Hozzá hasonló pl. a környei RIU 670: *Cau|top* feliratú bázis, ld. feljebb **KO25#**. Vélhetőleg egy korábbi felirat töredékeivel összeolvasva jött ki a: *Cauti | Tus|diu[s] v(otum) s(olvit) | l(ibens) m(erito) | L[- - -]SE[- - -] | Aurelius [- - - - -] olvasat – RIU, Fitz innen EDCS, Lupa. A feliratos mező felülete és a jól látható betűk nem teszik lehetővé az összeolvasását a fényképen s élőben egyébként sem észlelhető palimpsestus felirat töredékeivel. Ugyanígy EpigrPann feltételezéssel, hogy a szöveg *Cau|-tus* is lehetne, mint személynév.*

Ny. **TF5** Mésző oltár, 87x43x31. Bm. 4,7-4,2. Kr.u. 3. sz.

Felülete zárványos. Corona párnák között oromzat rozettával, tagolt párkány. Középrészen feliratos mező, kevésbé igényesen faragott betűk, interpunctiók. Tagolt crepido. Lk. Az erőd nyugati falából. Őh. T-G. SZIKM 99.1.1.

RIU 1523b; EpigrPann V., p. 31; EDCS17800037; HD032170; Lupa 7065.

Dom(no) Domn(a)e | T(itus) Pompuleni(us) | Iunius 7(centurio) | leg(ionis) II Ad(iutricis) | Piae Fid^e(lis) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Domnus, Domna helyi szentélyében állhatott az oltár, vö. Szabó 2017.

Ny. **TF6** Mésző síroltár, (55)x90x35. Bm. 7,3. Kr.u. 2-3- sz.

Alsó része levágva. Szélein növényi ornamentika, közte mélyített, keretelt feliratos mező. Kevésbé igényes betűk. Lk. A nyugati falba beépítve. Őh. T-G. SZIKM 99.5.2.

RIU 1554a; CLEPann 44; EpigrPann V., p. 43; Ertel 1999, 29 Nr. 91.; EDCS17800400; HD032224; Lupa 8172.

D(is) M(anibus) | tu qui festinas pe|dibus consiste vi|ator et lege quam | [dur]e sit data vita mibi.

Ny. **TF7** Szarkofág, (59)x(145). Kr.u. 3. sz.

Szarkofág előlapja és aljrésze, több darabban. Jobb szélén síri Attis. Keretelt feliratos mező, igénytelen betűk. Lk. Darabjai a nyugati falba beépítve egymás közelében. Őh. T-G. SZIKM 99.2.1.

RIU 1548b; EpigrPann V., p. 41; EDCS17800392; HD032203; Lupa 8121.

Lucia Septim(i)a Mamartina | Luci Septimi Mamartini fi|lia Marci Aurel[i] Casii con|iux diem funi a<=T>n(n)orum XXX.

Ny. **TF8#** Sírsztélé, (97)x(133)x30. Kr.u. 3. sz.

Bal alsó sarokrész. Keretezett feliratos mező, kevésbé igényes betűk. Alul az ikreket szoptató Lupa torzója. Lk. A nyugati falba beépítve. Őh. T-G. SZIKM 99.3.1.

RIU 1549b; EpigrPann V., p. 41 = AE 2009, 1088; EDCS 17800394; HD032209; Lupa 10083.

-----] | [---]XI Vibill(a)e con|[iugi --- et V]alentin(a)e f(iliae) et | [---]anino f(ilio) tertio et | [- -] vivis p(osuit) Aurelius | Sabinius et Aurelius | [- -]isius he(redes) bene mere(ntibus) f(ecerunt).

Ny. **TF9#** Mészkö síremlék, (46)x(81)x16. Kr.u. 3. sz.

Talán szarkofág töredéke. Bal oldalán síri Attis torzója. Tabula ansatában feliratos mező. A fülben növényi ornamentika. Igényes betűk. Lk. a nyugati védőfalból. Őh. T-G.

RIU 1553a; EpigrPann V., p. 42; EDCS17800398; Lupa 12760.
 -----] | [---]CI[---] | [---]†II | [---]pienti]ssimae | [---]TVS | [---]
 -----.

Ny. **TF10** Mészkö relieftöredék, (55)x(51)x24. Kr.u. 2-3. sz.
 Sírköttöredék kocsijelenettel sírépítményből. Lk. A nyugati védőfalból.
 Őh. T-G.

Ertel 1999, 32 Nr. 93; Lupa 12747.

Ny. **TF11** Mészkö párkánytöredék, 16x(70)x(39). Kr.u. 2-3. sz.
 Profilált szél, fogminta. Lk. a nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 23 Nr. 30; Lupa 12755.

Ny. **TF12** Mészkö relieftöredék, (25)x(29)x18. Kr.u. 2-3. sz.
 Profilból ábrázolt fiatal férfi feje, előtte áll valami. Lk. A nyugati védő-
 falból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 19 Nr. 45.; Lupa 12756.

Ny. **TF13** Mészkö relieftöredék, (36)x(48)x13. Kr.u. 2-3. sz.
 Szőlőinda, levelekkel, fürttel. Lk. A nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 21 Nr. 38.; Lupa 12757.

Ny. **TF14** Mészkö relieftöredék, (57)x(46)x13. Kr.u. 2-3. sz.
 Volutafülű kratér, növénnel. Lk. A nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 21 Nr. 39.; Lupa 12758.

Ny. **TF15** Mészkö aediculafal darabja, (115)x(44)x16,6. Kr.u. 2-3. sz.
 Jobb oldal alsó része. Pillérek között bázison álló tunikás alak. Lk. A
 nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 15 Nr. 146/62.; Lupa12759.

Ny. **TF16** Mésző aediculafal darabja, (86)x(44)x20. Kr.u. 2-3. sz.
Bal oldal alsó része. Bázis pillérek között. Lk. A nyugati védőfalból. Őh.
T-G.

Ertel 1999, 15 Nr. 146/63.; 'Lupa 12760' (cserélt fotó).

Ny. **TF17** Mésző aedícula darab, (68)x(99)x17. Kr.u. 2-3. sz.
Félköríves aedícula fal lezárás, szélesebb és keskenyebb lábazattal. Lk.
A nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 16 Nr. 65. (vö. Nr. 135, 173); Lupa 12761.

Ny. **TF18** Mésző aedícula fal darabja, (69)x(41)x21. Kr.u. 2-3. sz.
Szögletes féloszlop, oszlopfővel, félköríves reliefmező rész. Lk. A nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 14 Nr. 59.; Lupa 12762.

Ny. **TF19** Mésző aedícula fal darabja, (45)x(69)x14. Kr.u. 2-3. sz.
Félköríves fal-lezárás, felül relieffal, növényt (tök?) tartó emberi kar, és emberalak torzója. Lk. a nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 16 Nr. 132.; Lupa 12763.

Ny. **TF20** Mésző aedícula fal darabja, (68)x(115)x17. Kr.u. 2-3. sz.
Két összeillő darab. Félköríves lezárás profilált széllel. Lk. A nyugati védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 16 Nrr. 135 és 173.; Lupa 12806.

Ny. **TF21** Mésző szarkofágtető, 37x(87)x94. Kr.u. 2-3. sz.
Szarkofágtető rövidebb oldala, amphorával és leveles borostyánindákkal. Lk. A nyugati városfalból. Őh. T-G.

Lupa 12807.

Ny. **TF22** Mésző relief, (96)x(122)x19. Kr.u. 2-3. sz.

Keretelt mélyített mezőben, togás férfialak alsó része. Lk. A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 20 Nr. 31.; Lupa 12803.

Méretre vágott.

Ny. **TF23** Mészki relief, 109x71x16. Kr.u. 2-3. sz.

Keretelt mezőben szalaggal kötött koszorú medallionnal. Lk. A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 27 Nr. 2.; Lupa 12804.

Ny. **TF24** Mészki relief, 112x69x16. Kr.u. 2-3. sz.

Keretelt mezőben szalaggal kötött koszorú medallionnal. Lk. A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 27 Nr. 26.; Lupa 12805.

Ny. **TF25** Mészki relief, 64x97x27. Kr.u. 2-3. sz.

Négy alakos relief, Priamosz Akhilleusz előtt, Hektór teste és kosarat tartó szolga. Lk. A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 17 Nr. 83.; Lupa 10111.

Ny. **TF26** Mészki oszlop reliefekkel, 130x37x30. Kr.u. 2-3. sz.

Négyszögű oszlop két oldalán relieffel sírépítményből. Maenad szőlőfürttel, alatta kecske, másik oldalon szőlőinda fürtökkel. Lk. A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 11 Nr. 79.; Lupa 10112.

Összetartozik a következővel.

Ny. **TF27** Mészki oszlop reliefekkel, 130x45x29. Kr.u. 2-3. sz.

Négyszögű oszlop két oldalán relieffel, sírépítményből. Sólót szedő ifjú, másik oldalon szőlőinda fürtökkel. Lk. A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 12 Nr. 80.; Lupa 10113.

Összetartozik az előzővel.

Ny. **TF28** Mészke aedicula fal, (92,5)x43,5x17. Kr.u. 2-3. sz.
Két féloszlop között szőlőt szedő szatir, egy darabja illeszhetően le-
törve. Alja levágott. Lk. A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 14 Nr. 92.; Lupa 10114.

Méretre vágott.

Ny. **TF29** Mészke relief, (61)x56,5x25-30. Kr.u. 2-3. sz.
Szolgálólány ernyővel. Kiálló részek leverve. Festéknyomok rajta. Lk.
A védőfalból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 19 Nr. 111.; Lupa 10115.

Méretre vágott.

Ny. **TF30** Mészke relief, 58x132x18,5. Kr.u. 2-3. sz.
Vadászjelenet, kutyát és pedumot tartó férfi, és szarvast üldöző kutya.
Jobb oldala töredékes, jobb felső sarka illeszkedően letörve. Lk. A védő-
falból. Őh. T-G.

Ertel 1999, 20 Nr. 9.; Lupa 10116.

Ny. [**TFKieg. 1**] Téglatöredék, 3,8x3,8.

A nyugati falból 1985-ben.

AE 1991, 1326; Fitz 1990, 97-98 (fotó).

--]III[--

Ny. [**TFKieg. 2**] Töredékes tégl, 23x18,5x3,5.

A nyugati falból 1985-ben. Őh.: SZIKM 86.171.1.

AE 1991, 1326; Fitz 1990, 97-98, 108 Nr. 11.

Karcolással.

Ny. [**TFKieg. 3**] Bélyeges tégl, 29x23.

Retrográd bélyeges tégl. A nyugati fal 2. tornyának délnyugati sarkából 1985-ben. Óh.: SZIKM 86.7.1.

AE 1991, 1327; Fitz 1990, 97-98, 108 Nr. 9.

Leg(io) I Ad(utrix)

b.) A falakon belüli terület

- út (Fitz 2003, 31, 34.)

TF31# Mészkö sírsztélé (32)x(36)x20,5. Kr.u. 2. sz.

Sírsztélé középső részének jobb oldalának töredéke. Levéldíszes oszlopfő, féloszlop, keretelt felíratos mező. Igényes betűk, interpunctiók. Lk. A decumanus maximus nyugati oldalából. Óh. T-G. SZIKM 75.185.1.

RIU 1541; EpigrPann V., 39; EDCS17800390; HD032194; Lupa 10081.

P(ublius) A^el[ius - - - dec(urio) (?) mun(icipi)] | Aq(ui)ncensium v[ivus fecit sibi et Aelis] | Lucil[- - - et - - - et] | Super[- - - filis et - - -] | inae c[oniu]gi - - -] | - - - - -

- belső épületek

1. épület (Fitz 2003, 32-35.)

1. ép. **TF32** Márvány sztélé, (215)x102x23. Kr.u. 2. sz.

Tympanonja hiányzik, mellképes mező hermák között, felíratos mező oszlopok között felül indadíszszel, alul kétoldalt táncoló maenadok között áldozatbemutatásra készülő pár. Az 1. épület fürdőjében padlóelemként beépítve. Óh. T-G. SZIKM 62.763.1.

RIU 1540; Mander 709; AE 1965,12; AE 1972, +430; Fitz 2003, 26 Nr. 9.; EDCS11800554; Lupa 3586.

D(is) M(anibus) | P(ublius) Ael(ius) Respectus | dec(urio) mun(icipi) v(ivus) fecit s(ibi) | et Ulp(iae) Amasiae coniugi Aelia | Materio fil(ia) ann(or)um X h(ic) s(ita) e(st) | parentes t(itulum) m(emoriae) p(osuerunt).

Valószínűleg Aquincum városát képviseli a territoriumon a kő a municipiumi decurio megnevezésével, vagy valamelyik közelebbi municipium területéről kerülhetett Tác-Fövenypusztára a kő.

1. ép. **TF33** Mészkö oltár, (29)x(13)x14. Bm. 8. Kr.u. 3. sz.
Töredék. Középrésze feliratos mező, két sor írás igényes betűkkel, interpunctiókkal. Lk. Az 1. épület keleti falából. Őh. SZIKM 66.593.1.

RIU 1526; AE 1965,13; EDCS11800555.

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] | Aelius [- - - - -]

1. ép. **TF34** Mészkö sírtábla, 97x88x15. Kr.u. 2-3. sz.
Lépő lovat tartó, álló katonatiszt reliefje. Lk. az 1. épület fürdőjének küszöbe volt. Őh. T-G.

Fitz 1976, 71 Nr. 9; Fitz 2003, 26 Nr. 12.; Lupa 3590.

1. ép. **TF35** Mészkö sírtábla, (80)x67x27. Kr.u. 2-3. sz.
Széken ülő nő, mellette szolgáló. Felső része levágva. Porticus oszloptalapzata volt az 1. épületben.

Fitz 1976, 71 Nr. 8.; Barkóczi 1982/83, 129 Taf. 12/15; Fitz 2003, 26 Nr. 11.; Lupa 3589.

3. épület (Fitz 2003, 37-38)

3. ép. **TF36** Sírsztélé, (120)x(62)x21. Bm. 4,5. Kr.u. 3. sz.
Sztélé jobb felső harmada, bal széle és alja levágva. Tympanon, növénymotivummal, rozettával, sarokakroterion, oszlopok közti mellképes mező két alakkal, alattuk szalagból három kört formázó geometrikus minta és keretben áldozati jelenet tripusszal és szolgálókkal, alatta keretben feliratos mező. Lk. az I. ókeresztény bazilika falából. Őh. T-G. SZIKM 66.590.1.

RIU 1550; EpigrPann V., 42; AE 1969/70, 537; Fitz 2003, 25 Nr. 5.; EDCS9701170; HD012232; Lupa 3588.

D(is) [M(anibus)] || Ulpio Revocat[o] | Truso frat(er) h[er(es)] | [- - - - -]

Méretre vágott.

4. épület (Fitz 2003, 35.)

4. ép. **TF37** Mészkö síremlék, (77)x76x23. Bm. 7-5,5. Kr.u. 2. sz.
Hasáb alakú, keretelt mezőben igényes felirat, interpunctiók. Felső része levágva. Lk. a 4. épületből. Óh. T-G. SZIKM 97.12.1.

RIU 1545; EpigrPann V., 40; AE 1969/70, 536; EDCS9701169;
Lupa 8170.

Bauso Bon[i] | f(i)lius an^ n(orum) L h(ic) s(itus) e(st) | Atta frat(ri) op(timo) | pietati t(itulum) m(emoriae) p(osuit).

Méretre vágott.

4. ép. **TF38** Mészkö sztélé, (181)x(83)x23. Kr.u. 3. sz.

Két közel egyfoma összeilleszthető darabban. Oromzata levágott. Oszlopok között mellképes mező 3 alakkal, alatta áldozati jelenet, alatta keretelt felíratos mező, igényes betűk, interpunctiók. Alja levágva. Lk. A 4. épület tabernájának oszloptalapzataként beépítve a darabok. Óh. T-G. SZIKM 97.11.1.

RIU 1543; AE 1972, 434; Fitz 2003, 27 Nr. 15.; EDCS9700290;
Lupa 3591.

D(is) M(anibus) | | A^u^r^elia(e) Su^ra(e) qu(a)e | v^ix(it) a^n(nos) XXXV m^e(nses) X | A^u^r(elio) Fo^rt^unio qui | vix(it) a^n(nos) XIII m^e(nses) XI | A^u^r^elia^e Ca^n^did(a)e viv^a^e | Aurelia L^uc^ill^a lib^ertis | c^a^r^issimis M(arcus) A^u^r(elius) | Maximia^n^us n^ut^ri | ci pientis(s)im(a)e | f(aciendum) c(uravit).

Két, méretre vágott darab.

4. ép. **TF39** Mészkö sztélé, 197x98x24,5. Kr.u. 2. sz.

Oromzat tengeri lényekkel, oszlopok között portré, kocsijelenet, felíratos mező igényesen faragott betűkel. A sztélé alsó része az egész har-

madánál szélteben elvágott, nagyjából 65 cm magasságban. Lh. Tác / Gorsium, 4. épület. Óh. TG.

RIU 1548a = EpigrPann V., p. 40 = Grbic 165 = AE 1972, 435; EDCS9700291; Lupa 805.

Flavia Tattunis | filia Usaiu Eravi|sca annor(um) LXXX | hic sita est | Q(uintus) Flavius Titucus matri ob pietatem posuit.

5. épület (Fitz 2003, 44.)

5. ép. **TF40** Mészkö oszloptöredék, 39x36 (átm.). Bm. 4,5. Kr.u. 3. sz. Oszloptöredék, felső része kúposra faragva, alsó része vágott. Óh. SZIKM 66.595.1.

RIU 1539; AE 1966, 305b; EpigrPann V., p. 38; EDCS10701840.

-----A]e^{li}anu^s | [- -]A [- -] | [-----

10. épület (Fitz 2003, 55.)

10. ép. **TF41** Mészkö oltár, (25)x(21)x(20). Bm. 4,5. Kr.u. 2. sz. Oltár közepreszének töredéke, bal alsó rész, igényesen vésett betűkkel. Kopott felületű. Lk. A 10. épület délkeleti helységéből. Óh. T-G. SZIKM 75.155.1.

RIU 1534; EpigrPann V., 36; EDCS17800382; Lupa 12744.

----- | [- -]ns | [- -]p]osu[*it*] | v(*otum*) s(*oluit*) I(*ibens*) m(*erito*).

V.1.: [- -]Consta]ns, [- -]Pote]ns vagy [- -]Vale]ns - EpigrPann.

10. épület (Fitz 2003, 55.)

12. ép. **TF42** Mészkö sírkőtöredék, (42)x(61)x16. Bm. 5. Kr.u. 3. sz.? A 12. épület fűtőcsatornájában volt. Elveszett.

RIU 1546; EDCS17800391.

-----]us C|[onst]ans | [- -]con]iux | [- -]qui vi]x(it) | [ann(os)-----

Méretre vágott.

14. épület (Fitz 2003, 41.)

14. ép. **TF43** Mészkö sírsztélé, (24,5)x(15)x12. Bm. 3,2. Kr.u. 3. sz.
Keretelt feliratos mezőjének jobb széléből, töredék. Igényes betűk. Lk.
a 14. épület keleti oldaláról. Őh. T-G. SZIKM 73.2.1.

RIU 1555; EpigrPann V., 43; EDCS17800402; Lupa 12743.

-----] | **A**[- - -] | **F**[- - -] | **A+**[- - -] | **VE**[- - -] | **TE**[- - - - -

14. ép. **TF44** Mészkö töredék, (12,5)x(17)x9. Bm. 4,8. Kr.u. 3. sz.
Tábla feliratos mezőjének töredéke. Igényesen vésett betűk, interpunc-
tio. Lk. a 14. épület keleti oldalából. Őh. T-G. SZIKM 69.35.14.

RIU 1560a; EpigrPann V., 44; EDCS17800408; Lupa 12814.

-----] | [- - -] **SRAE**v. **F**v. **D**v. **B**[- - -] | [- - -] **RA**[- - -] | [- - - - -

14. ép. **TF45** Mészkö töredék, (27)x(46)x16. Bm. 9,2. Kr.u. 2. sz.
Tábla felső részéből, tagolt keret és feliratos mező rész. Igényes betűk.
Lk. A 14. épület bejáratánál. Őh. T-G.(?)

RIU 1538a; EpigrPann V., p. 38; EDCS17800386; Lupa 12815.

[- - -] **NA**[- - -] | [- - - - -

14. ép. **TF46** Mészkö oltártöredék, földbemélyülő crepidorésszel,
(33)+(22)x(10)x22. Bm. 8. Kr.u. 3. sz.
Felső része és szembőlnézeti jobb oldala levágva. Egy sorban, igénye-
sen vésett betűk. Lk. A 14. épület. Őh. SZIKM 80.181.1.

RIU 1535; Fitz AR 18, 1980, 190 n. 426; Fitz AR 20, 1983, 204 n. 3;
EpigrPann V., p. 36; EDCS17800383.

X | | - - - - -] | **SV**

Méretre vágott.

14. ép. **TF47** Mészkö oltár töredéke, (25)x(16)x22. Bm. 6. Kr.u. 2. sz.
Corona része, voluta és foculustöredékkel. Párkánya vízszintes vése-
tekkel jelzett. Igényes betűk. Az épület keleti részéből. Őh. SZIKM
79.162.1.

RIU 1561b = EpigrPann V., p. 45; EDCS17800411.

-----]TVM | [-----

14. ép. **TF48** Mészkö, sírsztélé-töredék, (26,5)x24x13. Bm. 11. Kr.u. 2. sz.

Sírsztélé feliratos mezőjének szemből bal felső sarka, minden oldalán töredékes. A fennmaradt betű igényesen vésett. Az épület keleti oldalából. Őh. SZIKM 97.18.1.

RIU 1559b; EDCS17800407.

D(is) [M(anibus)] | [-----

14. ép. **TF49** Mészkö relief, (65)x(44)x8. Kr.u. 2-3. sz.

Mélyített mezőben szárnyas Genius vagy Amor, bal kezében tart valamit, ami letörött. Bal oldalon keret. Alul vágott. Lk. a 14. épületből. Őh. T-G.

Lupa 12816.

Méretre vágott.

17. épület (Fitz 2003, 54.)

17. ép. **TF50** Mészkö töredék, (13,5)x(15,5)x(7). Kr.u. 3. sz.

Tábla jobb felső sarokrésze, keretelt feliratos mezővel. Lk. A 17. épületből. Őh. T-G. SZIKM 97.15.1.

RIU 1557; EDCS17800404; Lupa 12742.

IV[- -] | [-----

21. épület (Fitz 2003, 43-44.)

21. ép. **TF51** Mészkö sírkőtöredék, (48)x(35)x16. Bm. 2. Kr.u. 3. sz.

Kétszer tagolt keretű feliratos mező töredéke. Igénytelenül vésett betűk. Az épület fűtőcsatornájában volt. Átégett. Őh. SZIKM 97.13.1.

RIU 1549a = EpigrPann V., p. 41; EDCS17800393.

M(arcus) Tutilius | Vale(n)s an(n)o[r(um) - - -] | Tutili(us) Paul[us] | an(n)or(um) [- - -] | h(ic) s(iti) s(unt).

23. épület (Fitz 2003, 39.)

23. ép. **TF52** Mészkö oltár, 55x30x18. Bm. 3-2,8. Kr.u. 2-3. sz. Coronáján vésett acroterionok, tagolt párkány. Középrészén feliratos mező, kevésbé igényes betűk, interpunctiók. Crepidoja tagolt. Lk. a 23. épület keleti oldalánál. Az épületben korábban Silvanus szentély volt, vö. a következő számmal. Őh. SZIKM 66.592.1.

AE 1966, 304; RIU 1529; Fitz 2003, 39 Nr. 17.; EDCS10701838; Lupa 8120.

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | e^t Silv^oano Do | mestico C(aius) | Iul(ius) Super | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

23. ép. **TF53** Homokkő oltár, (27)x24x15. Bm. 7,5. Kr.u. 2-3. sz. Vésett tagolású coronarészt a párkányt jelző két vízszintes véset választja el a középrésztől. Kopott felületű, alsó része hiányzik. Betűi igényesen faragottak. Lk. A 23. épület keleti oldalánál. Az épületben korábban Silvanus szentély volt, vö. az előző számmal. Őh. SZIKM 66.594.1.

RIU 1532 = RIU 1561a; AE 1966, 305a; EpigrPann V., p. 33; EDCS 10701839.

*Silv[ano] | **Silve**[stri] | [- - - - -]*

Méretre vágva.

25. épület (Fitz 2003, 35.)

25. ép. **TF54** Mészkö oltár töredéke, (35)x(24)x21. Bm. 7,8-3,2. Kr.u. 3. sz. Feliratos mező és négyszer tagolt crepido. Felül vágott, szemből bal oldala letört. Kevésbé igényes betűk. Őh. SZIKM 97.9.1.

RIU 1536 = EpigrPann V., p. 36; EDCS17800384.

- - - - -] S | [- - -]VI vot(um) | | [s(olvit)] l(ibens) m(erito).

AR: [- - - / - -]s / [---]vi vot(um) // [s(olvit)] l(ibens) m(erito);

EpigrPann: - - - - - / [- - -]+ vot[um] / [s(olvit)] l(ibens) m(erito).

27. épület (Fitz 2003, 37.)

27. ép. **TF55** Mészkö oltár, (58)x(66)x65. Kr.u. 2-3. sz.

Teteje egyenes, párkánya leverte. Középrésze feliratos mező, igényes betűkkel, interpunctiókkal. Crepidoja levert. Lk. A 27. épület déli oldala. Őh. T-G. SZIKM 97.8.1.

RIU 1533; AE 1972, 432; AE 1997, 1278 = EpigrPann V., 34 = Alföldy 1997, 275; Fitz 2003, 37, 39 Nr. 16.; EDCS9700288; HD009646; Lupa 8169.

Dis Magn[is] | pro salute | templensium | L(ucius) Virius L(uci) fil(ius) Mer|cator sacerd(os) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Méretre vágva.

40. épület (Fitz 2003, 56.)

[**TFKieg. 4** – 40. ép. téglatöredék karccal, 10,5x10, Őh. SZIKM 86.104.1, Fitz 1990, 108 Nr. 10.]

43. épület (vö. Fitz 2003, 34, 36, 45, 46 - északi fal közepénél.)

43. ép. **TF56** Mészkö töredék, (21)x(24,5)x15. Kr.u. 3. sz.

Sírtábla jobb oldalának töredéke, kerettel és felirattal. Kevésbé igényes betűk, interpunctio. Lk. 43. épület. Őh. T-G. SZIKM 81.170.1.

AE 1986, 600 = RIU 1544; EDCS7600398; Lupa 12740.

- - - - -] | Bass[- - -] | ann(orum) [- - -]|NA [- - -] | [- - - - -

48. épület (Fitz 2003, 69, falon kívül a DK saroktorony nyugati oldalánál.)

48. ép. **TF57** Mészkö oltár alja, (32)x45,5x24. Bm. 3-2,5.

Töredék, felső két harmada és a tagolt crepido bal oldala hiányzik. Feliratos mező alja, kevésbé igényesen faragott betűk, interpunctiók. Lk. A 48. épületből. Öh. SZIKM 97.7.1.

RIU 1524; EpigrPann V., 32; EDCS17800038; Lupa 10079

-----] | [- - -]+++++[...] | *eques Honori* | *et H^{er}culi v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Méretre vágott.

48. ép. **TF58** Fehér márvány szobortöredék, (28)x25x20. Bm. 1,2-1. Kr.u. 2-3. sz.

Posztamensen álló Hercules szobrának fél lába, lábfeje, oroszlánbőrdarab. Lk. A 48. épületből. Öh. SZIKM 79.161.1.

RIU 1525; EpigrPann V., 32; AE 1982, 820; EDCS8600622; HD001080; Lupa 8167.

Herculi A^{ug}(usto) s(acrum) | Septimii [...]++[...].

Méretre vágott.

53. épület (Fitz 2003, 67.)

53. ép. **TF59** Mészke feliratos töredék, (26,5)x(18)x21. Bm 4. Kr.u. 2. sz.

Lehetségesen oltár volt. Szembőlnézeti bal oldalából és feliratos mezőjéből maradtak ép felületek, egyébként hiányos. Felülete kopott. Igényesen vésett betűk rajta. Lk. az 53. épületből. Öh. SZIKM 97.16.1.

RIU 1553b = EpigrPann V., 42 = AE 2009, 1089; EDCS 17800399; Lupa 12746.

-----]EGERAL | [- - - V]eloci | [- - - - -

Méretre vágott.

63. épület (Fitz 2003, 61.)

63. ép. **TF60** Mészkö feliratos töredék, (45)x(21)x16. Bm. 5-4,5. Kr.u. 3. sz. Feliratos mező része, alul-felül és szemből bal oldalt vágott, jobb oldalt törött. Igénytelenül vésett betűk. Óh. SZIKM 97.19.1.

RIU 1552b = EpigrPann V., p. 42; EDCS17800397.

-----]sius Veti[lius? - - -] | [- - -] Ael(io) Terrario [- - - - -

94. épület (Fitz 2003, 34.)

94. ép. **TF61** Mészkö tábla töredékei.

(33x19x22,5)+(13x11x22,5)+(29x35x22,5). Bm. 5-4,2. Kr.u. 2. sz.

Három töredék, keretelt feliratos mező, igényes betűk. Lk. A 94. épületből. Óh. T-G. SZIKM 2000.1.1.

RIU 1538b; EpigrPann V., 38; EDCS17800387; Lupa 12745.

-----] | [- - -]VS[- - -] | [- - -]CITATVM | [- - -]XCIV+ || [- - -]ES[- - -] | [- - -]T[- - -] || [- - -]+ORI | [- - -]VS | [- - - - -

EpigrPann: ----- / [- - -]us [- - - / - - - Cog^{itatus} (?) [- - -? / - - -? an(norum) - - -]X C(aius) Iul[^](ius) [- - -?] / - - - - -.

99. épület (vö. Fitz 2003, térképmelléklet.)

99. ép. **TF62** Oltár, (20)x(19)x9. Bm. 5. Kr.u. 2. sz.

Középrész jobb széléből, igényes betűkkel. Lk. A 99. épület falából. Óh. T-G. SZIKM 97.17.1.

RIU 1558; EpigrPann V., 44; EDCS17800405; HD032236; Lupa 12778.

-----] | [- - -]MV[- - -] | [- - -]TVT[- - -] | [- - - - - - -.

Méretre vágott.

- ,Forum[^]

,Forum[^]: **TF63** Mészkö tábla töredéke, 75x(46)x14. Bm. 8,5.

Igényesen faragott tabula ansata, a tábla szemből jobb oldala. Keretelt feliratos mezőben egy betű. A központ északi részéről. Óh. SZIKM 2000.2.1.

RIU 1559a; EpigrPann V., p. 44; EDCS17800406.

-----]C | [------

„Forum“: **TF64** Márvány táblatöredék, (24)x(14,5)x7. Bm. 3,3. Kr.u. 3. sz.

Alul kétszer tagolt keret. Levéselt feliratos mező. Az utolsó sor három betűjéből maradt sekély nyom. Eredetileg igényesen vésettek lehettek. A központ keleti részéről. Óh. SZIKM 69.35.14.

RIU 1560b; EpigrPann V., p. 44; EDCS17800409.

-----]RA+[------

+ - függőleges hasta alsó része

- Temető

Temető: **TF63** Mészkö relief felirattal, 132x84x17. Bm. 8. Kr.u. 3. sz. Két összeillő darabba törve. A keretes képmezőben szatir és maenad, szőlőförttel, alul kerettel elválasztott mezőben borostyáninda. Felirat a felső keretrészen igénytelen betűkkel és szerkesztéssel. Nagyobb, épített oltár oldallapja lehetett. Az ún. margittalepi 4. századi temetőben, kőszir lefedésére volt legalább másodlagosan felhasználva. Óh. SZIKM 66.591.1.

AE 1969/70, 535; RIU 1530; Fitz 2003, 25 Nr. 3, 100; EDCS9701168

Ara Lib(e)r(i) Pa(tris).

- Ismeretlen lh. – Tác-Fövenypuszta

„Föveny“ **TF66** Mészkö tábla töredéke, (34)x(67)x12. Bm. 6,8-5,5. Kr.u. 2. század vége.

Templomépítési felirat. Minden oldalán törött. Igényes betűk. Lk. „Fövenyen“ (Fövenypuszta) került elő. Óh. MNM RD 113.

CIL III 3342; RIU 1537; EpigrPann V, p. 36-37.

[Imperat]ores D[D NN (= domini nostri duo) L(ucius) Septi/ mius S]everus et M(arcus) [Aur(elius) Antoninus / P(ius) F(elix) Aug]usti templu(m) D[eorum Magnorum / vetust]ate conlap[^][sum a solo resti/ tuerun]t cur[^]a[^][nte ---] / - - - - - -?.

Méretre vágott

„Fövény“ **TF67** Mészkö oltár, 77x39x28. Bm. 4,5. Kr.u. 2. sz. vége, 3. sz. eleje.

Coronája töredékes, párkánya tagolt, rajta egy sor felirat. Középrésze feliratos mező, szép betűk, interpunctiók. Crepidoja tagolt. Lk. „Fövényen“ (Fövenypuszta) került elő, később Sárpentelén volt. Óh. MNM RD 30.

CIL 3 3343; RIU 1528; Lupa 8119.

I(ovi) O(p^{ti}mo) [M(aximo)] || Dol(i)c(heno) pro | sal(ute) DD(ominorum) NN(ostrorum) | A^{ugg}(ustorum) tot(ius) pr(ovinciae) | sacerdote[s].

c.) Ismeretlen eredetű kövek

A. Ép, töredékes és mértere illetve formára vágott kőemlékek a Gorsium Szabadtéri Múzeum területén, ismeretlen környékbeli illetve távolabbi származási helyekről.

- Mészkö sztélé felső része, oromzattal, sarok-akroterionokkal, mellképes mező töredéke, (98)x101x27,5; TG 10815; Barkóczi 1982/83 Taf. 24/30; Lupa 3076

- Mészkö sír építménytöredék relieffel, (70)x(80)x32; TG 10822; Erdélyi 1974 Nr. 199; Lupa 4037.

- Mészkö sztélé felső fele, oromzattal, sarok-akroterionokkal, mellképes mezővel, (88)x80x21; Garbsch 1965 Nr. 154; Lupa 4041.

- Mészkö sír építményelem töredéke relieffel, 57x(60)x15; Erdélyi 1974 Nr. 157; Barkóczi ArchÉrt 111 (1984), Abb. 1.1.; Lupa 4042.

- Mészkö sír építménytöredék két darabja relieffel 60x(159 és 92)x30 és 21; Barkóczi ArchÉrt 111 (1984), 181 Abb 9/1,3; Lupa 4043.

- Mészki relief-töredék. (63); Erdélyi 1974 Nr. 185; Lupa 4044.
- Mészki szobortöredék, (65); Erdélyi 1974 Nr. 145; Lupa 4045.
- Mészki relief, 116x66x33; Lupa 4046.
- Mészki relieftöredék, (81)x(60)x(22); Lupa 4575.
- Mészki relieftöredék, (66)x(57)x24; Lupa 10445.
- Mészki relieftöredék, (42)x(33)x15; Lupa 10446.
- Mészki relieftöredék, (90)x(41)x43; Lupa 10447.
- Mészki sztéléoromzat, (77)x113x28; Lupa 10448. Vágott.
- Mészki sztélé része, (60)x90x21; Lupa 10449. Vágott.
- Mészki relieftöredék, (27)x(38); Lupa 10450.
- Mészki relieftöredék, (27)x(22,5)x12,5; Lupa 10451.
- Mészki relieftöredék, (73)x(51)x30; Lupa 10452. Vágott.
- Mészki relieftöredék, (47)x103x27; SZIKM TG 64.504.1.; Lupa 10453.
- Mészki relief, 59x87x21; SZIKM TG 66.595.1.; Lupa 10454.
- Mészki relieftöredék, (35)x(35)x16; Lupa 10455.
- Mészki sztélé része, (58)x89x30; Lupa 10456. Vágott.
- Mészki relieftöredék, (79)x(43)x13; Lupa 10458.
- Mészki relief része, (78)x(67,5)x27; Lupa 10460. Vágott.
- Mészki épület-elem, (69)x(42)x24; Lupa 10461.
- Mészki oszlopfő töredéke, (48)x(52)x44; Lupa 10462.
- Mészki relieftöredék, (95)x63x31; Lupa 10463.
- Mészki sztélé része, (36)x(55,5)x26; Lupa 10464. Vágott.
- Mészki sztélé töredéke, (44)x(42)x19; Lupa 10465.
- Mészki sztélé része, (59)x(44)x22; Lupa 10466. Vágott.
- Mészki sztélé része, (60)x118x23; Lupa 10467. Függőlegesen törött. Vágott.
- Mészki Mithras-relief része, (43)x(63)x37; Lupa 10468. Vágott.
- Mészki sztélé része, (37)x(59)x24; Lupa 10469. Vágott.
- Mészki sztélé része, (73)x(76)x12; Lupa 10470. Vágott. Jobb széle lehet utólag, a római kor után sérült.

- Mészki sztélé része, (55)x(57)x24; Lupa 10471. Vágott.
- Mészki relief, (85)x(55)x31; Lupa 10473.
- Mészki relieftöredék, (67)x(53,5)x27; Lupa 10474.
- Mészki párkánytöredék, (30)x(90)x57; Lupa 10475.
- Mészki sztéléoromzat töredéke, 55x(72)x32; Lupa 10476.
- Mészki sztéléttöredék, (29)x(37)x17; Lupa 12808.
- Mészki sztéléttöredék, (37)x(26)x19; Lupa 12809.
- Mészki szoborfej, (12); Lupa 12810.
- Mészki szobortöredék két összeillő darabja, (29). Lupa 12811
- Mészki Minerva szobortöredék, (25)x(37)x14; Lupa 12812.
- Mészki szoborfej-töredék, (16); Lupa 12813.
- Mészki istennő-szobor töredéke, (36); Lupa 12819.
- Mészki Iuppiter-szoborfő, (21); Lupa 12820.
- Mészki relieftöredék, (11)x(11)x4,5; Lupa 12821.
- Homokkő szobortalapzat szobortöredékkel, (22)x26x12; Lupa 12822.
- Homokkő relieftöredék, (11)x(13); Lupa 12823.
- Mészki Diana-szobortöredék, (70); Lupa 12824 .
- Mészki szobortöredék, (14,5)x(19); Lupa 12833.
- Mészki töredék definszobor rajta gyermekkel; Lupa 12834.
- Mészki relieftöredék, (92)x(40)x22; Lupa 22011.

B. Valószínűleg nem szpólia a következő három tárgy, hanem az erőd fennállásának korából származnak:

- Mészki oszlop, 100x42x23; Lupa 26951. + Lupa 26952.
- Mészki oszlop, 99x40,5x24,5; Lupa 26952. + Lupa 26951.
- Mészki oltárlap; Lupa 26953.

Az ismeretlen eredetű, de a Gorsium Szabadtéri Múzeum területén álló kőemlékek nem vehetők számításba a későcsászárkori belső erőd építészeti elemeiként, még akkor sem ha feltehető, hogy néhányuk onnan került elő, amire főleg a méretre vágott, azaz beépítésre átdolgozott darabok utalnak. Felvételüket ide a katalógusba, tematikus kapcsolatba

hozhatóságuk miatt legalább felsorolás szintjén, a lelőhelyes szpóliák közül való tételes kizárásuk indokolja.

d.) Közei helyek kövei

Sárkeszi RIU 6 1486-1489; Szabadbattyán RIU 6 1522-1523a; Székesfehérvár RIU 6 1490-1521.

A közeli helyekről előkerült kőemlékek néhányáról is feltételezhető, hogy eredetileg Tác-Fövenypusztán álltak, de bizonyítani nem lehet a kötődést.

2.3.3. Összegzés

Részletes és többrendbeli közlésük és tárgyalásuk miatt itt csak összefoglaló megállapításokat teszünk róluk.

Összesen: 67 pontos lelőhellyel rendelkező szpólia ismert a tácfövenypusztai belső erőd területéről.

Lelőhelyük: részben a külső falak, részben a belső épületek falai, padlóí illetve a belső utak.

Koruk: alapvetően a 2. és 3. századok, de az 1. századtól felfelé már keltezhető némelyikük.

Eredeti funkciójuk: tartományi átlagot mutatva, minden felirat- és faragvány típus előfordul közöttük császárbázis vagy posztamens felirat kivételével.

A feliratok tartalma: megfelel a típusoknak, ennek értelmében vallási feliratok (építési táblák, oltárok) illetve sírfeliratokból állnak. A vallási feliratok egyaránt illusztrálják az állami kultuszokat, a lokális istenségek tiszteletét illetve a misztériumvallásokat.

Ornamentikájukat tekintve a szpóliák ornamentikája semmi olyan elemet nem tartalmaznak, ami a koracsászárkori Pannonia lapidáris hagyatékától elütő lenne. A faragványok számát és minőségét illetően kiemelkedő a tácfövenypusztai hagyaték.

Anyaguk javarészt mészkő, kisebb mértékben fordul elő közöttük márvány és homokkő.

Állapotuk a darabolásoktól eltekintve többségében jó, néhány nagyon kopott vagy sérült felületű darab kivételével.

Méretük változatos, 1,5 m és 10 cm között átlag, de alapvetően a láb illetve a láb szorzatai szerinti méreteket képviselnek, ezzel alkalmazkodva a kor építészeti mértékarányaihoz.

Felhasználásuk módja változatos és összefügg az előkészítésük módjával. Egyeseket épen építettek be falsíkba, padlóba, esetenként méretre alakítva, csíkszerű darabokat levágva belőlük. Másokat kisebb, a tegulák szabványméreteit közelítő méretekre vágták. Nagyobb részük azonban durván darabolva egyszerű falazóelemként, mondhatni terméskő számba véve építették be a későcsászárkori épületekbe.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a felhasznált szpóliaanyag egy-séges tartományi, ezen belül pannonia inferiori vonásokat mutat. A viszonylag nagy számot képviselő kőanyag darabjai mind kidolgozásukat, mind anyagukat tekintve heterogén. A jelenség vélhetőleg nem csak időrendi jelentőséggel bír, azaz nem csak különböző korszakok stílusjegyeit illusztrálja, hanem különböző, közelebbi és távolabbi térségek stílusjegyeit is ahonnan a kőanyagot beszállították az építkezésre. A kőanyag általános képe az aquincumi kőanyaggal mutat nagyon közeli hasonlóságot.²⁷⁴ A koracsászárkorban a térség Aquincum territóriumához tartozott, így a rokon vonások nem kirívóak. A gazdag felirat-tartalmú és ornamentikájú hagyaték összefüggésben áll a tác-fövenypusztai koracsászárkori telep létevel, amelynek státusza nem város volt, hanem vélhetőleg vicus, korábban felvetődött tartománygyűlési székhely funkciója nem bizonyítható, ezzel szemben azonban szentélykörzet lehetett. Sajátosan, Aquincum vonzáskörzetében az orientális

²⁷⁴ Vö. TitAq I-II., 2009-2010 és CSIR U 9, 2010 / Aquincum.

kultuszok leletanyaga innen került elő, szemben a várossal, ahol elenyésző ezeknek a száma.²⁷⁵

2.4. Keszthely-Fenékpusztá **(Zala megye, HUN): *Valcum(?)*** **(KF) (vö. 75-77. képek)**

2.4.1. Koracsászárkori civil település és későrómai belső erőd

A keszthely-fenékpusztai római kori maradványok a régebb óta és jobban kutatott objektumok közé tartoznak, ami különösen igaz a belső erődre. Az erőd részletes kutatástörténetét és az újabb kutatások összefoglalását a Heinrich-Tamáská O. által szerkesztett CPP 2 (2011) és a CPP3 (2013) tartalmazza.²⁷⁶ A koracsászárkori civil előzmények kevésbé ismertek, valószínűleg nem pontosan és nem mind az erőd alatt helyezkedtek el hanem a közelben. Pontos lokalizációja a civil előzménynek vagy előzményeknek és kötésük az erődhöz még a jövő kutatási feladatai közé tartoznak. Az erőd technikai adatai, amelyekhez a fennmaradt szpóliamennyiséget viszonyítani lehet: alapterülete 14,6 hektár; falainak hossza: északon 384 m, délen 379 m, keleten 388 m, nyugaton 377 m; falvastagsága 240-260 cm; a falakhoz 44 torony csatlakozik, oldaltornyainak átmérője 13,5-14 m, saroktornyainak átmérője 13-17 m.

Három kapuja van feltárva, illetve a kapukat összekötő utak tengelye mentén álló belső épületek közül néhány, így egy horreum, a „principia“, a „praetorium“, „reprezentációs-, gazdasági- és lakóépületek“ továbbá fürdőépületek, valamint egy tetrapylon. Ezeken kívül geofizikai kutatásokkal lehetett kimutatni, hogy az erőd belterülete közel teljesen

²⁷⁵ Vö. alapvetően Fitz 2003; Tóth 1990; Alföldy 1997; Szabó 2006 a korábbi irodalommal.

²⁷⁶ Vö. ehhez még Heinrich-Tamáská – Straub (Hrsg.) 2009 és Heinrich-Tamáská – Müller – Straub 2012. Ld. még Tóth E., StudVal 85-86.

b.) Az erőd területéről előkerült kövek

KF3# Homokkő tábla, (44)x(27)x10. Bm. 6-4. Kr.u. 307-329. / 321. v. 324. v. 329.

Keretelt feliratos mező bal oldali alsó része, három oldalán törött, alul keretrész, felülete erősen sérült és kopott. Sekélyen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Keszthely-Fenekpuszta. Őh. BMK.

RIU 298.

-----] | [- - -]M[- - -] | [- - -]XII[.]ANILIII[...] | [- - -]AM D(omini)
N(ostri) M I v. E[.] | [- - -]p]osu[i]t co(n)s(ulibus) [...] | [- - -]Co]nstantino [...] | [- - -] I]anuar[ias].

Sesquipedalis méretű.

V. 2.: [Ma]xi[mi]ani, 3. [ob - - -]am d(evotus) n(umini) m(aiestaique) e(orom) – RIU (bizonytalan lehetőségként). A sor elején álló végződés olyan objektumra utal, amelyet állítottak, illetve elhelyeztek (pl. '[statu]am'); utalhat az alkalomra is, amely kiváltotta a táblára vésett felirattal jelzett objektum létrehozását (pl. '[ob victori]am'). Mindkét lehetőséggel valószínűbb kapcsolódása van a töredék alapján a szövegnek, mint a devotus numini maiestatique eius formulával²⁷⁷. A D N ebben az esetben egy uralkodóra utalhat; előbbi esetben az MI vagy ME szókezdet az állíttatóra, utóbbi esetben az állított objektumra vonatkozik. 5.: szövegösszefüggés és hely szerint a sorban a második consul neve áll; Constantinus nevű második consul a 307., 309., 320., 321., 324., 326. és 329. évekből ismert. Amennyiben a v. 3. D N formulája uralkodóra vonatkozik, úgy egy Augustusról van szó, ami a consulnévvel együtt a felirat keltezését szűkíti 320-329. közé. A felirat bal szélén 2-3 karakternyi hely maradt, ahol a consulság száma állhatott, ez a 321., 324. illetve a 329. évekre rögzíti a felirat állíttatásának lehetséges időpontjait, Flavius Iu-lius Crispus Caesar II. vagy III. és Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus VIII. illetve Flavius Claudius Constantinus

²⁷⁷ Vö. Gundel 1953, 128-150.

Caesar II. vagy III. vagy IV. consulságának évére.²⁷⁸ A vázolt lehetőségek szerint a felirat felső két megmaradt sorában az állítató neve, előtte az ural-kodó I. Constantinus neve illetve nevének néhány eleme állhatott. Az utolsó sor az állítatás hónapját jelöli, előtte a nap megjelölése állt. A felirat a későcsászárság egyik első, vagy az első hivatalos dokumentuma Keszthely-Fenekpusztán.

KF4# Homokkő hasáb (cippus), (102)x(68)x(?) Bm.? Kr.u. 2-3. sz. Töredék, alja és bal oldala hiányos. Jobb oldalán szőlőinda, szőlőfürttel. Négy sornyi felirat és felirattöredék rajta. Lk. Keszthely-Fenekpuszta. Őh. Utoljára a keszthelyi Festetich kastélyban látták. Elveszett.

AK 3. 1863, 163; AEM 3. 1879, 160 Nr. 2.; Rómer F. és W. Kubitschek leírásai alapján CIL 3 4126; CIL 3 10904; CSIR U, 8 Nr. 9; RIU 297; EDCS26600409; Lupa 12633.

Deo Sancto Libero | PERIDR VM VS | [.]E T[.] + [.] ARA PO[...] | [- -]E[- -]TI[- - - - -]

Mérete nagyjából 3x2 láb.

V. 2.: PERIDRVM V S esetleg peridrumus azaz peridromos (föld alatti vagy feletti körfolyosószerűség a kultuszcselekményhez; az épületet minden oldalról övező porticushoz hasonló szertartási épületrész) azaz peridromum helyett, névként máshol nem fordul elő, s nem is névszerű; V S – korábban *v(otum) s(olvit)*. v. 3.: ARA PO[- -] = *ara(m) po[suit]*? Vélhetőleg:

Deo sancto Libero | peridr<o=V>mu<m=S> (!) d^e d[i] t [et] ara[m] po[sui^t] | [...]F vel E[...]TI[- -] | [- - - - -] ?

Esetleg a KF2-vel állhat összefüggésben.

KF5 Homokkő oltár, (45)x31x26. Kr.u. 2. sz.

Töredék. Lk. Keszthely-Fenekpuszta. Őh. Utoljára a keszthelyi Festetich kastélyban látták. Elveszett.

²⁷⁸ Vö. Kienast 1996, 298-303.

CIL 3 4125; AEM 3. 1879, 160 Nr. 1.; CIL 3 10905; RIU 296; EDCS26600408.

ECE[- - -] | [[- - -]] | *EI*[.]*NE* *L(ucius) Au|rel(ius) Sabini[a]|nus dec(urio) a(lae) | ASIR P C | v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito).*

Sesquipedalis méretű.

Paúr I. és W. Kubitschek különbözőképpen olvasták. Paúr az első két sort és az utolsót nem azonosította, a v. 3.-ban Herculi Au[g(usto)] ol-vasatot vélt látni. V.2.: kivésett sor, amelyben császárnév, a 2. század összefüggéseiben a 180-192 között uralkodó Commodus neve állhatott. A vv. 5/6 bizonytalan olvasatú. Paúr: DEC T | V^R R P C; Kubitschek: DEC A | ASIR P C. V. 6.: p(rimae) C(ontariorum)? Kuzsinszky B. nyo-mán Lőrincz 2001.

KF6# Oltártöredék. Kr.u. 309-321.

Felső része hiányzik, felülete sérült. Lk. Keszthely-Fenekpuszta. Óh. Utoljára Keszthelyen látták az 1860-as évek végén, az 1870-es évek elején. Elveszett.

CIL 3 4127; RIU 303; EDCS26600410.

-----] | [*pro sal(ute) sua et*] | *suorum* | [- - -] *L ME d(onum) d(edit) [- - -]* | [- - -]*I Licini* +[- - -] *A* | [- - -].

A három fennmaradt sor és a sorszélességek alapján a pedalis és sesquipedalis között állhat a mérete.

Vv. 3/4.: a d(onum) d(edit) formula után a felirat végén csak a keltezés következhet; a consulkeltezés Valerianusra és/vagy Gallienusra illetve a fiára Marinianusra (254-268 között consulok) nem vonatkozhat,²⁷⁹ ők a Licinius nevet nem használták consulként; így csak a 309 és 321 között consulságokat viselt Imp. Caes. C. Valerius Licinianus Licinius Augustus és/vagy Valerius Licinianus Licinius Caesar szere-

²⁷⁹ Vö. Kienast 1996, 218-222.

pelhetnek a szövegben.²⁸⁰ A felirat a későcsászárszárkor egyik első, vagy az első ismert dokumentuma Keszthely-Fenékpusztán.

KF7# Márvány sírtábla, (18,5)x(26)x5. Bm. 5,4-4,6. Kr.u. 2. sz. Felülete égett. Minden oldalán hiányos töredék. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Keszthely-Fenékpuszta. Őh. BMK 77.72.1.

RIU 300.; Lupa 13374. (107. kép)

-----] | [---] **+AL**[---] | [--- con] *iugi an*[n(orum) ---] | [--- O] **pponio**
[---] | [--- O] **ppon**[i ---] | [-----].

Pedalis méret.

Opponius név még előfordul a RIU 295, keszthely-újmajori négybe tö-rött és elveszett 3. századi homokkő táblán: T. Oppon|ius [.]ar|-[...]us | an(norum) **XV h**(ic) **s**(itus) e(st). - v. 3.: [M]ar[cian]us - RIU.

KF8 Homokkő sztélé, (47)x82x25. Kr.u. 2-3. sz.?

Felső része maradt meg. Tympanon, sarokakroterionok, rozettával. Mellképes mező, három félalakkal, jobbról: férfi tekerccsel, gyerek, nő almával. Lk. Keszthely-Fenékpuszta. Őh. W. Kubitschek a keszthelyi Festetich kastélyban látta az 1870-es években. Elveszett.

RIU S, 61; AEM 3. 1879, 161.; CSIR U 8, 49 Nr. 27.

D(is) M(anibus) | [-----].

3x2 lábat közelítő méret.

KF9# Mész kő sírkő töredék, (30)x(53)x20. Bm. 8,7-8. Kr.u. 3. sz. Keretelt feliratos mező jobb felső töredéke. Igénytelenül vésett betűk. Lk. Keszthely-Fenékpuszta. Őh. BMK.

RIU 301.

[*D(is)*] *M(anibus)* | [---] *i Sabin* | [*i, -iani* (?) ---] | [-----].

²⁸⁰ Vö. Kienast 1996, 294-296.

Sesquipedalis és bipedalis közötti méret.

KF10# Homokkő töredék, (33)x(14)x8. Bm. 7,6-7,4. Kr.u. 2-3. sz. Minden oldalán hiányos feliratos mező töredéke. Igényesen faragott betűk, interpunctio. Lk. Keszthely-Fenekpuszta. Óh. BMK 77.72.2.

RIU 302.; Lupa 13376.

-----] | [---]L C v. O v. G[---] | [---]IV[---] | [---]TIN[---] | [---]VI^I [---] | [-----].

Pedalis közeli méret.

KF11 Mészkeő síremlék, (20,5)x(15,5)x10. Bm. 8. Kr.u. 3. sz. Minden oldalán hiányos, sérült és kopott felületű feliratos mező töredéke. Igénytelenül vésett betűk. Lk. Keszthely-Fenekpuszta. Óh. BMK 77.155.3.

RIU S, 60.

-----] | [---] an^no[s---] | [-----].

Bessalis körüli méret.

c.) Vélhetőleg az erőd területéről előkerült kövek

KF12 Homokkő töredék, (27)x35x18. Bm. 6-5,5. Kr.u. 2-3. sz. Valószínűleg oltár keretelt feliratos mezőjének töredéke. Igénytelenül vésett betűk. Lk. nem ismert. Óh. BMK.

RIU 304; EDCS9900115.

-----] | Crispi | nian | [u]s vet(eranus) | [-----].

Pedalis és sesquipedalis közötti méret.

KF13 Mészkeő töredék, (29)x(27)x18. Bm. 5,2-5. Kr.u. 2. sz. Keretelt feliratos mező jobb oldalának töredéke. Igényesen vésett betűk. Vélhetőleg síremlék része volt. Lk. nem ismert. Óh. BMK.

RIU 305; EDCS9900116.

-----] | viv[-us, -a, -o? ---] | Ulp(ius?) [---] | ANO v. C v. G[-----]

Pedalis méret.

KF14 Mészkö töredék, (24)x(14)x23). Bm. 7. Kr.u. 2-3. sz.
Feliratos mező töredéke. Lk. ismeretlen. Őh. BMK 77.159.1.

RIU S, 64; EDCS27900155.

-----] | [---]TAPCI[---] | [---]NO[---] | [-----

Bessalis és pedalis közötti méret.

d.) Közeli helyek kövei

A közeli helyek Hévíz, Keszthely Újmajor, Zalavár saját lelőhelyek, azaz kevésbé lehet oda irányuló középkori és későbbi kőmozgatást feltételezni Keszthely-Fenekpusztáról, de inkább nincs olyan lelet ezekről a helyekről, amelyeket Keszthely-Fenekpusztához lehetne kötni.

2.4.3. Összegzés

Összesen 14 darab töredék ismert a lelőhelyről, biztosan illetve valószínűséggel a lelőhelyhez köthetően,

Lelőhely: Két kőnek van pontosabb lelőhelye (KF1-2.), mindkettő az északi falvonalból került elő, illetve a KF2 az északkeleti sarokrészből. 9 darab lelőhelye Keszthely-Fenekpuszta, ami lelőhelyként az erőd területe (KF3-11.). Három darab pontosabb lelőhelye nincs feljegyezve, a Balatoni Múzeumban őrzik őket, állapotuk alapján feltehetőleg ezek is az erőd területén kerültek elő (KF12-14.).

Kor: A kövek időrendje a 2. és 4. századok közötti időszak. Kettő a 4. század első harmadára keltezhető 307-329. közé (KF3., 6.), a többi a 2-3. századokra.

Eredeti funkció: egyik emlékmű (szobor vagy építmény) állíttatási felirata (KF3), négy vallási természetű felirat, ebből egy hasáb, három oltár, (KF4-6., 12.), közülük kettőn adományfelirat áll (KF4., 6.), hat pedig sírfelirat-töredék (KF1., 7-9., 11., 13.). Rajtuk kívül két azonosíthatatlan töredék, feltehetőleg szintén szepulkrális természetűek (KF10.,

14.) és egy relief (KF2.) vehető számba. Utóbbi síremlék része is lehetett.

A feliratok tartalma: Civil és katonai tartalmú feliratok. Egy feltehetőleg középületre vagy köztéri létesítményre utaló felirat ismert a területről, ami a 4. századi alapítással vagy újjáépítéssel hozható összefüggésbe illetve vélhetőleg az uralkodó I. Constantinus tiszteletével (KF3). A vallási természetű feliratok közül egyedül a KF4 dedikációja maradt fenn Liber Pater Sanctus számára. A feliratos, díszített kő az építménybe lehetett befalazva, amelyről a szövege szól. Bortermő vidéken okszerű a szentély és oltár léte. Érdekessége a feliratnak a dedikáció sanctus jelzője, büntetés terhével érinthetetlen értelemben illetve a kétségekkel feltehető párhuzam nélküli peridromos szentélyszerkezeti elem szereplése. A KF5., 6. és 12. töredékesek, dedikációjuk nem ismert. Egyik vallási célú adományfelirat (KF6) szintén a 4. századból, ami esetleg építkezéshez, alapításhoz csatlakozik. A másik fogadalmi felirat v. s. l. m. szabványformulával (KF5), a harmadiknál csak az állíttató itáliai cognomenje, Crispinianus és veteranus státuszmegjelölése maradt fenn (KF12). Az állíttatók közül utóbbi és a KF5 oltárt állíttató neve és státusza ismert, L. Aurelius Sabinianus, aki decurio volt, s ha helyes az olvasati javaslat, úgy feltehetőleg az arrabonai ala I Con-tariorumban a 2. században. Esetleg a környéken telepedhettek le katonai szolgálatuk leteltét követően. A sírfeliratok közül kettőnek (KF 8, 9) ismert a Dis Manibus formászerű dedikációja. Ezekon kívül négy azonosíthatóbb személynévtöredék (KF 1, 7, 9, 13) Aur., Sabin., Ulp. és [O]ppon. maradt fenn. Mind a négy latin. Kettő császári gentilicium a 2-3. századokból, (KF 1, 13) egyik közönségesebb és gyakori cognomen elem (KF9), a KF 7. Opponius a ritkább ezen belül a nagyon ritka pannoniai nevek közé tartozik²⁸¹. Egy keszthely-újmajori töre-

²⁸¹ Vö. OPEL III., 114: a három pannoniai személyen kívül három esetben Itáliában, egy esetben Gallia Belgicában fordul elő.

dékes sírtáblán (RIU 295) is előfordul még a név, ami vagy azt mutatja, hogy arról a környékről vitték Keszthely-Fenekpusztára a KF7 töredéket, vagy Keszthely-Fenekpuszta környékéről jutott Keszthely-Újmajorra a sírtábla. A nevek a feliratok származási helyének társadalmára utalnak és azok helyi és itáliai gyökerére. Ugyanígy L. Aurelius Sabinianus (KF5.) és Crispinianus (KF12.) nevei. A KF9 Sabin. névtöredéke állhat esetleg összefüggésben a KF5 Sabinianus cognomenjével. A többi töredék szövege értékelhetetlen (KF 10, 11, 14). A KF2 relief, amely egy menádot ábrázol, vagy síremlék alkatrésze, vagy pedig a KF4 Liber Sanctus tartalom összefüggésében értékelhető szentélyelem. A feliratok nagy részének tartalmából nem derül ki a helyi vagy környékbeli koracsászárkori településre vonatkozólag semmilyen különlegesebb információ. Kettő viszont egyféle, a 4. század első harmadában kezdődő, Nagy Konstantin kori építkezéssel összefüggő folyamatot vagy cselekményt illusztrálhat (KF 3, 6) összefüggésben a keszthely-fenekpusztai erőd első periódusával, vagy a létesítésének kezdeteivel.

Ornamentika: A KF2 menád ábrázolás jobb minőségű provinciális faragvány, feltehetőleg több elemből álló sorozathoz tartozott. Az ábrázolás népszerű volt Pannoniában. A KF4 oldalán szőlőinda és szőlőfürt áll, összhangban a szöveges tartalommal. A szőlőinda és fürt motívuma a pannoniai sírkőplasztikában rendkívül gyakori (vö. Erdélyi 1974). A feliratos mezők szokványos ún. léckerete (vagy cymatium) maradt fenn néhány esetben (KF1, 3, 9, 12). Egy sírsztélétöredék pedig a mellképes mező felső része (KF8) tympanonnal, rozettás sarokakroterionokkal, két felnőtt és egy gyerek ábrázolásával. A nő kezében alma, a férfi kezében tekercs. Mindkettő gyakori szimbóluma a pannoniai sírkőplasztikának. Az alma a nők kezében Persephoné almájára utalhat, a tekercs az elhunyt teteteinek jegyzéke, amelyekkel a túlvilágon elszámol. A betűk vésetének minősége változó, a rendkívül igényesen vésett és egyenletes vezetésű betűktől a hanyag illetve a sekély vésetekig min-

degyik változat előfordul. Az ornamentikális elemek szokványosak, semmi eltérőt nem tartalmaznak a korabeli pannoniai faragványoktól.

Anyag: a 14 darab kőből egynek nem ismert az anyaga (KF6), egy márvány (KF7), öt darab mészkő (KF 2, 9, 11, 13-14) és hét darab homokkő (KF 1, 3-5, 8, 10, 12). A homokkő többségben van, de a mészkő is megközelítő darabszámú. Vélhetőleg közelebbi kőfejtőkből jutottak mindkettőhöz. A márványt importálni kellett a térségbe. A RIU 295 felirat alapján a család helyi volt, így a nyersanyagot hozták és nem a feliratos tábla került messzebről a környékre.

Állapot: Mindegyik darabot törték, igényesebben vagy durvábban. Egyik kő felülete égett (KF7), ami első felhasználási helyén is bekövetkezhetett, de a másodlagos felhasználási hely pusztulásakor is.

Méret: a töredékek a kétharmad láb és a láb nagyjából háromszorosa közöttiek. A két (KF 11, 14), kétharmad láb (bessalis) közeli méretű darabon kívül, a többi mind a láb valamilyen szorzatához közelálló méret hosszában is, szélében is. A többség a pedalis és sesquipedalis között helyezkedik el, a legnagyobbak egy bipedalis körüli méret és a három láb magasságot, két láb szélességet közelítő töredék (KF8).

Felhasználási mód: méretük és darabolási rendszerük szerint egyszerű falazóelemként használhatták fel mindegyiküket.

Összefoglalás: a keszthely-fenekpusztai szpóliák az egy márványtöredéktől eltekintve valószínűleg közelben fejtett és felhasznált kövek lehetnek. Megközelítő arányban van köztük a homokkő és a mészkő. A homokkő gyakoribb azonban az egész környéken, az tekinthető az elsődleges helyi kő-nyersanyagnak. A mészkövet esetleg távolabbról is hozhatták. A homokkő intenzívebb használata is hozzájárulhatott a környék koracsászárkori kőemlékeinek nagyobb mérvű pusztulásához. A méretek mind falazóelemre utalnak, a nagyobb és egészben maradt kődarabokat vagy kibányászták, vagy nem is használták fel olyat az erődhez. Ha a puha homokkő volt a helyi sztélék anyaga nagyobbrészt, úgy kevésbé voltak alkalmasak, akár az egész sztélék is szerkezet erősítő

elemnek. A mészkő töredékek hasonló képet mutatnak. Lehetségesen azok is inkább daraboltan kerültek már az építkezésre, főleg ha távolabbról hozták őket. A fennmaradt kövek feliratai és ornamentikális elemei sokat nem árulnak el a környék koracsászárkori társadalmáról. Nagyjából a tisztos középkereset szintjét képviseli az ismert kőemlékanyag, ami egy koracsászárkori provinciális kisvárosi vagy falusias közegnek tulajdonképpen megfelelő (hasonló mennyiségű kőanyag ismert Ságvár-Jabapusztáról és Tokod-Várberéről). Az ismert személyek inkább betelepültek, mint őslakosok leszármazottai. Bortermő vidékhez illően Liber Pater kultuszára van két adat, egyébként egy fogadalom beváltás és egy adomány képviseli a hétköznapi vallásgyakorlatot illetve egy oka nem ismert (KF12) oltárállítatás. Két kőemlék valószínűsíthető keltezése viszont eltér a többség 2-3. századi időrendjétől, amennyiben a 4. század első harmadára tehető a készítési idejük, 307-329. közé. A két felirat az újjáépítés korszakában keletkezett, amire a két felirattípus jellege is utal, azzal, hogy az egyik köztéri szobor vagy középület állítatására vonatkozik (KF3), a másik pedig adományt örökít meg (KF6). A későcsászárkor kezdetét dokumentálják a keszthely-fenekpusztai régióban. Sajátos, hogy szpóliaként tűnnek fel. A jelenség a 4. században történt valamilyen pusztulással és újjá-, vagy átépítéssel függhet össze.²⁸²

2.5. Ságvár-Jabapuszta

(Somogy megye, HU): *Quadriburgium*(?)

(SA) (Vö. 78-86. képek.)

2.5.1. Koracsászárkori civil település és későrómai belső erőd

A ságvár-jabapusztai erőd régészeti kutatását Paulovits István, Radnóti Aladár illetve Tóth Endre végezték. 2009-ben megjelent munkájában (StudVal) Tóth E. összefoglalta a Ságvárra vonatkozó kutatástörténetet

²⁸² Vö. Heinrich-Tamáskai – Müller – Straub 2012, 27-35.

19-37 és 83-84, az erőd és előzményének azonosítási problémáit illetve közzétette a kutatási eredményeket. Újabb feltárásokat végzett Miklósi-Szóke Mihály 2010-ben, amely feltárások eredményei még közöletlenek.²⁸³ Az erődre vonatkozó általános ismerveket az újabb feltárások nem módosították hanem kiegészítették. A koracsászárkori maradványok ritkaságok, az épített előzmény nem az erőd alatt feküdt közvetlenül, hanem a környéken valahol. Az előkerült szpólia-anyag (vö. pl. **86. kép**) szegényes, a többi hasonló erőd közül Tác-Fövenypusztával, Környével, Alsóheténypuszta-Kapospulával összehasonlításban, nagyjából a keszthely-fenekpusztai anyag mennyiségének felel meg illetve a tokod-várbereki anyag nagyságrendjének.

Az erőd (**78. kép**) technikai adatai: területe 7,3 hektár, falvastagsága 280 cm, tornyainak száma 29 db.; oldaltornyainak átmérője 13 m; saroktornyainak átmérője 16 m. Az erődnek két építési periódusa ismert a 4. századon belül. A két építési periódus a század második harmadára illetve harmadik harmadára keltezhető. A második periódus munkái a tornyok átépítését jelentette alapvetően, a korábbi szögletes tornyokat kerekre építették át. Az erőd melletti Tömlöchegyen az erőddel stratégiai-taktikai egységben álló őrtorony állt. Egy falszakasza a templom háta mögött, a kapu mellett a felszínen látható. Korakeresztény jellegű épített hagyatéka és kisleletanyaga számottevő, ami ebből a szempontból az alsóheténypuszta-kapospulai illetve a tács-fövenypusztai erődökkel állítja párhuzamba.²⁸⁴ A korszak és a térség korakeresztény

²⁸³ Az ásatások hivatkozása és a legújabb dokumentációját ld.:

<http://archeodatabase.hnm.hu/index.php/hu/node/1596>, ezen belül: Miklósi-Szóke Mihály, Dokumentáció megelőző feltárásról, Ságvár, Belső erőd és környéke, 2009- 2010. (KÖH 600/0101/2012).

²⁸⁴ Ld. Tóth E., StudVal ; a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ságvári korakeresztény leletanyagot legújabbán Szabadváry Tamás dolgozta fel, részletes kontextus-ismertetéssel és értékeléssel együtt. Műve: A Magyar Nemzeti Múzeum korakeresztény jellegű emlékei sajtó alatt in, Szabó Á. (szerk.) Libelli Archaeologici

központja a belső katonai objektumokkal is kapcsolatban álló Sopianae volt.²⁸⁵

2.5.2. Szpólia katalógus

A katalógusban alkalmazott, az őrzési helyre vonatkozó rövidítések: BMK = Balatoni Múzeum, Keszthely; MNM RR = Magyar Nemzeti Múzeum, Római Gyűjtemény.

(# = módosított olvasat)

a.) Az erőd területéről előkerült kövek

SA1 Mészkö oltár, (60)x(62)x36. Bm. 7,5. Kr.u. 225.

Oltár alsó fele, minden oldalán hiányos, sérült felületű. Középrész, feliratos mező, igényesen vésett betűk. Crepido tagolt. Lk. Ságvár-Jabapuszta (?). Óh. (MNM RR 44/1893.) BMK.

CIL 3 13364; RIU 956; CBI 421; AE 1996, 1245; HD 37477; EDCS29900067; Lupa 8956. (Ld. **86. kép.**)

-----] | [--- Va] | [L]entinus m(iles) l[eg(ionis)] | I Adi(utricis) Sev^er(ianae) b(ene)ff(iciarius) c[o(n)s(ularis)] | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) Fusc[o] | [e]t Dextro co(n)[s(ulibus)].

Bipedalis méretű.

SA2 Sírkő töredék.

Feliratos mező töredéke, felül és két oldalán törött. A 19. sz. második felében Ságvár 172. szám, Szabacsi J. házának alapozásakor került elő. Paulovics I. hagyatékában maradt a felirat egy részének rajza, MNM Adattár. Elveszett.

CIL 3 10896; RIU 957; HD37480; EDCS29000453.

-----] | [---]I(?)[---] | [--- p]arentes [---] | [filiae pi]entissim(a)e | v(ivi) p(osuerunt).

Seria Nova Supplementum II., Budapest 2018, pp. 133-152 (ideiglenes oldalszámok).

²⁸⁵ Vö. Tóth 2005, 49-102 és Nagy 2016, 210-229 a korábbi irodalommal.

A fennmaradt sorok alapján legfeljebb pedalis méretű lehet.

SA3 Mészki töredék, (11,5)x(6)x(3). Bm. 4,5. Kr.u. 2-3. sz.

Minden oldalán hiányos felírtos mező töredéke. Lk. Az erőd mellől, Tóth E. ásatása 1972-ben. Őh. MNM RR 72.1.157.

RIU 961; HD 37484; EDCS9900460.

-----] | [---]VI[---] | [---]S[---] | [-----

Bessalinal kisebb.

SA4 Sírkő töredék, (24)x(35)x10. Kr.u. 3. sz.

Lerajzolta Paulovics I., MNM Adattár. Felírtos mező kisméretű töredéke. Igényesen vésett betűk. Lk. nem ismert. Elveszett.

RIU 958; HD37481; EDCS9900457.

-----] | [---]LLA A[---] | *h(ic) s(ita?) e(st?)* | [---]OMA [---] | [---]I[---] | [-----.

Pedalisnal valamivel nagyobb.

SA5 Mészki szarkofág láda. Kr.u. 3. sz.

Sima oldalú ép szarkofágláda. Lk. Ságvár, a község területe. (Esetleg az ókeresztény mauzóleum). Őh. A templom bejáratától jobbra köztéren áll, oldalára fektetve.

c.) Az erődön kívüli helyekről előkerült kövek

SA6 Felírtos töredék, (17)x(15)x17. Bm. 3. Kr.u. 3. sz.

Leírása Radnóti A. feljegyzése és rajza alapján. Minden oldalán hiányos felírtos mező, alja egyenes. Igénytelenül vésett betűk. Lk. Ókeresztény sírkápolnából, szarkofág töredékek közül 1938-ban. Elveszett.

RIU 959; HD37482; EDCS9900458.

-----]IIL[---] | [---]N *v(ixit) an(nos)* [---] | [---]RED [---] | [---]VS A[---] | [---]I[-----.

Bessalinal kisebb.

SA7 Feliratos töredék, (25)x(17)x(17). Bm. 3. Kr.u. 3. sz.

Leírása Radnóti A. feljegyzése és rajza alapján. Minden oldalán hiányos feliratos mező, két oldalán és alján haránt törés. Igénytelenül vésett betűk. Lk. Ókeresztény sírkápolnából, szarkofág töredékek közül 1938-ban. Elveszett.

RIU 960; HD37483; EDCS9900459.

-----] | [---] **et G**[---] | [---] **qui** [---] | [---] **CV**[---] | [-----
Pedalis és bessalis között.

SA8 Zöldtufa sírkő (?) töredéke, (16)x(12). Kr.u. 2. sz.

Férfifej, rövidre vágott frizurával. Lk. A tömlöchegyri későcsászárkori temető területéről. Őh. RRM 10.829.

CSIR U 7, Nr. 49.

Bessalishnál kisebb.

SA9 Márvány torzó, (17,7)x(00)x(00). Kr.u. 2-3. sz.

Fehérmárvány oroszlánfej, letörve az eredeti helyéről. Lk. Ságvár, Csalog J. őskoros ásatása. Őh. MNM RR 6.1931.1.

Közöletlen.

Bessalishnál kisebb.

2.5.3. Összegzés

Összesen: 9 darab szpólia ismert a ságvári erődhöz köthetően. A kilenc kőemlék típus szerinti megoszlása: egy oltár, egy szarkofág, öt sírfelirat-töredék és két síremlékről letört plasztikai elem. Ez részben a kis felületeket érintő eddigi kutatásokkal, részben a mai községnek az erődre való közel teljes rátelepülésével magyarázható, részben távolabbra is elvihették szisztematikusan az erőd kőanyagát. Helyben, a templomtól kezdve a magánházakig, az épületek falaiban valószínűleg részben az erőd helyben talált kövei állnak.

Lelőhely: Pontos lelőhely kevés, s az is egyedül a kora keresztény temetkezésből előkerült köveké ismert. Koruk által ők is az erőd kontextusába tartoznak. A többi az erőd területéhez tartozó helyekről származik.

Kor: Az SA1 pontosan keltezett Kr.u. 225-re, a többi általában a 2-3. századra keltezhető, különböző formai jegyek alapján.

Eredeti funkció: egy oltár kivételével (SA1) a többi síremlék töredéke (SA2-9). Az oltár egy szentély területén állhatott eredetileg. Tartalmából fakadóan beneficiarius útállomásra vihették el építőanyagként. A beneficiarius állomások gyakran civil települések közelében álltak, vagy a településen belül (vö. CBI). A síremlékek, sírsztélék illetve nagyrészt szarkofágok. Ezáltal legalább két rítus körvonalazható, mindkettő a 2-3. századokra jellemző. A kétféle síremléktípus nem feltétlenül automatikusan két temetőt, egy temetőben is állhattak.

A feliratok tartalma: Az oltár (SA1) feliratának szövegén kívül a többi alkalmatlan további következtetések levonására, azon kívül, hogy sírfeliratok. Az oltárt egy (vagy több) beneficiarius állította a brigetói legio I Adiutrix kötelékéből. A terület, ahol a beneficiarius állomás állt, 225-ben Pannonia Inferiorhoz tartozott.

Ornamentika: a fennmaradt anyag ornamentikális szempontból nem értékelhető különösebben. A fennmaradt tagolások általánosak az oltár (SA1) esetében. A figurális plasztika a provinciális stílusú, mind a portré, mind az állatfej esetében (SA 8, 9). A többi töredék értékelhetetlen.

Anyag: Mész, tufa és márvány. Mész alkotja a többséget, szemben az 1 db márvánnyal és 1 db tufával. Ahol nem ismert az anyag, ott is feltehető, hogy inkább mészkőből voltak a hasonló típusú töredékekkel összehasonlítva. A kőanyag nem alkalmas a mélyreható következtetések levonására, a kövek elsődleges felállítási helyére vonatkozólag. Anyagvizsgálattal a kőfejtő helyét lehetne meghatározni.

Állapot: A szarkofágláda (SA5) kivételével mind töredékek és sérült felületűek. Vágott nincs közöttük. Formájuk alapján mindegyiket ki- illetve letörték az eredeti kontextusukból ugyanazzal a módszerrel, vélhetőleg kalapáccsal vagy csákánnyal.

Méret: A töredékek, ahol megállapítható, ugyanabba a mérettartományba tartoznak. 16/17-24/25 cm magasság, 16-35 cm közötti szélességgel és többnyire az eredeti vastagsággal. Egyik töredék kisebb a többinél (SA3), egy pedig nagyobb (SA1), nagyjából háromszorosa az átlagnak. Az ismeretlen méretadatú töredék (SA2) fennmaradt szövege és típusa alapján a többséghez tartozó méretű lehetett. Az ép szarkofágláda lelőköri körülményei ismeretlenek, egyaránt be lehetett építve az alapba, vagy ép állapotban fennmaradt temetkezésből is előkerülhetett, például az ókeresztény mauzóleumból.

Felhasználási mód: Mivel az ismertek közül egyik töredék sem falból került elő, a felhasználási módjuk nem állapítható meg pontosan. Átlagos mérettartományuk a szabványtégglák méreteihez közeli. A többség a bessalis és pedalis téglák méretei közöttiek, egy kisebb (SA3), egy pedig (SA1) a bipedalis téglák méretét idézi. Ugyanakkor szemlátomást nem törekedtek formázásra egyik példa esetében sem, csak egyféle méret elérésére. Ezért, vélhetőleg mind egyszerű falazóelemként kerültek felhasználásra. A szarkofág (SA5) sajátosabb eset. Ha be volt építve, úgy háromszoros bipedalis méretet közelítő hosszúságával és bipedalis mérethez közeli magasságával egészen is beépíthető volt egy szabványterv szerinti falba, akár külső vagy belső falsík stabilizáló elemként vagy pedig sarokerősítőként. Például a környei erőd déli falából került elő egészen beépített szarkofág (KO20).

Összefoglalás: a vizsgálható töredékek nagyobb léptékű következtetések levonására alkalmatlanok. Vélhetőleg mind helyben találták vagy a közelből szállították oda őket. A tufa (SA8) szokatlanabb alapanyag, de nem állapítható meg, hogy a töredéket az erőd építéséhez vitték-e oda vagy még az eredeti felhasználásához. Különálló területi egységet,

ahonnan követ szállítottak az építkezéshez, a beneficiarius által állított oltár (SA1) jelezhet.

2.6. Alsóheténypuszta-Kospula (Tolna megye, HUN) – Iovia (AK) (Vö. 87-92. képek.)

2.6.1. Koracsászarkori település és későrómai belső erőd

Részletesen kutatott illetve folyamatában álló kutatást tárgyát képező terület és téma, ebből a koracsászarkori település kutatása két éve kezdődött, a későrómai belső erőd részletesen közölt. Előbbiről a puszta említésén kívül egyebet nem tudunk még, utóbbiról nincs új információ, illetve a 2016-ban a Lipcsei Egyetem által végzett geofizikai kutatások eredményei még nem közöltek. A koracsászarkori fallal övezett, kőalapú épületekkel beépített települést Bertók Gábor (PPKE) kutatja, a későrómai belső erődöt Tóth Endrét követően Mráv Zsolt (MNM). A legrészletesebben közölt belső erődök közé tartozik, ld. Tóth E. StudVal 2009, 37-60 és 119-136.

Az erőd tájolása közel pontosan észak-dél – kelet-nyugat. Északi falhossza 450 m, keleti falhossza 472 m, déli falhossza 499 m, nyugati falhossza 458 m. A szabálytalan négyzetet formázó erőd falainak hossza összesen 1879 méter, területe 21 hektár, ezt kiegészíti a 4 saroktorony, a 8 kaputorony és 39 oldaltorony összességükben szintén hosszú falfelülettel.²⁸⁶ Falainak vastagsága 260-280 cm; tornyainak átmérője 13,5-13,7 m; saroktoronyainak átmérője 17 m. A falakhoz hozzájárul még 11 részlegesen és egészben feltárt belső épület.

Előzménye, Szakcs és Dalmand (Tolna megye) községek között, fallal övezett városias település, néhány kilométerrel tőle Felsőleperd – Gö-

²⁸⁶ StudVal, 40.

lösi-dűlő lelőhelyen állt (vö. Bertók 2000). Napjainkban Bertók Gábor folytat régészeti feltárást a területen, eredményei még közöletlenek.²⁸⁷

2.6.2. Szpólia katalógus

A katalógusban alkalmazott, az őrzési helyre vonatkozó rövidítések: MNM = Magyar Nemzeti Múzeum, Római Gyűjtemény.

(# = módosított olvasat)

a.) Az erőd falaiból előkerült kövek

AK1 Mészkö sztlélé négy darabja, kettő összeillik, 1: (16,5)x(17,8)x(4,5); 2: (12,5)x(8,3)x(4,6); 3 (két töredékből összeállítva): (39,5)x(24,5)x(6). Kr.u. 3. sz. Feliratos mező töredékei. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal, 249 Nr. 1. = AE 2009, 1090; EDCS55702005.

-----] *Ael(i)* [- - -] | [- - -] *EO*[- - -] | [- - -] *Vic*[- - -] || [- - -] *F et Ael(l(i)*
- - -] | *et [Ael(l(io) C[[e]]ass[i]o A*[- - -] | *et [A]el(iae) Verz(a) amit[ae et*
Ael(iae)] | M[a]ximae et Ael(i) V[- - - - -].

~ fél láb és egy láb közötti méretekre törve.

AK2 Mészkö sztlélé, (55)x(49,5)x14. Bm. 3,6-3,1. Kr.u. 3. sz. Keretezett feliratos mező négy összeillő töredéke. Kevésbé igényesen vésett betűk. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 250/251 Nr. 2. = AE 2009, 1091; EDCS55702006.

P(ublius) Ae(lius) Cassius | vixit an(nos) LXXX | heredes | eius posue | ru[n]t.

~ bessalis méretet közelítő

²⁸⁷ 2015-ben geofizikai mérések, 2016-ban feltárás, vö.

<http://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/33453> (TO-04D/40/468-10/2016).

AK3 Mészkö sztélé négy összeillő töredéke, (66)x50,5x12. Bm. 7-4,7. Kr.u. 2-3. sz. Alja és egyik felső sarka hiányzik. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 251 Nr. 3. = AE 2009, 1092; EDCS55702007.

[D(is)] M(anibus) | | [- - -]atu|[s vixi]t an(nos) | XXXV P(ubli) Ael(i) |
Scun(- - -) et | Victor | fra(tri) be(ne) mer(enti) | posueru|[nt - - -].

~ 1/2 láb körüli méretekre tört darabok

AK4 Márvány sztélé töredéke, (8,2)x(34,3)x14. Bm. 4,5-3,5. Kr. 3 sz. Feliratos mező töredéke. Igényesen vésett betűk. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 251/252 Nr. 4. = AE 2009, 1093; EDCS55702008.

-----]lb(---) Insequen[s(?)- - -] | [- - -] m(unicipii) Brig(etionensium) [- - - -
--

~ pedalist kevéssel meghaladó méret

AK5 Mészkö sztélé, (114)x75x15,5. Bm. 5-3,1. Kr.u. 2-3. sz. Nyolc összeillő töredék. Felül mellképes mező töredéke három alakkal, alatta áldozati jelenet. Szélén levélmotívumok. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 252/253 Nr. 5. = AE 2009, 1094; EDCS55702009.

D(is) M(anibus) | C(a)ese[r]nius Marcel[lus] | vixit an(nos) L C(a)eserniu[s] |
Marcellinus m(iles) leg(ionis) II | Adiutricis vixit an(nos) XXV | C(a)esernia
Marcellina | vi[xit] an(nos) XXV Domitius Do|mitianus m(iles) leg(ionis) II
Adiutri|c[is] vixi[t] an(nos) XXIII Domitius | S[e]verinus v[i]xit an(nos) VIII
| [- - -]co]niux{u}it | [- - -]ET[- - -].

~ pedalist kevéssel meghaladó méretekre tört darabok

AK6 Márvány sírtábla, 62x74,8x7,8. Bm. 7,5-6,5. Kr.u. 2. sz. Keretezett feliratos mező. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd falából. Őh. Városi Múzeum, Dombóvár (MNM).

Tóth 1989b, 31; StudVal 254/255, Nr. 6. = AE 2009, 1095; EDCS32500203.

D(is) M(anibus) T(itus) Cl(audius) T(iti) f(ilius) Tutor DOS an(norum) vi(vus) f(ecit) s(ibi) et c(oniugi) p(ientissimae) Vet(uriae) Paulinae an(norum) LXX h(ic) si(ti) s(unt).

~2,1/2x2 láb

AK7 Márvány sztélé tíz töredéke, 1-7: (127)x68,5x(15); 8: (23)x(16,2); 9: (30,5)x(30,5)x(17); 10: (30,5)x(19,3)x(11,7). Bm. 5,5-2,8. Kr.u. 3. sz. Hét összeillő, három külön darab. Teteje egyenes, mellképes mezőben négy teljes alak, alatta állathajszja. Feliratos mező, igényesen vésett, vörösre festett betűkkel. Alul kratér és nagymacsák. Szélein szőlőinda. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 255/256 Nr. 7. = AE 2009, 1096; EDCS55702010.

D(is) [M(anibus)] || Claudio Pro[culino(?) cen] | turioni leg(ionis) [I(?) Adintricis] | et L{P}aurin[ae coniugi quae vixit a] | nnis XLV[- - -] | Secund[ino filio qui vixit ann] | os XXV Cl(audia) Proculi[na] filia qu(a)e vix | it annis XV Cl(audi) Ursio et Ursus et | Ursiniannus ex praecepto pa | troni posuerunt i<m=N>pen | diis libertorum sit | tibi terra levis.

~ pedalis körüli méretekre törve

AK8 Márvány sztélé négy töredéke, (81)x(30,5)x(10). Bm. 5,1-4,4. Kr.u. 3. sz. Mellképes mező női alakkal, alatta kutya. Ezalatt feliratos mező oszlopok között. Igényesen vésett betűk. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 256/257 Nr. 8. = AE 2009, 1097; EDCS55702011.

D(is) [M(anibus)] || Dom[iti - - -] | [e]t CV[- - - - -].

~ bessalis körüli méretekre törve

AK9 Mészki sztélé, (73)x85,5x22. Bm. 5,2-3,8. Kr.u. 3. sz. Feliratos mező nyolc összeillő töredéke. Igényesen faragott betűk, in-

terpunctió. Lk. Az erőd falából. Óh. MNM Római pince.

StudVal 257/258 Nr. 9. = AE 2009, 1098; EDCS55702012.

D(is) M(anibus) | [M]arci[- - -] | [- - - e]t H[- - -] | [fr]atres [- - -]SC[- - -] | [s]orori pientis(s)im[ae] | [- - -]entinus con[iu] | [g]i[- - -]LTI et Primi[g]eniae | matr[i] viv[ae].

~ 3x2,1/2 láb körüli méret

AK10 Márvány sírsztélé, (121,5)x80,5x12. Bm. 7-5,1. Kr.u. 3. sz. 21 összeillő töredék. Felül hiányos. Mellképes mező két alakkal. Feliratos mező pálma-mintás oszlopok között. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd falából. Óh. MNM Római pince.

StudVal 258/259 Nr. 10. = AE 2009, 1099; EDCS55702013.

D(is) M(anibus) | | L(ucius) Sep(timius) Flor[e]n[t]inus | L(ucio) Sep(timio) Floriano p[er]a[nt]ri | viv(u)s viv[o] p[er]osuit [e]t | Procu(leia?) Va[le]ntin[ae] | [co]niugi ei{i}us | [de]m et Sep(timiae) Quint(a)e | coniugi su(a)e et | sibi et P[- - -] | nepot[i](?) - - - - -.

Szabványméretekől távoli, apró darabokra törve.

AK11 Mészkö sírsztélé, (28,5)x(56)x13. Bm. 3,6-3,5. Kr.u. 2-3. sz. Feliratos mező két töredéke, bal oldalon féloszlop maradványa. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd falából. Óh. MNM Római pince.

StudVal 259/260 Nr. 11. = AE 2009, 1100; EDCS55702014.

- - - - -] | [nepo]tibus suis [- - -] | [- - -]io Secundo | [- - -] posuimus et N[- - -] | [- - -]n]ostris.

~ bipedalis körüli méret

AK12 Márvány sírsztélé, 3 darabban: (33,5)x(33)x(15)+(40)x(51)+(18,3)x(13,5)x(7,4). Bm. 5,7-5,5-4. Kr.u. 3. sz. Feliratos mező és mellképes mező nyolc töredéke. Féloszlopokkal keretezett feliratos mező,

igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 260 Nr. 12. = AE 2009, 1101; EDCS55702015.

*D(is) M(anibus) | [- - -]s Vitalis | [viva]s fecit sibi | [- - -]c]oniugi | [- - -]ae
ann(orum) [.]L | [- - -]E[- - - - -].*

~ bipedalis, pedalis és bessalis méretek körüli darabokra törve

AK13# Márvány sírsztélé, (68)x(55)x24. Bm. 2,1. Kr.u. 3. sz. Féloszlopokkal keretezett képmező ket alakkal, alattuk futó kutya, szőlőinda és szolga. Igényesen faragott betűk, pálmaág interpunctióként. Lk. A belső erőd falából. Őh. Városi Múzeum, Dombóvár (MNM).

Tóth 1989b, 33; StudVal 260/261 Nr. 13. = AE 2009, 1102; EDCS55702016 és 32300372.

[D(is)] M(anibus) || Deupo | famulus.

~ bipedalist meghaladó méret

AK14 Mészkeő sírsztélé töredéke, hat darabból, (90)x(77,5)x(11). Bm. 2,6-2,6. Kr.u. 2-3. sz. Mellképes mező alja, alatta középső, halotti lakoma, szalagfonatminták, felirat kevésbé igényesen vésett betűkkel. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 261 Nr. 14. = AE 2009, 1103; EDCS55702017.

CO || Cand|idus | famul|us.

~1/2 láb körüli darabokra törve

AK15 Oszloptöredék, (28,3)x(14,5)x(8). Bm. 6,4. Kr.u. 2-3. sz. Oszlop vagy henger alakú oltár kiugró peremmel, fölötte igényesen vésett betűk, interpunctio. Lk. Az erőd falából. Őh. MNM Római pince.

StudVal 261 Nr. 15.; AE 2009, 1104; EDCS55702018.

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) | [- - - - -].

~1x1/2 láb körüli méret

AK16 közel 800 db közöletlen töredék a falakból, ismeretlen számú sztéléből, szoborból, oltárból, a Kr.u. 2-3. századokból. Óh. MNM Római pince. Összeállítja és közli őket Mráv Zs.

b.) Az erőd területe

AK17 Mészkö sztélé, (54)x(85)x(15). Kr.u. 2-3.sz.

Mellképes mező és középmező, három alakkal és áldozati jelenettel, benne két igényesen vésett betű. A középmező két szélén halak. Lk. Alsóhetény-Kapospula, 19. sz., feltehetőleg eredetileg a belső erőd falaiból. Óh. Várda, Szász Endre Kastélymúzeum (Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár).

CSIR U 7, 42-43 Nr. 41; EDCS32500180.

D(is) M(anibus) | [- - - - -]

~ 3x2 lábát közelítő méret

AK18# Mészkö sztélé, (70)x(43)x23. Bm. 5,5-5,4. Kr.u. 2-3. sz.

Borostyánindával díszített szélű, keretezett feliratos mező bal szélének töredéke. Sérült felületű. Igényesen vésett betűk, interpunctiók. Lk. Alsóhetény-Kapospula, az erőd területe 1961. Óh. Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár.

RIU 1007; EDCS9900483.

[D(is)] M(anibus) | [- - -]TIM P[.] | [- - -]TA SA | [- - -]VO SPE | [- - -]VER F | [- - -]p]ienti(ssimo?) | [- - -]+ TITI^+ [.] | [- - - - -]

~ 2,1/2x1,1/2 láb körüli méret

AK19 Mészkö töredék, (15,5)x(23)x16. Bm. 7,5. Kr.u. 2-3. sz.

Feliratos mező töredéke. Igényesen faragott betűk. Lk. Alsóhetény-Kapospula, az erőd területe 1996. Óh. Csiszér A. birtokában, Aparhanton (Tolna megye).

RIU S, 193; EDCS28000276.

-----] | [- - -]SIVS +[- - -] | [- - -]+ ATTA[- - -] | [- - - - -]

Láb alatti hosszúság, egyharmad láb szélesség, fél láb mélység.

AK20 Márvány sírkő.

Indadíszes keretű feliratos mező kisméretű töredéke. Lk. Alsóhetény-Kapospula. Elveszett.

RIU S, 194; EDCS28000277.

-----] | [---]VLI[---] | [---]LATTO[---] | [-----.

Kisméretű töredék.

2.6.3. Összegzés

Összesen: A fenti 20 tételbe összeálló több, mint 80 töredék nagyjából 10 százalékát képviseli az egésznek, ami ismert.

Lelőhely: Az alsóhetény-kapospulai szpóliák néhány kivételtől eltekintve a későrómai erőd alapfalaiából kerültek elő. Az eddig közzétett 20 tételből (több szpóliából összeállított darabok) négy (AK 17-20) származik általánosságban az erőd területéről, a többi az alapozásból.

Kor: A közölt szpóliák kora a 2-3. századok.

Eredeti funkció: Két meghatározhatatlan töredéktől eltekintve a többi sírsztélé- vagy sírtábla töredék.

A feliratok tartalma: A feliratokon szereplő nevek alapján a sírköveket állíttatók és alattuk egykor nyugvók helyi, nyugat-pannoniai és noricum-i kelták, illyrek, itáliaiak, dalmáciaiak és nyugati tartományokból bevándorolt személyek és utódaik.²⁸⁸

Ornamentika: általánosságban provinciális; részletesebb ornamentikális elemzésekre a teljes anyag közlése nyomán lesz lehetőség. Mráv Zsoltra hivatkozással megállapítva, a szpóliák faragási stílusa Sopianae (Pécs) és Somogyvár-Resterica köveivel mutat hasonlóságot.²⁸⁹

²⁸⁸ Mráv in: StudVal 247-248.

²⁸⁹ Mráv in: StudVal 246-247.

Anyag: a szpóliák anyaga mészkő és márvány. A márványkövek egy részének származási helye a Keleti-Alpok, Gummern, Sekull és Treffen bányái, a mészköveké észak-kelet Pannonia.²⁹⁰

Állapot: Falazóelemnek tört darabok, több közülük összeillő.

Méret: többségében a láb valamilyen szorzatát képviselik a töredékek, de apró méretűre tört darabok is vannak közöttük.

Felhasználási mód: az ismert szpóliákat falazóelemként használták fel az erőd alapozásában.

Összefoglalás: Összesen 875 db szpólia került a Magyar Nemzeti Múzeumba. A töredékek restaurálás alatt állnak; összeillesztve kevesebb lesz a tárgyszámuk, de itt szpóliaként számítanak elsősorban. Mráv Zsolt dolgozza fel őket és teszi közzé, amint elkészülnek. 2009-ig 82 töredékből 15 sírtáblát sikerült rekonstruálnia, a szám azóta nőtt, a folyamat a végéhez közeledik, ahogy jelezte. A fenti olvasatok néhány esetben módosulni fognak a további töredékek azonosítása miatt, ami majd a közlésben kerül részletezésre. Az összanyagot illetően tehát egyelőre Tóth E. összefoglalásaira és Mráv Zsolt kutatási beszámolójára lehet támaszkodni. A töredékek néhány kivételtől eltekintve sírkövek részei; egy oltárt és két szobortöredéket, Mars vagy császár és egy nő szobrait is azonosítottak közöttük, több szepulkrális vonatkozású körplasztikai alkotás, oszlop és építészeti tagozat mellett.²⁹¹

Az erőd falhossza összesen 1879 méter, ezt kiegészíti a 4 saroktorony, a 8 kaputorony és 39 oldaltorony összességében szintén hosszú falfelülettel.²⁹² A falakhoz hozzájárul még a 11 részlegesen feltárt belső épület, amelyek közül az V. gazdasági épület tartalmazott szpóliákat. Az erőd és épületeinek felmenő falai hiányoznak, a feltárt részek, három kapuépítmény, négy saroktorony rész és 11 oldaltorony. Ezeknek a

²⁹⁰ Mráv in: StudVal 246-247.

²⁹¹ Vö. Tóth E. StudVal 50-53 és Mráv in: StudVal, 243-263 = AE 2009, 1090-1104.

²⁹² StudVal, 40.

megmaradt alapfalaiból került elő a közel 900 darab szpólia. Ez a szám a vélhető összesnek, amit egykor beépíthettek csak a töredéke, és az alapfalakban még bent lehetőknek is messzemenően a kisebb hányada. Egyféle reprezentatív összegzésre alkalmas csak, hogy milyen mennyiségben használtak fel szpóliákat egységnyi szakaszokhoz illetve milyen módon használták fel őket. Az előkerült szpóliák néhány darab kivételétől eltekintve síremlékek, azaz a település épületeinek köveit a felmenő falakban alkalmazhatták. Érdekes számszaki adat, hogy 82 darab szpóliából összeállt 15 darab hiányos sírsztélé, azaz durván számolva, egy-egy sírsztéléből 20-25 darab körüli kisebb falazóelemet nyertek. Ennek alapján a 900 körüli szám nagyjából, de csak nagyjából 40 sírsztélének felelhet meg, ami egy temetőnek vagy több temetőnek szintén a kisebb hányada lehet.

2.7. *ALISCA*

Őcsény-Szekszárd (Tolna megye)

(AL) (Vö. 93-94. képek.)

Valószínűleg Őcsény (Tolna megye) közelében helyezkedik el. Feliraton nem szerepel. Régészeti szempontból, szemben a 4. században átépített koracsászárkori erőddel²⁹³, nem azonosított, nem kutatott, hozzá kapcsolódó lelet nem ismert. Kérdéses, hogy erőd volt-e. A későcsásárkori katonai objektumra csak a Notitia Dignitatum utal. Vélhetőleg a belső erődök vízi és szárazföldi kapcsolódási pontja volt a Dunához illetve a határvidékhez. Elhelyezkedését az azonos nevű koracsászárkori rípa menti erőd azonos neve alapján lehet a Tolnai-

²⁹³ Itin. Ant. 244,4; RAP 127-129; DLP 2011, 92-93, 113-121 és 235-236 további irodalommal. Vö. még Visy 2003 (=2000), 101-103. A Notitia Dignitatum Occ. XXXIII.52. alatt: "Praefectus legionis secundae adiutricis cohortis quintae partis superioris, Aliscae".

Duna / Sió-Sárvíz csatlakozási pontja köré feltételezni (ld. feljebb)
Őcsény környékére.

2.8. AD BURGUM CENTENARIUM

Azonosítatlan hely, talán Pécs környékén (Baranya megye)

(BC) (Vö. 95-96. képek.)

Feliraton nem szerepel, terepen nem azonosított objektum. Nincs lelet, ami közvetlenül hozzá kötődne. Geopolitikai érvek alapján lehet a helyét Pécs (Sopianae) környékére feltételezni. Magát a helyszínt Soproni Sándor is alkalmasnak látta belső erőd helyszínének, igaz ő Sopianae - Marinanae azonosság mellett érvelt.²⁹⁴ Valószínűleg nem belső erőd volt a kifejezés régészeti értelmében, hanem stratégiai fontosságú, katonai felügyelet alatt álló erődített gabonaraktár, egy "centenarium" (ld. feljebb), így belső katonai objektumként tartható számon.

2.9. MARINANA

Donji Miholjac (Osječko-baranjska županija, CRO)²⁹⁵/

Drávaszabolcs (Baranya megye) (?)

(MA) (Vö. 97-101. képek.)

Részletesebben foglalkozik a terület kutatástörténetével az eddig felvetődött forrásértelmezési lehetőségekkel és kapcsolódó közigazgatási kérdésekkel Tóth Endre.²⁹⁶ Az itt vázolt lehetőség egy következő az eddigi kutatásokban felvetődöttekhez képest. A hely feliraton nem szerepel, régészeti szempontból azonosítatlan. Több forráson²⁹⁷ alapuló

²⁹⁴ Vö. Soproni 1978, 174, 177.

²⁹⁵ Alsó Miholjac, Horvátország, Eszék-Baranya megye.

²⁹⁶ StudVal 86-94.

²⁹⁷ Ptol. II. 14.4.21 / Itin. Ant. 130,5 / Not. Dign. Occ. XXXIII, 64 / Tab. Peut. sect. IV. / Itin. Burd. 562,7 s ezekhez vö. Graf 1936, 64-65; TIR L 34 / Aquincum

lokalizációja viszonylag pontosnak látszik a Dráva jobb partján mutatio Bolentia és mutatio Serena között, mint mansio (több névváltozattal a 2. századtól felfelé: Magniana, Marinianis, Marinana, Maurianis). Az ismert korabeli útvonalak, a nyugat-kelet irányú Dráva-Száva közti birodalmi főút Siscia – Mursa közti déli szakaszából Stravianistól (ItinAnt 265,9) északi irányba kiinduló s ugyanezen útvonal-irány északi szakaszát Marinananál metszően, a Dráván át Sopianae illetve Valeria északi területei felé feltehetően kiágazó út kereszetződési pontja illetve egy drávai átkelő léte indokolhatja az egyébként négy tartomány érintkezési pontjánál fekvő terület katonai felügyelet alá helyezését.²⁹⁸ Életszerűtlennek látszik az a lehetőség, hogy valaki Poetovióból ill. Sisciából Sopianaet csak Mursán át a dunaközeli Antianan keresztül tudta, jelentős és fölösleges kerülővel megközelíteni. Ebből a szempontból a drávai átkelő déli (Donji Miholjac) és északi (Drávaszabolcs) pontjai együtt számíthatók azaz maga az átkelő viselhette a Notitia Dignitatumban Marinana nevét. Csak ezzel magyarázható, hogy a Pannonia Secundában fekvő névadó hely valeriai területen fekvő katonai objektumként szerepel a Notitia Dignitatumban. Más létező, névadó hely nem ismert a szűkebb területről, ahogy római kori leletek is alig ismertek a szűkebb régióból. Más részről, Drávaszabolcsnál folyik a Feketevíz a Drávába, ami a belső katonai objektumok egyik alapismérveként szereplő vízi kapcsolatot is jelenti az északabbra fekvő tartományi területekkel. Így a Feketevízbe folyó, ma Pécsi víz által rögtön Sopianaeval, esetleg Ad Burgum Centenariummal. Régészeti értelemben vett belső erőd tehát valószínűleg nem várható ezen a területen, amely a Dráva partján földrajzi jellemzőit tekintve is különbözik a Valeria északabbi területein fekvő belső erődök egymáshoz hasonló környezetétől, a vízkapcsolat ki-

78; Kos – Kos 1995, 293 F4 'Marinianis' Magniana / Donji Miholjac CRO; Tóth 2001, 24-25.

²⁹⁸ Vö. még PRK 119-122 az útvonalakkal, de nem veszi számításba az itt vázolt lehetőséget.

vételével. Sajátos az útleírásban (ItinBurd) szereplő betét Maurianis (i.e. Marinanae) mellett: "intras Pannoniam Superiorem". A forráshely világosan rögzíti a tartományhatár létét a területen, igaz anakronisztikus névvel és ellentétes iránnyal. Ez esetben a 4. századtól létező közigazgatási beosztást figyelembe véve, nem zárható ki, hogy a Pannonia Secunda tartománynev második tagját emendálta az útkönyv másolója az általa ismertebb Superiorra. A jelenleg elfogadott későcsászárkori tartománytérképeken a Valeria déli határa éppen Sopianae alatt, Marinanae-nál ágazik ki a Drávától a Duna felé a Karasica völgyét követve. Azaz pontosan Marinanától keletre, a Dráva bal parti terület Pannonia Secunda területéhez tartozott közigazgatási szempontból (vö. **5. kép**).

3. ÖSSZEGZÉS

A belső erődökből változatos számú szpólia vált ismertté: Tokod-Várberekéről: 8 db.; Környéről: 32 db.; Tác-Fövenyusztáról: 67 db. (értékelhető); Keszthely-Fenekpusztáról: 14 db.; Ságvár-Jabapusztáról: 9 db.; Alsóheténypuszta-Kaposuláról: 875 db., a többi tárgyalt belső katonai objektumból (Alisca, Ad Burgum Centenarium, Marinana) egy sem. A szpóliák száma függ a kutatottsági állapottól is, azonban a szám adatok így is jól tükrözik a szpóliafelhasználás mértékét, hiszen ahonnan több szpólia vált ismertté, ott nyilván többet is használtak fel. A szám adatok két csoportra oszlanak. A legtöbb szpólia Alsóheténypuszta-Kaposuláról, azt követően Tác-Fövenyusztáról majd Környéről ismert. Ezek azok a helyszínek, amelyek határozottan megállapítható koracsászárkori nagyobb kiterjedésű előzményekkel rendelkeznek. Közülük a tác-fövenyusztai és a környei erődök ráépültek a koracsászárkori településre, az alsóhetény-kaposulai erőd építéséhez pedig egy egész település rendelkezésre állt, amely a közelben állt. Esetében vélhetőleg a planírozás munkáit spórolták meg, amellet, hogy az előzmény-

település helye vélhetőleg nem is volt alkalmas a belső erőd céljaira. Nem állapítható meg, hogy a koracsászárkori település területének meghagyása és a pontos névátvitel (Iovia → Iovia) valamilyen összefüggésben áll-e egymással. Tokod-Várberek, Keszthely-Fenekpuszta és Ságvár-Jabapuszta alatt nem kerültek elő komolyabb koracsászárkori épített struktúrák, ahogy a közvetlen közelből is kisebb és kevés telepnyom ismert. A szpóliák számadatai tehát tükrözik a belső erőd viszonyát a koracsászárkori településhez illetve jelzik a koracsászárkori település nagyságrendjét is. A nagyobb mennyiségű rendelkezésre álló kőanyag az előzménytelepülés illetve a környékbéli települések koracsászárkori kőhasználati intenzitásának is mutatója illetve függvénye. A fenti megállapítással együtt, a számadatok egyúttal vélhetőleg nagyobb gyűjtőterületet is jeleznek. Ezt a szpóliák anyagának és faragványstílusának változatossága alapján lehet ellenőrizni, viszont a megbízható kontrollterületek hiányoznak hozzá mindenütt. Például a brigetiói (Ószöny - Komárom) és a környei kőemlékek néhány között nagyfokú a hasonlóság, de ennek alapján nem jelenthető ki, hogy az adott köveket Brigetióból szállították, hiszen a két hely közel volt egymáshoz ami egészen biztos, hogy átfedéseket eredményezett a felhasznált kőemlékek faragási, feliratozási stílusában, anyagában. Hasonló kapcsolat figyelhető meg az egymástól meglehetősen távoli Tác-Fövenypuszta és Aquincum között is, aminek oka nem feltétlenül és csak, az Aquincumból történő kőszállítások voltak, inkább territoriumon belüli stílusazonosságnak lehet nevezni a faragványozási, feliratozási jellemzőket, s ugyanez vonatkozik a felhasznált kőanyagokra is.

A kisebb darabokra tört szpóliák lelőhelye egységesen az erődök falai, ezen belül az alapozások. Vágott illetve egészben befalazott kövek a felmenő falakhoz illetve út vagy padlószervezetekhez tartoztak.

A szpóliák eredeti felhasználási kontextusuk szerinti kora egységesen az 1-3. század közötti időt öleli fel, az 1. századnak inkább a vége javasolható néhány esetben. Jellemzően a 3. század közepe tájáig keltezhetők

tartalmi-formai alapon, ami feltárási adatokkal összhangban a 258-260 közötti nagymérvű pusztulással²⁹⁹ köti össze a szpólia-forrás kőanyag eredeti használati idejének megszűntét, ami szintén általános tartományi jelenség. Sajátos, hogy Keszthely-Fenekpusztán 4. századi feliratok is előfordulnak a szpóliák között (KF 3, 6). A jelenség vagy korabeli átépítéssel vagy az erőd területén későbbi építkezésekkel magyarázható.

Eredeti funkciója a szpóliáknak tükrözi a tartományi kőfaragást és kőszobrászatot, valamint az epigrafikai gyakorlatot. Gyakorlatilag minden felirat és faragványtípus előfordul a szpóliák között, gyakoriság szerint síremlékek, vallási emlékek: oltárok, szobrok, építészeti emlékek. Sajátos, hogy a két környei szoborbázis (KO 3, 19) kivételével ez a faragvány illetve felirattípus hiányzik a szpóliák közül. A két környei kivételnek talán a *damnatio memoriae* volt az oka, amely tulajdonképpen bármilyen kötetmet feloldott az adott szoborbázisokról, így azok már a 3. század második felétől felhasználhatók lehettek bármi másra. Ugyanígy hiányoznak a mérföldkövek is, aminek érthető oka nyilván a 4. században is hasznos voltukból fakad.

A feliratok szövege átlagos pannoniai képet mutat, többségében sírfeliratok illetve oltárok, rajtuk kívül építési feliratok, bázisok, típusuknak megfelelő tartalommal. Nemcsak a számuk, hanem a tartalmuk is utal a belső erőd területének és régiójának koracsászárkori településviszonyaira. A környei feliratok egy kisvárost idéznek fel, városi tanáccsal és magistratusokkal. Emellett, a személynevek által a Flavius kortól tanúsítják a környék fokozatos és folyamatos romanizációját. A vallási tartalmú feliratok egy vélhető kivétellel (*Baltis*), római eredetű istenalakokat idéznek, Iuppitertől Mithrasig. A feliratok társadalomképe illusztrálja a provinciális kisváros összetételét. A legmagasabb rangot egy centurio képviseli, egy quattuorvir és egy flamen, tőlük lefelé a rab-szolgákig fordulnak elő a különböző státuszú személyek. A tácfőveny-

²⁹⁹ Vö. Kovács 2014, 241-257.

pusztai feliratok között kiemelkedőek a vallási tartalmú feliratok, mind őslakos eredetű, mind római, mind pedig a befogadott, görög illetve orientális eredetű kultuszokat illusztrálnak kiegészítőleg misztérium-vallási emlékekkel. A feliratok társadalomképe vidéki, a magasabb társadalmi kategóriákat papok (sacerdotes) illetve egy centurio és egy decurio képviselik. A vallási tartalmú feliratok nagy száma a település különlegesebb státuszára utalnak, ami a tartományi székhely és territoriuma összefüggéseiben értelmezhető. A szpóliák tartalma alapján a tác-fővenyepusztai koracsászárkori telepet ismeretlen rangú, vélhetőleg vicus státuszú szentélykörzetnek lehet tekinteni, ahogy az a szakirodalomban immár általánosabban elfogadott.³⁰⁰ Az alsóheténypuszta-kapospulai szpóliák közlése még nem történt meg. Az eddig közzétett 82 töredékből összeállt 15 sírfelirat-szöveg illetve szövegtöredék, őslakos eredetű romanizált társadalom polgári tagjait illusztrálják. A ságvár-jabapusztai, keszthely-fenekpusztai és tokod-várbereki szpóliák, mind számuk, mind szepulkrális és vallási tartalmuk alapján kisebb volumenű gyűjtőterületet képviselnek, pusztán általuk városias település nem feltételezhető, legfeljebb vicusok illetve út-állomások.

A szpóliák ornamentikája változatos, összességében azonban a koracsászárkori Pannonia kőfaragási gyakorlatától nem eltérőek, vagyis az Erdélyi Gizella (1974) által megállapított általánosságok érvényesek rájuk is.³⁰¹

A szpóliák anyaga gyakoriság szerinti sorrendben, márvány, mészkő, homokkő, andezit és tufa. A márvány számát ez esetben az alsóhetény-kapospulai töredékek száma teszi az első helyre, egyébként a provinciális átlagnak a mészkő, homokkő, márvány, andezit és tufa felelne meg. Ha összevetjük az alsóhetény-kapospulai szpóliák teljes számát az az adattal, ami Mráv Zsolt közleménye (StudVal) nyomán kirajzo-

³⁰⁰ Vö. Tóth 1990; Tóth 1991; Alföldy 1997; Szabó 2006, 222-224.

³⁰¹ Vö. még általában PRK 267-277 a tartományi művészet keretébe foglaltan a kőfaragásra vonatkozó megállapításokat.

lódik, úgy árnyaltabbá válik a kép. 15 hiányos sírsztélét lehetett 82 töredékből összeállítani, ami 875 töredék esetében (ezekből levonódnak a szobrok, oltárok ismeretlen számú töredékei is) nagyjából 100 körüli sztélé számot jelenthet. Még így is elég magas a szám, azonban ha például a környei és a tác-fövenypusztai közvetlen falból előkerült kövek mellé a közelből előkerült köveket is hozzászámítjuk, nagyjából közelítő számot kapunk az alsóheténypuszta-kapospulai adathoz. Ez utóbbi adat azonban legfeljebb egy-egy régió településszerkezetének hasonlóságát mutatja jobban, emellett azt, hogy minden területre a közelebbi vagy jobban elérhető kőnyerő helyekről szállítottak kőanyagot. Így például a helyi összesen belül Ságvár-Jabapusztán és Keszthely-Fenekpusztán kiemelkedő a homokkő használata.

A kőfejtők kérdése szintén későbbi kutatások tárgya kell legyen. Valószínűleg sokkal kevesebb kőbánya vagy kőfejtő ismert a területről, mint amennyi volt.³⁰² A belső erődök közül Tokod-Várberek, Környe Tác-Fövenypusztá és Ságvár-Jabapuszta ebből a szempontból kedvező terepen feküdtek. Alsóheténypuszta-Kapospulára szállították e követ és ahogy az előzménytelepülés példája mutatja, egész távolról is szállíthatták a megfelelő kőanyagot. Esetében Mráv Zs. vizsgálatai nyomán közölve az adatokat, a márványt a Keleti-Alpok / Gummern, Sekull és Treffen bányáiból, a mészköveket észak-kelet Pannonia kőfejtőiből hozták.

A szpóliák építőanyagként való felhasználásuk előtti állapota csekély kivételtől eltekintve nagyon jó. Ebből következik, hogy nem elhagyatott illetve gondozatlan vagy elpusztult helyekről gyűjtötték be őket darabolást követő, vagy egészben beépítésre hanem azokról a helyekről, ahol funkcionálisan eredetileg álltak. Feldarabolásuk töréssel vagy vágással történt. A törés erősebben károsította a hátramaradó, beépítendő

³⁰² Vö. Russell 2013, 1-76 kőbányák szerinti összeállításának Pannoniára vonatkozó részeit a bányákra vonatkozó újabb irodalommal. Ld. még PRK 130 és 338 a korábbi irodalommal.

kődarabot, ezeket vélhetőleg falbelsőbe rakták, szemben a vágott példányokkal, amelyek burkoló illetve kváderelemként szolgálhattak.

A szpóliák háromféle mérettartományt képviselnek. Az egyik, amikor egészben építették be őket ezáltal eredeti méretükben maradtak fenn. A másik mérettartomány eseti, amikor célzatosan méretre vágták-szabták őket adott helyre szántan. A harmadik, egyben leggyakoribb méret-típus, ami a szabvány téglák méreteihez (bessalis, pedalis, sesquipedalis, bipedalis) igazodik illetve azt felülmúlja, de lábbal akkor is vissza-osztható. Egyszerűbben kifejezve, a szpóliák nagyobb részét láb alapú méretet követő vagy azt közelítő méretre törték, vágták. Ennek oka a láb hossz mérték-alapon tervezett épület szerkezetéhez való idomítás, a praktikusabb felhasználhatóság lehetett.

Az ismert, kisebb darabokra tört szpóliák lelőhelye egységesen az erődök falai, ezen belül az alapozások. Vágott illetve egészben befalazott kövek a felmenő falakhoz illetve út vagy padló szerkezetekhez tartoztak. Előbbiek többnyire az alaphoz közeli felmenő részeken kerülnek elő, ennek azonban nem az lehet az egyedüli oka, hogy csak oda építették be őket, hanem az is, hogy felmenő falak, falrészek ritkán vagy egyáltalán nem maradtak meg. Jellemzően ezek az egészben hagyott vagy vágott darabok a római kor után épült épületek falaiból kerülnek elő, sokszor a római kori fal vonala közeléből, legalább harmadlagos vagy többedleges felhasználásból. A jelenséget a belső erődök esetében a környei példák illusztrálják jól. Az egészben vagy nagyobb darabban történt beépítésük a későcsászárkorban mégis inkább a földhöz - alaphoz közelebbi részeken indokoltabb, ahol inkább betölthettek szerkezeterősítő, stabilizáló szerepet. Gyakran sarokelemként vagy sarkokhoz, szélékhez közeli helyekre építették be őket, egészben vagy idomelemként. Máskor padló vagy útburkoló lapnak használták őket. Előbbire Tác-Föveny pusztáról, utóbbira Környéről van több példa. Hasonlóképpen bejáratok stabilizálásához is felhasználták őket, küszöbként,

ajtókeretként, szemöldök-elemként, ahogy a tokod-várbereki példák mutatják.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a szpóliák az előzetesen vártnál több hasznos adtmennyiséget hordoznak, mind a koracsászárkor mind a későcsászárkor vonatkozásában. A koracsászárkort illetően adott régió történeti, társadalomtörténeti, vallástörténeti és közigazgatási állapotaira hordoznak adatokat. A későcsászárkor vonatkozásában inkább a belső erődök által lefedett régió, az erőd hatásköri területének kiterjedését illusztrálják, emellett logisztikatörténeti és építéstechnikai információkat közvetítenek.

III. ÖSSZEFOGLALÁS

1. A későcsászárkori belső erődök témája összetett régészeti és forrásértelmezési kérdéscsoport, amelynek a feldolgozható adatmennyisége az utóbbi években az értelmezésük alapvető problémáival kapcsolatban nem növekedett, szemben a velük összefüggően megfogalmazható feltételezésekkel és főleg kérdésekkel. A kérdések feltételén kívül más okból is választottam a 'Quaestiones Valerianae' A belső valeriai katonai objektumok szervezési kérdései, az erődök szpólia-adatai és az újabb környei kutatások" címet- és témát feldolgozásra, vagy inkább észrevételek és szempontok összefoglalására. A főcím által Tóth Endre, "Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei" című, ugyancsak a Magyar Nemzeti Múzeum keretében 2009-ben elkészült összefoglaló munkájához csatolom a jelen művet. Egyúttal a későrómai belső erődöknek és kortárs jelenségeiknek a múzeum által közel 150 éve, de rendszeresebben 79 éve elkezdett és jelenben is folyó szisztematikusnak nevezhető kutatásaihoz (Rómer F., Radnóti A., Fülep F., Mócsy A., Soproni S., Tóth E., Nagy M., Mráv Zs., Gróf P., Gróh D.), amelyekhez helyszíni egyetemi gyakorlatokat követően már az intézmény munkatársaként 2000-ben Tác-Föveny-pusztán, 2002-ben Környén csatlakoztam. Utóbbi, a község által fedett lehetséges kutatási helyszínein 2016-ig folytattam feltárásokat. Közben nemcsak résztvettem az újabb kapcsolódó szakirodalom megjelentetésében, de rendszeresen felkerestem a Notitia Dignitatumban felsorolt ún. "belső erőd" helyek vélhető helyszíneit illetve az ismert belső erődök helyszíneit, a természetföldrajzi, tájrégészeti szempontok vizsgálá-

tához. Ezek közül Környe kivételével egyedül Keszthely-Fenekpusztán folyik napjainkban régészeti feltárás, illetve Alsóheténypuszta-Kaposulán is történtek régészeti célú műszeres vizsgálatok.

2. Az évek során felvetődött kérdések (ld. alább) egy részére a szakirodalom több választ adott, ezzel együtt egyféle nyugvópontra jutott. Ennek oka, hogy a szöveges források nem szaporodtak, amint a régészeti feltárások sem a felsoroltak kivételével. Utóbbiak is inkább a feltehető kérdéseket szaporították illetve új lehetséges kutatási szempontokat villantottak fel, amelyek fő irányait az alcímben foglaltam össze, ezzel egyúttal a mű rövid foglatát is adva. Az alcímben alkalmazott "belső valeriai katonai objektumok" újdonságot képvisel az eddig előfordult 'valeriai belső erődök' szóhasználathoz képest. Ennek oka, hogy a helyszíni, egyenkénti és összefüggésekben történt terepi, légírészeti vizsgálatokat követően, valamint a valeriai térség ismert római kori leőhelyeiről előkerült leletanyag jellemzőit áttekintve igazat adtam Tóth Endre azon megállapításának is, hogy újabb, a "klaszszikus" belső erődökhöz (Környe, Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula) hasonló objektum előkerülése gyakorlatilag nem várható. Egyúttal, ma már geopolitikai és forrásértelmezési szempontból sem látom bizonyíthatónak, hogy az összes Notitia Dignitatumban szereplő (Occ.XXXIII.59-64.), ún. "belső erőd" csoportba tartozó objektum valóban erődszerűen megépített létesítmény lenne. Inkább katonai felügyelet alatt álló stratégiai szempontból fontos helyeknek látom őket, amelyek egy részét erődnek építették ki, más részét egyéb célú objektumnak szánták illetve tartották ellenőrzés alatt vagy felügyelték és ennek megfelelő építészeti struktúrákat rendeltek hozzájuk. Utóbbiak esetében a hely és a felügyeleti / stratégiai cél lehetett a fontosabb, amelyek funkcionálisan nem indokoltak gigantikus erődépítést. Valamilyen épülettel ezen esetekben is számolni kell mert személyzetet is érintettek nyilván, de nem az ismert hatalmas méretű belső erődökhöz hasonlóakkal.

3. Ugyanakkor valószínűleg nem csak a Notitia Dignitatumban megnevezettek számítottak belső katonai objektumnak, hanem voltak kisebbek is, az egy-egy tételesen jelzett nagyobb centrumhoz tartozó régióban, amelyek tisztjeit a ranglista adott szintjén megálló Notitia Dignitatum már nem nevesíti. Kisebbségi objektumok a vízi- és szárazföldi útvonalak mentén várhatók a nagyobbak logisztikai hátterében, de létüket csak célzatos kutatásokkal, légifotózással, terepbejárásokkal illetve ásatásokkal lehet igazolni.

4. A belső erődökre vonatkozó forrás- és régészeti adatok állandónak tekinthetők pillanatnyilag. A régészeti adatok a környeiek kivételével részletesen és többszörösen közöltek, ebbe a keszthely-fenékpusztai újabb eredményeket is beleértve, Heinrich-Tamáskai O. jóvoltából, magyar és idegen nyelven. Az újabb régészeti adatok sem adnak azonban választ az erődökkel kapcsolatos krónikusnak tekinthető kettős természetű, régészeti és forrásszintű kérdésekre, mint az azonosításuk illetve lokalizációjuk, a nevük, létrehozásuk indokai, fennállásuk célja, használati módjuk, a korabeli hadrendbe való tagozódásuk, viszonyuk a tartományi hadszervezethez, használati idejük. Sajátosan, még az időrenddel és a használatukkal kapcsolatos kisleletek száma is olyan csekély a területükön, hogy általuk csak általánosságok fogalmazhatók meg, olyan általánosságok, amelyek tulajdonképpen a korabeli tartomány bármelyik területére igazak lehetnének. Ugyanígy, építészeti maradványaik is magukban hordozzák még azt a kérdést is, hogy egyáltalán felépültek-e egészükben, terv szerint, teljesen "üzemkészek" lettek-e? A csak egyes erődökre, helyszínekre vonatkozó kérdések mellett, mint például az előzményeik illetve a neveik kérdése, az általános érvényű kérdések is feltehetően ismételt, egyenként, és fel is teendők, hiszen a 4. század során nem egyszerre épültek mind, ezáltal az időrendjük is különbözik a korszakon belül. Ugyanakkor egyező, ismert régészeti - történeti vonásaik által a velük kapcsolatos problémák azonosak. Az adott forrás és régészeti helyzetben a kutatástörténetben eddig megfo-

galmazott vélemények és álláspontok, néhány kivétellel mind létjogosultsággal bírnak. Tóth Endre 2006-2009 között több munkájában részletesen összefoglalta a kutatástörténetet, amelyben kizárta a tarthatatlan nézeteket, részletezte a problémákat, vázolta a feltehető kérdések egy részét illetve az egymással egyenértékű véleményeket is.

5. Részben ezen az alapon állva, a jelen munkában nem volt célom sem újabb kutatástörténeti áttekintést adni, sem vitatkozni az egyformán feltehetőséggel bíró nézetekkel, ha nem tudok helyükbe kétséget kizáró változatot illeszteni. Ugyanakkor egyes felismeréseket, ahol lehetett, igyekeztem pontosítani, ami főleg a tárgyalt katonai objektumok elhelyezkedését regionális és közvetlen környezetét, valamint szárazföldi, de főleg vízi kapcsolatrendszerét illeti. A szárazföldi útvonalak forrásalapon és terepen ismerhető rendszerét szintén Tóth Endre foglalta össze 2006-ban, újabban Bödőcs András folytat a témában kutatásokat; az úthálózat mérföldkövek szintjén kezelt adatrendszerét pedig Borzsák Erzsébet és Lőrincz Barnabás gyűjtötte össze, majd Kovács Péter egészítette ki illetve rendezte sajtó alá a Corpus Inscriptionum Latinarum 17. kötete új kiadása számára. Ezekhez az adatokhoz pillanatnyilag nincs új, amit hozzá lehetne tenni. A vízi útvonalakat illetően viszont annak ellenére, hogy rendszeresen szóba kerülnek a szakirodalomban, egymással való összefüggéseikre, egyféle összefüggő hálózatokra még nem tettek javaslatot. Természetesen a korban szélesebb, szabályozatlan vízi útvonalakat nem úgy kell elképzelni minden esetben, hogy hajózásra alkalmasak lettek volna teljes hosszukban, de vontatásra például valószínűleg igen, ha az évnak nem is minden szakaszában.

6. Az egyes résztémákat illetően, a szakirodalomban szereplő valószínű változatokat egymás mellett kezelve, de alapvetően a terepi, feltárt- és tájrégészeti jellemzőkre támaszkodva tárgyalom az egyes ismert helyszíneket. A nem azonosított helyszínek esetében a feltételes lokalizációs javaslatot az ismert példákhoz viszonyított topográfiai valószínűségek jegyében is tettem. A többi feltett kérdést és vázolt szempontot forrás-

alapon lehetett csak tárgyalni, esetenként a régészeti leletek hozzárendelésével, ami az erődök hadrendi és személyzeti kérdéseit illeti.

7. A célként szereplő fontosabb kérdéscsoportoknak megfelelően a könyv alapvetően két részre illetve összefoglalásra tagolt, hozzájuk járul az irodalomjegyzéket követően egy önálló részként is kezelt illusztrációs blokk. Az Előszót követő I. rész "A belső valeriai katonai objektumok szervezési kérdéseiről" címet viseli. A több alfejezetre tagolt bevezető fejezetben (1.) a munka célját és felépítését vázoló (1.1.) illetve módszertani megjegyzéseket teszek, amelyek a mű felépítésére vonatkoznak (1.2.). Ezt követően pontosítom a könyvben használt belső katonai objektumok fogalmkörét (1.3.), ahogy itt feljebb is szó esett róla. A lényege, hogy nem mindegyik forrásból ismert belső objektum tekinthető belső erődnek, illetve számolni kell írott forrásból nem ismert, de létező korabeli kisebb katonai létesítményekkel is, viszont maguk az ismert belső erődök bevezethetők a katonai objektumok meghatározás alá. Ezek a kisebb katonai létesítmények, amelyekre már összefoglalóan a Pannonia Régészeti Kézikönyvének (1990) szerzői is felhívják a figyelmet, feltehetően egy-egy belső erőd vagy nagyobb objektum regionális háttérrel is tartoztak, és a szárazföldi illetve vízi útvonalak mentén kereshetők. Másrészt, ahogy Tóth Endre 2009-ben is megállapította, az ismert belső erődök (Környe, Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta, Alsóheténypuszta-Kapospula) fizikai tulajdonságait figyelembe véve, szinte kizárt, hogy újabb vagy újabbak kerüljenek elő, hiszen az ismertek már felbukkantak a 18. század folyamán a kiterjedtebbé és intenzívebbé váló földművelés és településnövekedések következtében. Utóbbi viszont hozzájárult a pusztításukhoz is, ti. kitűnő építőkő-nyerő helynek számítottak, és ha nem más, az építőkövek illetve közöttük a faragványaik és felirataik által többszörös figyelmet kiváltó szpóliák felbukkanása utalna rájuk. Például Környe helyben és a környéken régóta alkalmazott mellékneve a "Köves" erre az adottságára is utal a településnek. A legfontosabb írott forrásban, a Notitia

Dignitatumban (Occ.XXXIII. 59-64.) szerepelnek olyan adatok, amelyek az ismert és azonosítható belső erődökhöz hasonló listázott paraméterekkel rendelkeznek (cohors tribunus feltüntetése), ezért katonai objektumok kellett legyenek (Alisca, Ad Burgum Centenarium, Marinana), amelyek viszont a fentiek értelmében nem voltak belső erődök (nem is kerültek elő eddig, s várhatóan ismert paraméterekkel rendelkező belső erődként nem is fognak), de beosztásukat tekintve hasonló katonai igazgatás alá esnek. A belső erődök közé, főleg formai és ebből fakadó funkcionális jellemzői okán a tokod-várbereki erődöt is beszámítottam, amely bár a Dunához közeli helyszínen fekszik, de helye által mégsem tartozik egyértelműen a ripa menti erődláncolatba, ahogy formai alapon sem tartozhat oda. Inkább kötődik a limesúthoz és délkeletről nézve a belső erődök sávjához. Másrészt, ha a Notitia Dignitatum ún. "belső erőd" csoportjába tartozó Aliscát vesszük párhuzamnak, amelynek elfogadott szűkebb lokalizációja Őcsény, akkor egy a tokod-várbereki erődhez a Duna és a belső területek viszonylatában hasonló fekvésű "belső erőd" csoportba tartozó katonai objektumot lehet nevesíteni. A következő fejezetben (1.4.) rendkívül röviden térek ki a belső erődök kutatástörténetére, inkább a kutatástörténeti irodalmat és az újabb kutatásokat jelezve, hiszen előbbieket nemrég részletezte Tóth Endre több helyen, utóbbiakra pedig több helyen utalok a fejezetben is és máshol is a szövegben, a környei kutatásokat pedig részletesebben kifejtem a II. részben. Hasonló felépítésű a következő fejezet, amelyben röviden a korabeli Pannonia közigazgatási jellemzőit vázoló, ezen belül Valeria területét szakirodalmi alapon. A jól kidolgozott témák közé tartozik, közel naprakész irodalommal, Kovács Péter 2015 és 2016-os műveinek köszönhetően, amelyeket hosszasan kifejteni itt a szükségesnél bővebben csak fölösen növelte volna a terjedelmet. Annyira részleteztem, amennyire a belső katonai objektumok, köztük az erődök közigazgatási - hadszervezeti hátterének megvilágítása szükségessé tette.

8. Az érintett közigazgatási - hadszervezeti régió a korábbi Pannonia Inferior területéből kialakított Valeria ripensis, amelynek északi, keleti és déli határai pontosan illetve jobban ismertek, nyugati határa pedig körvonalazható. Ezen kívül a korra jellemzően, egymástól a tartományban is elváló katonai és a civil igazgatás kettőssége bír fontossággal a téma szempontjából, amint az is, hogy mi volt a katonai hierarchia a birodalmi legfelsőbb szinttől Valeria főparancsnokáig. A Bevezető (1.) fejezetet követi a valeriai belső katonai objektumok címet viselő fejezet (2.). Ennek első alfejezetében (2.1.) az egyes régészeti szempontból ismert helyszíneket veszem sorra, kiegészítve a csak írott forrásokból ismert objektumok vélhető helyszíneivel. Utóbbiakat itt röviden nevesítem, később részletesebben indoklom. Ezt követően a vonatkozó forrásokat veszem számba (2.2.), amelyek a korszakot és a témát illetően alapvetően a Notitia Dignitatumot, az Itinerarium Antoninut illetve az Itinerarium Burdigalenset és a Tabula Peutingerianát jelenti. Utóbbi két szóba került helyszín által érintett, a tokod-várbereki erőddel kapcsolatos Cardabiaca / Gardellaca feltételezett azonosítás, illetve Marinana feltüntetése miatt. Az Itinerariumok adatai a belső erődökkel kapcsolatba hozott Marinana, Iovia, Herculia és Valcum helynevek szempontjából, őket kiegészítőleg a 2. századi Ptolemaios féle földrajz pedig Marinana (nálá Magniana) szempontjából fontosak. A Pannoniát illetve Valeriát érintő szöveges forrásokat összegyűjtötte, kommentálta és összefoglalta részletesen Kovács Péter a *Fontes Pannoniae Antiquae* újabb köteteiben és kísérőtanulmányaiban. A korszak végére vonatkozó forrásokat tartalmazó kötet pedig rövidesen megjelenik. A következő alfejezetben a régészeti szempontból ismert belső erődök formai jellemzőit vázolom (2.3.), amelyek Környe, Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta, Ságvár-Jabapuszta, Alsóheténypuszta-Kapospula példáit jelentik, kiegészítőleg a tokod-várbereki erőddel. A következő alfejezetben (2.4.) az összes, koracsászárkori településelőzménnyel és magukkal a későcsászárkori katonai objektumokkal kapcsolatba került

régészeti, felirattani és auctorforrás adatot helyszínenként összevonva mutatom be, jelezve minden bizonytalanságot. Az adatok összevont feltüntetését, köztük a vitatott, de korszerű azonosításokat is, a szakirodalmi meggyökerezettségük is indokolja, illetve, hogy helyettük nincs egyelőre más, így maga a szakma is arra kényszerül, hogy a jelenleg legvalószínűbbnek vélt helyneveken emlegesse közérthetőbben az egyes objektumokat. Mindez nem jelenti azt, hogy például a ságvár-jabapusztai erőd esetében egyértelműen Triccianát tekintem Quadriburgium előzményének, sem azt, hogy Quadriburgiumot egyértelműen azonosnak tekintem a ságvár-jabapusztai erőddel, s hasonlóképpen Keszthely-Fenekpuszta / Volgum-Valcum, Tác-Fövenypuszta / Gorsium-Herculia stb. példáit illetően. Az adat-összevonás egyben a kutatás mai állását is tükrözi, valamint a közérthetőséget is szolgálja. Amennyiben egy ismert azonosítás helyett nincs másik, de a név forgalomban van, arra így tudtam reflektálni, mert meggyőzőbbet nem tudok állítani a helyére. Ugyanakkor nem hiszek abban, hogy a vélhető és valós településelőzmények egységes séma szerint viszonyultak a későrómai katonai objektumokhoz, erre ki is térek. A következő alfejezetben (2.5.) a településelőzmények kérdésével foglalkozom. Mindegyik azonosított belső erőd időbeli háttérében, vagy közvetlenül alatta vagy a közelében kimutatható valamilyen koracsászárkori település, esetleg több is, amelyek lehettek városok, vicusok, villák, de akár útállomások is. Ezek romjainak kőanyagát beépítették a belső erődök ill. katonai objektumok és épületeik falaiba, s valószínűleg nem csak a helyben és közvetlen közelben talált kőanyagot, hanem akár távolabbról is szállíthattak az építkezésekhez köveket (vö. II. rész). A nagyobb területről gyűjtött kőanyagnak legjobb példája a tács-fövenypusztai erőd, amelynek heterogén szpólia-állománya e tekintetben a legbőségesebb, s ez alatt csak a falakból hiteles körülmények között előkerült faragványokat értem, nem a szabadtéri múzeum területén bemutatott koracsászárkori kőanyag összességét, amelybe a környékbeli lelőhelyeken előkerült kőanyag is beletar-

tozik jelenleg. Vélhetőleg az egyes erődök kőanyagát az általuk később is lefedett begyűjtési régióból szállították logikusan. Azaz például nem valószínű, hogy Tác-Fövenypuszta közeléből szállították Környére köveket, mikor azokat közelebb is fel tudták használni és fordítva, s ugyanígy a többi esetben is. Ennek megfelelően egyébként, az egyes régiók faragványai sajátosságaikat, részleteiket tekintve el is ütnek egymástól. A belső erődök esetében tehát, a kőszállítás szpóliák által megfogható módszertana nem a tartomány területének egészét behálózó kőmozgatásokról tanúskodik, hanem inkább az adott erőd által lefedett régiót illusztrálja.

9. A következő alfejezetben (2.6.) a belső erődök neveinek kérdéseivel foglalkozom. Nem hiszem, hogy a belső erődök esetében automatikus névkontinuitást lehetne illetve kellene feltételezni a koracsászárkorról a későcsászárkorra. Nem látom valószínűnek, hogy a toponímia átöröklődött a belső erődre akkor is, ha annak nem volt valamilyen korabeli evidenciája. Az egyes esetek változatosságát jól mutatják a Iovia (Felsőleperd – Gölösi-malom) és Iovia (Alsóheténypuszta-Kapospula) Alisca / Alesca helynevek továbbá a Volgum / Valcum, Gardellaca / Cardabiaca, Magniana / Marinianis / Marinana / Maurianis lehetőségek, szemben a többivel. A különböző megközelíthetőségű névformák a névadás gyakorlatának eseti voltát jelzik, amely során az új alapításoknál átvihették a korábbi helységnevet is, de újat is adhattak, különösen ha valamilyen egyéb szempont is alátámasztotta / indokolta azt. Az egyes helyneveket megőrizhették a későcsászárk korban amiatt is, mert éppen kézenfekvő volt, vagy valóban volt valami ezt előmozdító kontinuitás. Ahol ilyen nem volt, ott az új alapítással szükségképpen új név járhatott együtt. Az új nevek személynévből képzett alakja arra utal, hogy valakiről elnevezték az új katonai objektumot. A névadó a Birodalom főméltóságaitól az adott hely például első, tribunusi rangú parancsnokáig terjedő ranglistából is kikerülhetett. A későcsászárkori névanyagban illetve a birodalmi vezetőréteg névanyagában többször előfordulnak a

Iovius, Vincentius, Herculus, Marinus / Marinius / Marinius nevek is (vö PLRE). Más névtani kérdést illetve névadási gyakorlatot mutatnak a Quadriburgium és az Ad Burgum Centenarium bejegyzések a Notitia Dignitatum "belső erőd" csoportjában. A Quadriburgium, bár látszólag egy jól azonosítható erődformára utal, ennek a vele feltételesen azonosnak tekinthető és tekintett ságvár-jabapusztai erőd ötszögű alakja azonnal ellentmond. A korabeli terminológiából kölcsönzött régészeti szakkifejezésként alkalmazott quadriburgium típusú erőd a belső erőddel kapcsolatban itt nem vehető számításba nemcsak forma, hanem méretokok miatt sem, szemben más lehetőséggel. A Birodalomból még ismert a korból két Quadriburgium helységnév, ebből az egyik Pannonia Primában tulajdonképpen azonosítatlan, mindenesetre a forrás castellumként említi (Not. Dign. Occ. XXXXIV.17.), a másik viszont auctorforrásból ismert. Ammianus Marcellinus egy germania inferiori civitas neveként említi (18.2.4.) a Quadriburgium helységnévet, ezzel jelezve azt is, hogy a helységnév formára utalása és a tényleges helységtípus nem feltétlenül egyezik. Ennek alapján a ságvár-jabapusztai erőd neve akár valóban is Quadriburgium lehetett. Az, hogy mi alapján adták esetleg éppen a ságvár-jabapusztai erődnek ezt a nevet, amennyiben a feltételezett azonosítás helyes, még a következő kutatások kérdése, de összefügghet az eseti névadás gyakorlatával. Megfontolandó, hogy a codex Theodosianusból is ismert (7.14.1.) erődben élő félkatonai, félcivil ún. burgarius / burgarii kifejezéssel áll inkább összefüggésben a név, legalábbis a második fele, egyéb lehetőség híján forrásalapon ezt lehet inkább valószínűsíteni. A másik különlegesebb helységnév a csoportból az Ad Burgum Centenarium. Itt valószínűleg funkcionális megnevezéssel állunk szemben, amennyiben az építmény formailag valóban egyféle burgusnak, azaz kisebb erődnek számított (Vegetius Epit. 4.10.), amelyben a "centenum" nevű, a korban tömegélvezésre alkalmas gabonatípust raktározták, újabb kutatások szerint, korabeli észak-africai, ma is álló és tanulmányozható példákon keresztül

(Munzi – Schirru – Tantillo 2014). Utóbbiak közül egyiknek (Qasr Duib, Lybia) az építési felirata is fennmaradt, amely szerint a centenariumnak nevezett erődített gabonaraktár élén egy tribunus állt (AE 1991, 1621). A centenariumok Észak-Afrikában saroktornyos erőd-szerű épületek voltak, 100 méter alatti falhosszúsággal. Vélhetőleg valami hasonlót kell keresni Valeriában is, a többi objektummal összevetett geopolitikai szempontokat figyelembe véve Sopianae (Pécs) környékén, amit a város korban betöltött kiemelt, székhely szerepe is indokolhat. Az africai példa centenariumának élén álló, korabeli építési feliraton szereplő tribunus, a Notitia Dignitatumban a valeriai Ad Burgum Centenarium élén álló tribunus cohortis példáját idézi. A névadás tehát itt is esetinek, illetve funkcióhoz kötöttek látszik.

10. A 3. fejezetben a belső katonai objektumok geopolitikai kérdéseivel foglalkozom, ezen belül az 1. alfejezetben (3.1.) a földrajzi helyzetükkel, azaz, hogy hol helyezkednek el, milyen környezetben és nagyjából milyen távolságra fekszenek egymástól. Ezek a kérdések általánosságban nem újak, itt az újdonságot az eddigi szakirodalomban leírtak többszörös helyszíni vizsgálata, illetve ezek alapján az adatok kiegészítése jelenti. Emellett a még nem azonosított, de forrásból ismert és ugyan-ezen csoportba tartozó objektumok helyszínének tágabb, illetve szűkebb régiójára is teszek javaslatot. Utóbbiakat a következő alfejezetrész is megerősíti (3.1.1.), amely az érintett objektumok melletti folyó illetve állóvizekkel foglalkozik, azok összeköttetésével, egy vélhető víziúthálózattal. Korábban felismerte a kutatás, hogy a belső erődök szerves kapcsolatban állnak folyóvizekkel, ami a keszthely-fenekpusztai példa esetében, a Balaton képében állóvizet is jelent, nemcsak a közeli Zalát, s hasonlóképpen a ságvár-jabapusztai erőd helykiválasztási szempontjai között is szerepelhetett a Balaton és a Sió-kiágazás közelsége. A felismerés mindegyik tárgyalt belső katonai objektumra kiterjeszhető, azzal, hogy a vízi – ha nem is mindenütt hajózható, de az év adott szakaszaiban vontatásra is alkalmas – útvonalak egyféle hálózatot alkotnak

a tartomány területén belül. Több közülük dunai csatlakozással rendelkezik, így az Únyi patak (Tokod-Várberek), az Általér (Környe), a Sárvíz (Tác-Fövenypusztá), a Sió (Ságvár-Jabapuszta, de nem közvetlen), amely a Balatonhoz való kötődése által a keszthely-fenekpusztai erőddel is kapcsolatban állt. A Ságvár-Jabapusztán átfolyó Jaba patak a Kis-Koppány közvetítésével éri el a Siót; az alsóheténypuszta-kapospulai erőd melletti Nosztányi patak a nagyobb folyóvíz, amelybe az erődön belül a keleti és nyugati falakkal párhuzamos vízgyűjtő meder ("heténypusztai ér") mesterségesnek látszó törést követően köt be nagyjából 600 métert követően; ezen kívül a Sióba torkolló Kapos folyó sem folyik áthidalhatatlan távolságban az erődtől. Alisca Duna közeli, vélhetően a Tolnai-Duna illetve a Sió-Sárvíz torkolata körül feküdt, közvetlen vízkapcsolattal, ha a lokalizációs javaslat helytálló, Burgum Centenarium pedig esetleg a Drávába torkolló Feketevízbe folyó Pécsi vízzel illetve előzményével állhatott kapcsolatban. Marinana közelebbről a Feketevízzel, illetve a Drávával állt összeköttetésben. A kirajzolódó kép alapján a belső katonai objektumok helyének stratégiai szempontú megválasztásakor a vízhálózat adta lehetőségek kiemelt fontossággal bírhattak az adott hatásköri régióon belül, de tartományi összefüggésekben is, az egymás közti és ripamenti összeköttetés egyik változataként (vö. KF I.).

11. A következő alfejezet (3.1.2.) a domborzati viszonyok kérdését érinti. Egyféle általános szempontnak tekinthető a belső erődök esetében a magaslat általi rejtettség, ami viszont nem minden esetben teljesül maradéktalanul, a belső katonai objektumok összességének esetében pedig egyáltalán nem, ami a szempontrendszer általánosítását megkérdőjelezi és alkalmazásának differenciáltságát mutatja. A tokod-várbereki erőd a Hegyeskő alatt fekszik, s egyébként is az északi irány kivételével magaslatok veszik körbe. A környei erődöt észak felől közvetlenül a Leshegy rejtje, egyébként az Általér völgye meglehetősen dombos, ami egyéb irányokból is rejtve tartotta az erődöt nagyobb távolságról, s hasonló természetföldrajzi képe van a Tömlöchegy rejtette ságvár-jabapusztai

erődnek is. Ezzel szemben nagyobb távolságokat befogó lankásabb jellegű terület mutatkozik Tác-Fövenypuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula eseteiben. Ha Ad Burgum Centenarium valóban Pécs környékén helyezkedett el, a domborzati viszonyok a Mecsek és a Villányi-hegység közötti területen megfelelnek a belső erődöket vagy katonai objektumokat rejtő magaslatok feltételeinek. Keszthely-Fenekpuszta, Alisca illetve Marinana viszont vízparti sík vidékeken helyezkednek el, közülük csak Alisca távolabbi, nyugati háttérben dombos-hegyes a környezet. A domborzat kihasználása logikusan csak ott volt lehetséges, ahol a terepi viszonyok megengedték, s vélhetőleg csak ott használták fel, ahol az egyéb szempontoknak is megfelelő helyszín térsége ezt lehetővé tette. A többi esetben egyféle természetes védelmet a folyóvizek adta lehetőségek jelenthettek, esetleg holtágak, ami Alisca és Marinana eseteiben számbavehető szempontok.

12. A 4. fejezetben, bevezető jelleggel az általános katonai szempontú kérdésekről esik szó, azt követően a helyőrségről (4.1.), a parancsnokról és személyzetről (4.2.), a logisztikai kérdésekről (4.3.), illetve az objektumok funkciójának kérdéseiről (4.4.). A Notitia Dignitatum szerint a belső katonai objektumok élén egy tribunus cohortis állt. Ez a tény korábban egyértelműnek tűnő következtetést tett lehetővé, azt, hogy csapat állomásozott a helyeken és pedig egy cohors. Azonban a Notitia Dignitatumban (Or. és Occ. együtt) felsorolt 56 tribunus közül 54 tribunus cohortis volt, 2 tribunus gentis. Ebből 2 keleten (Or.), 54 nyugaton (Occ.) szolgált, utóbbiak között szerepel a 2 tribunus gentis. A speciális beosztású tribunus gentis kivételével tehát csak egyféle tribunust nevesít a forrás, s vélhetőleg ez tekinthető a rang-név alapformájának, még ha egyszerűen tribunusként is szerepel más forrásban. Pannonia prima és Valeria ripensis 12 cohors tribunusából 11-hez nem tartozik számmal és névvel ellátott cohors, csak helynév áll a rang mellett, egy mellett pedig etnikum név. Azaz, a két pannonai határ menti tartományi lista összes többitől eltérő birodalmi szintű sajátossá-

gának tekinthető, hogy csapatnév és szám nélkül szerepelnek bennük a cohors tribunusok, csak beosztási hellyel. Közülük a 6 valeria ripensisi cohors tribunus mindegyike csak helynév mellett. Ezek a cohors tribunusok, akiket a belső valeriai katonai objektumok illetve erődök mellé rendel a kutatás Soproni Sándor által, 1978 óta általánosan elfogadva. A csapatnév hiánya a katonai rang mellett közvetlenül arra utalhat, hogy ezek a cohors tribunusok nem csapattisztek voltak az adott helyen elsősorban, hanem külön beosztású feladattal, tribunusi rangban az adott katonai objektum irányítói, azaz térparancsnokok. Sokkal körülményesebb és közvetett magyarázatot igényelne annak megokolása, hogy birodalmi szinten miért csak a pannoniai cohors tribunusok esetében nem tudott a szerkesztő csapatokról, s ha esetükben nem tudott, akkor hogyan tudott a többi pannoniai csapat esetében neveket és számokat. Ezen különleges vonása a Notitia Dignitatum két észak-pannoniai s ezen belül valeriai listájának csak a belső erődök birodalmi szintű régészeti különlegességével állítható párhuzamba. Tribunusi rangú, de eltérő illetve különböző beosztású katonákról Ammianus Marcellinus emlékezett meg több helyen (pl. 15.3.10., 15.5.22., 16.12.63, 18.2.2., 18.7.6., 31.13.18.). Ennek alapján, azaz jó forrásalapon inkább indokolható vagy magyarázható a "belső erőd" csoport tribunusai melletti csapatnév és szám hiánya, azaz a tisztek csapattisztétől eltérő különleges beosztása, mint a Notitia Dignitatum szerkesztőjének bármi okbóli információ hiányával. Itt vethető fel következő lehetőségként, a tribunusok adott belső katonai objektumokhoz köthetőségének feltételével, hogy a Notitia Dignitatumban névszerint nem található vagy azonosítható, ellenben a forrás keletkezésének időszakában régészeti szempontból is igazolhatóan működő keszthely-fenekpusztai erőd környékén lehetne a pannonia primai listában szereplő tribunus gentis Marcomanorumot (Occ.XXXIV.24.) keresni, aminek az erőd közelében folytatott régészeti kutatások sem mondanak ellent. Kiterjedt késő-császárkori - koranépvándorláskori barbár (germán jellegű) hagyatékot

tett közzé 2010-ben Müller Péter, az erőd déli falának előteréből, amely időrendjének kezdete nagyjából egybeesik a Notitia Dignitatum összeállítási idejével.

13. További újratárgyalandó kérdést jelenthet a kutatásban már felfedezett stratégiai kapcsolata a belső erődöknek a korabeli, barbaricum Csörsz árokkal (Garam – Patay – Soproni 2003), amely Aquincum fölött indul ki a Dunától keleti irányba, a Tiszántúlon éles szögben délnek fordulva tart a Dunáig, helyenként több párhuzamos szakasszal. Egy, a mai magyar-román határral egyvonalban futó tiszántúli szakasz azonosításában Patay Pált kísérve magam is részt vettem 2002-ben. Térképen a Csörsz árok, a ripamente erődlánc és a belső erődök egyféle topográfiai rendszert rajzolnak ki, azaz szándékos tervezést feltételeznek, amennyiben a Csörsz árok kiindulási szakasza fölötti dunakanyari erődlánc jóval sűrűbb az Aquincumtól délre Aliscaig terjedő szakaszhoz képest, Alisca és Altinum között pedig megint sűrűbb az erődlánc. A két sűrűbben erődített rész közötti ritkásabb szakasz keleti előterében a Csörsz árok, nyugati hététerében az erődnek kiépített belső katonai objektumok állnak.

14. A logisztikai kérdésekkel (4.3.) egy ideje foglalkozik a kutatás (vö. Tóth 2009). Annak felismerése nyomán, hogy nem elsősorban hadászati-, harci feladataik voltak a belső erődöknek, illetve belső katonai objektumoknak, hanem a hátszág feladatát töltötték be, a hadsereg utánpótlás bázisaként elsősorban, kiegészítőleg esetleges refugiumként, a logisztikai kérdések is előtérbe kerültek. Az erődökön belüli üres területek és a víz közelsége állatállományra utalhat (Visy 2017), az iparlétesítmények ipari tevékenységre, a magtárak élelmiszer, gabona tárolásra. Mindezek ki- és bemozgatása nagy szervezettséget igénylő feladat volt, amelyhez nem csak a szárazföldi, hanem a kapcsolódó vízi útvonalakat is igénybe vehették, valószínűleg vették is annak alapján ahova létesítették őket. A belső katonai objektumok, s ezen belül a belső erődök viszonylag egyenletes eloszlása a tartományi területen, a földrajzi

körülmények által is jól behatárolt illetve kirajzolódó, vélhető begyűjtési régiókat is illusztrálnak. Az adott régiókból nem csak a gabonát, hanem a falak között tartott harci-, szállító-, és élelmiszer-alapanyagot szolgáló állatállomány táplálását szolgáló növényeket is, továbbá az állatállomány utánpótlást gyűjthették be, illetve kellett begyűjteniük, ami szintén logisztikai feladtegyüttest jelentett. A határmenti objektumok szállítási szempontból jobb megközelíthetősége pedig a belső erődök felől az odairányuló szállításokat tették lehetővé.

15. A következő alfejezet (4.4.) a funkcionális kérdésekkel foglalkozik folytatólagosan. A funkció meghatározása a legkorábbi kutatói kérdések közé tartozik. A feltehető marinanai drávai átkelő (KF I., II.), illetve az Ad Burgum Centenarium jellege jobban meghatározható funkciókkal bír, ugyanígy Alisca is, ha például dunamenti elosztóhelyként értékeljük. A régészeti szempontból azonosított belső erődök funkcióira alapvetően az általuk adott lehetőségek nyomán tehetők az említetteken kívül további javaslatok. Összefoglalóan, az újabb szakirodalmi nézeteket is figyelembe véve, a belső erődöket saját régiót felügyelő termény- és lábasjóság- adójellegű javak begyűjtő közponjátnak, a ripamenti táborok utánpótlás bázisának, élelmiszer- és kisipari feldolgozó központoknak, azaz hátországnak lehet tekinteni, ahol esetleg a sérült vagy beteg embereket, állatokat is elláthatták. Emellett refugiumnak is lehet tekinteni őket a környékbéli lakosság számára veszély esetén. A környékbéli lakosság településrendszerének a villagazdaságok kutatásával is összefüggő kérdése még a kevésbé ismert körülmények közé tartozik. Az erődöknek vélhetőleg fegyveres személyzete is volt, akik felügyelték, illetve akár a belső területek biztosítási feladatait is elláthatták, velük együtt civilek élhettek bent. Felvetődött továbbá, hogy a koracsászárkori elpusztult városok helyébe lépő civil központkezdmények is lennének, al-dunai példákra (pl. a gamzigradi / romulianai, hasonló építészeti struktúrát képviselő császári palota) egyfajta város-magok, ha nem is mind, de néhány közülük (Heinrich-Tamáská 2017).

Az I. részt lezáró összegző megjegyzésekben (5.) összefoglalom a rész tartalmát illetve néhány kérdést és szempontot fogalmazok meg az erődök fennállásával és rendeltetésük betöltésének lehetőségét illetően.

16. A földrajzi helyzetük és berendezésük révén felvethető továbbá esetleges szakosodásuk is. Nemcsak az feltűnő, hogy Tác-Fövenypuszta, Keszthely-Fenekpuszta és Alsóheténypuszta-Kapospula lankásabb és ma is intenzívebb és kiterjedtebb mezőgazdálkodásra lehetőséget adó területen fekszik, hanem az is, hogy Tác-Fövenypuszta és Keszthely-Fenekpuszta sűrűbben beépítettek például Ságvár-Jabapusztához és Környéhez képest. A nagyobb belső üres területek, ahogy azt legutóbb Visy Zsolt is felvetette, szükségképpen a falak közt tartott állatállománnyal állhatnak összefüggésben. Ezt alátámasztja, hogy az üresebb belső területű erődök hegyesebb vidéken fekvő, azaz állattenyésztésre alkalmasabb területen helyezkednek el. A jobban beépítettek ezen szempontok mentén növénytermesztéshez, a kevésbé beépítettek állattenyésztéshez kötődhetnek inkább. Alsóheténypuszta-Kapospula és Tokod-Várberek erődjei valahol a jobban beépített és a kevésbé beépített változatok között helyezkednek el, ami szintén az általuk konkrétan betöltött feladatokkal állhat összefüggésben. A belső erődök egyik jellemző belső épülettípusa, a nagyméretű gabonataroló (horreum) mind a növénytermesztéssel, illetve tömegélelmezéssel, mind az állattenyésztéssel, például lótarással kapcsolatba hozható.

17. További előbbrevivő kutatási szempontnak látom a Tóth Endre által 2009-ben megjelöltek mellett a codex Theodosianus összevetését, különösen a katonai ügyekről szóló 7. könyvet (De re militari) a belső erődökkel kapcsolatos ismeretanyaggal, hasonlóképpen a Vegetius által leírt katonai, stratégiai és taktikai szempontok rávetítését összehasonlító vizsgálat szintjén a belső erődökre, illetve objektumokra. Emellett a korabeli egyéb belső objektumok terepi feltérképezését és a belső erődökhöz való viszonyrendszerük megállapítását látom további szükséges és

előbbrevivő régészeti jellegű kutatási lehetőségnek. Utóbbiakat a vízi és szárazföldi útvonalak mentén lehetne elkezdni.

18. A II. rész "A belső erődök koracsászárkori kőemlékhagyatéka" címet viseli és alapvetően a falakból előkerült szpólia-anyaggal kapcsolatos. A Bevezető részben (1.) a koracsászárkori kőemlékek későcsászárkori sorsának általánosabb tendenciáit foglalom össze példákkal illusztráltan, valamennyi kitekintéssel az ókort követő időre is, ami a modern lelőköri körülmények általánosabb vázolója miatt indokolt. A 4. századra, a korábbi időszak funkcionálisan helyén álló kőemlékeit: oltárokat, kultusképeket, szobrokat, sírköveket s hozzájuk tartozó építészeti struktúrák elemeit érintő jogi kötése, a közterület (*locus publicus*) egyes típusainak állami - az "áldozatot" (*sacer*), a "szentet" (*sanctus*) és a "vallásost" (*religiosus*) érintő védelme (*Gaius Inst.* 2.2-11.; *Digesta* 1.8.6-9.) a tartomány területén is feloldódott, vagy pusztulás vagy valamilyen rendelkezés okán. Ezért védtelessé, mozgathatóvá és másodlagos célra felhasználhatóvá váltak a koracsászárkori gazdátlan faragott kőemlékei, s a század utolsó harmadától pedig egyenesen állami szintű szorgalmazásra használták fel őket (*Cod. Theod.* 16.10.), tulajdonképpen nemcsak építési, hanem pusztítási szándékkal is. Azaz nemcsak ötlet- vagy alkalom szülte kényelmi lehetőségek szerint kerültek falakba a szpóliák, és nem is csak egyedül az építkezések miatt, hanem egyféle eltüntetés céljával is.

19. A belső erődökből előkerült szpóliák különböző szinteken vannak feldolgozva. Tartalmuk koracsászárkori feliratként általában ismert (vö. *CIL*, *AE*, *RIU*), szpóliaként átfogóbban azonban csak Tác-Fövenypuszta, részlegesen Alsóheténypuszta-Kapospula esetében tárgyaltak. Úgy, mint építőanyag, amely valamennyi információt közvetít a belső katonai objektumok, ezen belül a belső erődök építéstechnikájára illetve gyűjtőterületére vonatkozóan, nincs vizsgálva. Koracsászárkori településtörténeti vetületeik is inkább részleteiben, semmint egészében Tác-Fövenypuszta esetében említettek többször, illetve Alsóhetény-

puszta-Kapospula esetében készül ilyen célú összefoglalás is, amely jól kiegészíti majd a feltárási eredményeket. A többi helyszínt illetően a téma feldolgozatlan közel teljes mértékben. Az előkerült koracsászárkori kőanyag vizsgálatának hasznossága például Környe esetében mutatkozott meg szembetűnőbben, hiszen a szpóliák tartalmának összegzése nyomán egyféle koracsászárkori városi szervezet vázlatának elkészítésére nyílt lehetőség. Ez nemcsak időrendben egészíti ki a régészeti feltárások adatait, hanem jobban értelmezhetővé is teszi őket. A nagyobb területre kiterjedő koracsászárkori épített struktúrák (épületek, utak), amelyek a későcsászárkori planírréteg alól kerültek elő a feltárások alkalmával, városias település kontextusában jobban értelmezhetők, amint a jó minőségű, nagymennyiségű tartományi és import kerámiaanyag is, hasonlóképpen a feltárt fazekaskemencék. A tokodvábereki, ságvár-jabapusztai, keszthely-fenékpusztai szpóliák szövegei a felirattani és felirattani alapú szakirodalomban szintén szerepelnek, azonban koracsászárkori történeti vetületeik összefoglalóan nem voltak kiértékelve. Amennyire lehetőséget adtak, azt összesítettem. Külön kiemelendő, hogy a keszthely-fenékpusztai szpóliák között két 4. századi erősen töredékes példány is előfordul, amelyek közül legalább az egyik valamilyen építkezésre utal a század első harmadából, a most közzétett olvasati javaslat alapján. Ha így van, akkor a második periódusba tartozó erőd építésekor, az eredetileg a későcsászárkor korábbi szakaszának valamelyik helyi épületén álló feliratot elbontás után tették a század utolsó harmadában készült erőd falaiba, amelyet ma részletesebben ismerünk.

20. A szpóliák a koracsászárkorra és a belső erőd hatásköri régiójára vonatkozó forrásértékükön kívül későcsászárkori építéstechnikai adatokat is képviselnek. Elsősorban a darabolt kőanyag a méretek által. A tört vagy vágott faragott kőemlékek mind láb alapon kifejezhető szabványméretek (bessalis, pedalis, sesquipedalis, bipedalis) képviselnek, s ez igaz a nagyobb darabokban meghagyottakra is, amelyek fenntartott

méretei a láb szorzatai. Kivételt képeznek a kisebb számban fennmaradt, adott helyre pontosan, idomelemnek vagy kiegészítő idomelemnek bevágott példányok, amelyek nem feltétlenül szabványhoz igazodó méretűek minden esetben.

21. A 2. fejezet, a belső katonai objektumok ill. erődök, észak-dél sorrendje szerinti alfejezetekben a tárgyalt helyszínek és erődök legfontosabb kora- és későcsászárkori adatait, alapkutatói irodalmát és hivatkozásait tartalmazza, valamint az erődök technikai adatait, amelyekhez a fennmaradt szpóliák mennyisége viszonyítható. Amelyik objektum újabb, részletes és többrendbeli közlésekkel rendelkezik, ott vázlatosan és röviden jeleztem a fontosabb tárgyhoz tartozó körülményeket a szakirodalmi ismétlések elkerülése miatt egyrészt, másrészt, hogy ne nőjön fölöslegesen a terjedelem (2.1-2.6.). A környei koracsászárkori emlékeket és belső erődöt hosszabban tárgyalom, mivel egyedül azoknak nincs semmilyen újabb kutatásokat is bemutató, illetve összegző publikációja. Azokat a csak forrásból ismert objektumokat, amelyekre nincs egyéb adat, se szpólia nem ismert belőlük, a 2.7-2.9. alfejezetekben röviden ismertetem még egyszer. Az objektumok leírását követően alfejezetben az adott erődből előkerült szpóliák következnek katalógusszerűen, tételesen, az erőd égtájak mentén meghatározott falai és tornyai szerinti sorrendben, s ahol a belső épületek is ismertek, ott a feltáró által adott épületsorszám szerint. Az egyes tételek technikai adatokat tartalmaznak (típus, anyag, méret), rövid leírást, ami a tárgy egyéb jellemzőire vonatkozik, pontos lelőhely megjelölést, ahol ismert illetve őrzési helyet. A felírt tárgyak esetében ezt követi a feliratok feloldott szövege. Ez alatt az adott kő méretének láb alapú építőanyag szabványméretehez (bessalis, pedalis, sesquipedalis, bipedalis) viszonyított meghatározása, majd rövid vagy bővebb felírtani kommentár áll. Ahol olvastamódsítást javasoltam, külön jelzem. Minden egyes katalógusrészt összegzés követ. Ezekben összesítem a számadatokat, a lelőköörülményeket, a szpóliák felölelte korszakot, a kövek eredeti funkcióját, a feliratok tartal-

mát, kitérek az ornamentikájukra röviden, az anyagukra, az állapotukra, a méreteikre, a felhasználási módjukra, majd mindezeket összefoglalom. Az összefoglalások közül a környei erődé a legnagyobb terjedelmű, ami elsősorban annak köszönhető, hogy itt a leginformatívabbak a szpóliák. A 3. fejezetben áttekintően összegzem a belső erődök szpóliaanyagát, ugyanazon szempontok szerint, az általános vonásokat kiemelve, illetve a szembetűnőbb különbségeket.

A szpóliák háromféle mérettartományt képviselnek: az egészben meghagyott, a pontosan méretre darabolt és a szabvány téglák méreteihez (bessalis, pedalis, sesquipedalis, bipedalis) igazodó illetve azt felülmúló, de lábbal akkor is visszaosztható méreteket. A szpóliák nagyobb részét láb alapú méretet követő vagy azt közelítő méretre törték, vágták. Ennek oka a láb hossz mérték-alapon tervezett épület szerkezetéhez való idomítás, illetve praktikusabb felhasználhatóság. A kisebb darabokra tört szpóliák lelőhelyei egységesen az erődök alapozásai, ahogy az alsóheténypuszta-kapospulai példák illusztrálják kitűnően. Vágott és egészben felhasznált kövek felmenő falakhoz illetve út vagy padló-szerkezetekhez tartoztak. Előbbiek többnyire az alaphoz közeli felmenő részeken kerülnek elő ha helyben maradtak, ennek azonban nem az az egyedi oka, hogy csak oda építették be őket, hanem az is, hogy felmenő falak, amelyekben álltak még, nem maradtak meg. Jellemzően ezek az egészben hagyott vagy vágott darabok a római kor után épült épületek falaiból kerülnek elő, sokszor a római kori fal vonala közeléből, többedleges felhasználásból. A jelenséget a környei példák illusztrálják jól. Az egészben vagy nagyobb darabban történt beépítésük azonban inkább a talajhoz azaz alaphoz közelebbi részeken indokoltabb, ahol jobban betölthették szerkezeterősítő, stabilizáló szerepüket. Ennek megfelelően is, sokszor sarokelemként vagy sarkokhoz, szélekhez közeli helyekre, falvonal-törések pontjaiba építették be őket, egészben vagy idomelemként. Felhasználták őket padló vagy útburkoló lapnak is, jobban igénybe vett pontokon. Előbbire Tác-Fövenyusztáról, utóbbira Környéről van

több példa. Hasonlóképpen bejáratok stabilizálásához is felhasználták őket, küszöbként, ajtókeret-elemként, ahogy a tokod-várbereki példák mutatják.

22. A III. részben foglalom össze a könyv struktúráját, a fontosabb eredményeket és azokat a kutatási szempontokat ismételten, amelyek hozzájárulhatnak a belső katonai objektumok, köztük a belső erődökkel kapcsolatos kérdések részletesebb megfogalmazásához és megválaszolásához is. A IV. rész a rövidítésjegyzék, amelyben nem választottam el egymástól az egyes adattípusokat, alfabetikus sorrendben követik egymást a folyóirat- és sorozatcím rövidítések, coruscím-rövidítések, az auctorok és szakmunkák, szerzőik neve szerinti rendben. Az auctorforrásokat mind az auctor, mind pedig a használt kiadás szerint feltüntettem. Végül az V. rész illusztrációkat tartalmaz, tematikus illetve földrajzi sorrendben. Olyan rajzokat, képeket illesztettem közéjük, amelyek a szöveget kiegészítik illetve a jobb értéséhez járulnak hozzá: tartományi közigazgatási térképek, fontosabb korszakhoz tartozó térképes munkák vonatkozó részei (Ptol., Tab.Peut.), az erődök elhelyezkedése és terepi, régészeti környezete több szempontból és nézőpontból, távolabbról fokozatosan közelítve; az egyes belső katonai objektumokhoz tartozó fontosabb tájrégészeti, természetföldrajzi jellemzők képei, amelyek jelentős részét magam készítettem a helyszíneken; ezeken kívül a szövegben tárgyalt erődök alaprajzai, s feltárási felvételek, amelyek közül a környei képanyag képvisel kiemelkedő számot. Végül néhány olyan képet is beillesztettem, amelyek nem pannoniai / valeriai területhez illetve a tárgyalt helyszínekhez kötődően készültek, de szóba került jelenségeket jól illusztrálnak.

23. A szöveg és a kötet szerkesztésében törekedtem a minél nagyobb fokú közérthetőségre, hogy mindazok számára is nyújtson érdekes vagy értékes információkat a tartalom, akik nem feltétlenül az adott korszak illetve téma szakértői. Végezetül, a bemutatott kérdéseket és szempontokat, felismeréseket és javaslatokat, úgy látom jóval részletesebben is

lehetne és kellene tárgyalni, több részletkutatást követően, akár egyenként is monográfia terjedelmet igénylő művekben.

B. illusztráció: későcsászárkori falrészlet és torony példája

Caesaraugusta / Hispania (Zaragoza / Spanyolország) későcsászárkori városfalának fennmaradt részlete kerek toronnyal; a falszerkezet és védmű a valeriai belső erődök falszerkezetéhez és védműveihez, korában, formájában és méreteiben hasonló; az építéstechnika ugyanaz; a fal alján; a járósínt fölött látszik a szélesebb alapozás teteje és róla a lépcsőzetes átmenet a keskenyebb, kváderkövekkel burkolt, kisméretű kövek és mészfelhasználásával öntött-belsejű felmenő falak felé (fotó: Szabó Á. 2015.).

IV. RÖVIDÍTÉSEK

Adamik 2009 = A római irodalom története, Pozsony 2009.

AE = L'Année Épigraphique, Paris

AEM = Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, Wien

AK = Archaeologiai Közlemények, Budapest

Alföldi 1924-1926 = A. Alföldi, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I-II., Berlin – Leipzig 1924-1926.

Alföldi 1940 = Alföldi A., Epigraphica III. Aquincumból elhurcolt feliratos kövek fehérmegyei lelőhelyekről - Inschriftsteine aus Aquincum, die nach Stuhlweissenburg und seiner Umgegend verschleppt worden sind, ArchÉrt III.1. (1940), 195-235.

Alföldy 1997 = G. Alföldy, Die Großen Götter von Gorsium, ZPE 115. (1997), 225-241.

Alföldy 2009 = G. Alföldy, Epigraphica Pannonica IV. Inschriften aus Székesfehérvár (Alba Regia, Stuhlweißenburg), SEP II. [2009 (2010)], 13-30.

Alföldy 2010 = G. Alföldy, Epigraphica Pannonica V. Inschriften aus TÁC, SEP II. [2009 (2010)], 31-48.

Allmand 2011 = Ch. Allmand, The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages, Cambridge 2011.

- Amato 2012 = R. Amato, *Roman Centurions 31 BC-AD 500. The Classical and Late Empire. Men-at-Arms 479*, Osprey Publ. 2012.
- Amm. Marc. = Ammianus Marcellinus, *Res Gestae* (vö. Seyfarth et al. 1978)
- Anguissola 2002 = A. Anguissola, *Note alla legislazione su spoglio e reimpiego di materiali da costruzione ed arredi architettonici, I sec. a.C. – VI sec. d.C.*, in: W. Cupperi ed., *Senso delle rovine e riuso dell'antico*, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, ser. IV quaderni 14*, Pisa 2002, 13-29.
- Anonym Auct. = *Anonymi Auctoris De Rebus Bellicis* (ford. Vajner B., in: Székely M. – Illés I. Á. 2013, 215-253).
- Antaeus = *Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest
- AR = *Alba Regia, Székesfehérvár*
- ArchÉrt = *Archaeologiai Értesítő*, Budapest
- Atanassova-Giorgieva 2005 = I. Atanassova-Giorgieva, *Razkopki i proucvanija-Kactra Martis*, Sofia 2005.
- Barkóczy 1964 = L. Barkóczy, *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16. (1964), 257-356.
- Barkóczy 1976 = L. Barkóczy, *Valcum*, in: *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton 1976, 952.
- Barkóczy 1982/83 = L. Barkóczy, *Die südöstlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf der ostpannonischen Grabstelen*. *MittArchInst* 12.-13 (1982–83[1984]), 123–151.
- Barrington atlas = Talbert R. J. (ed.), *Barrington atlas of the Greek and Roman world: map-by-map directory*, Princeton 2000.
- Bél Not. Hung. = Bél M., *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (vö. Vilimszky – Koncsol 1996).

Berger 1953 = A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Transactions of the American Philosophical Society, N.S. vol. 43. Part 2., New Jersey 2004 (1953).

Bertók 2000 = Bertók G., „Item a Sopianas Bregetione m.p. CX: Iovia XXXII m.p.” Adalékok a Dél-Dunántúl római kori településtörténetéhez: Iovia lokalizációja. A szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 22. (2000), 101-112.

Bödőcs 2006 = A. Bödőcs, Neue Angaben zur Forschung römischer Landstrassen in Pannonien, *ArchÉrt* 131. (2006), 75-88.

Bödőcs 2008 = A római kori úthálózat térinformatikai vizsgálata a mai Magyarország területén PhD dissz., Budapest ELTE BTK, 2008.

Bölcske 2003 = Á. Szabó – E. Tóth, Bölske. Römische Inschriften und Funde, *Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II.*, Budapest 2003.

Bónis 1982 = É. Bónis, Das kaiserzeitliche „Wagengrab“ Nr. 3. von Környe, *FolArch* 33. (1982), 117-161.

Borhy 1996 = L. Borhy, Non castra sed horrea. Zur Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Binnenfestungen, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 61. (1996), 207-224.

Borhy 2003 = Borhy L., *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora*, Budapest 2003. (= *Notitia Dignitatum*)

Borhy 2014 = L. Borhy, *Die Römer in Ungarn*, Darmstadt 2014.

Bridger 1990 = C. Bridger, Neufunde aus Qualburg, *Bonner Jahrbücher* 190. (1990), 373-403.

Budai – Fodor 2008 = Budai T. – Fodor L. (szerk.), *A Vértes hegység földtana*, Budapest 2008.

BudRég = Budapest régiségei, Budapest

Campbell 2012 = B. Campbell, *Rivers and the power of Ancient Rome*, Univ. North Carolina 2012.

- Cary 1914-1927 = Ea. Cary, Dio Cassius. Roman History, Loeb Classical Library No. 175, vol. 1-9., Harvard Univ. Press. 1914-1927.
- Cassius Dio = (Lucius Claudius Cassius Dio Cocceianus) Δίων ὁ Κασσιός, Ῥωμαϊκὴ ἱστορία.
- Cattani 2002 = P. Cattani, La distruzione delle vestigia pagane nella legislazione imperiale tra IV e V secolo', in: W. Cupperi ed., Senso delle rovine e riuso dell'antico, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, ser. IV quaderni 14, Pisa 2002, 31-44.
- CBI = E. Schallmayer – K. Eibl – J. Ott – G. Preuß – E. Wittkopf, Der römische Weihebezirk von Osterburken 1, Stuttgart 1990.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
- CLEPann = P. Cugusi – M. T. Sblendorio Cugusi, Studi sui carmi epigrafici: Carmina latina epigraphica Pannonica (CLEPann), Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino. Nuova serie 96., Bologna 2007 (2012).
- Coates-Stephens 2002 = R. Coates-Stephens, Epigraphy as spolia: the reuse of inscriptions in early medieval buildings, PBSR 70. (2002), 275-296.
- Coates-Stephens 2003 = R. Coates-Stephens, Attitudes to spolia in some late antique texts, in: L. Lavan and W. Bowden eds., Theory and Practice in Late Antique Archaeology, Late Antique Archaeology 1., Leiden 2003, 341-358.
- Cod. Theod. = Codex Theodosianus (= Krüger 1923)
- Cooley 2012 = A. E. Cooley, The Cambridge Manual of Latin Epigraphy, Cambridge 2012.
- CPP 1 (2010) = Müller R., Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden / Westf. 2010.

CPP 2 (2011) = O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.), Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Castellum Pannonicum Pelsonense vol. 2., Budapest-Leipzig-Keszthely-Rahden/Westf. 2011.

CPP 3 (2013) = Heinrich-Tamáska O. (Hrsg.), Keszthely-Fenekpuszta: Katalog der Befunde und ausgewählter Funde sowie neue Forschungsergebnisse, Castellum Pannonicum Pelsonense 3., Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden / Westf. 2013.

Csák 1903 = Csák Á., Fenék (Mogentiana) és területén az 1899. év folyamán teljesített első archaeologiai ásatásunk eredményeinek ismertetése. Balatoni Múzeumi Egyesület Évkönyve 1. (1903), 73-92.

Csíki – Szabó 2012 = Csíki J. A. – Szabó Á., (f) Védettségek: régészeti és műemléki, területi és egyedi, in: Talent - Plan, Környe Ipari Park bővítése - rendezési terve módosítás, Győr 2012, 1-72.

CSIR Ö = Corpus signorum Imperii Romani. Österreich 1. - 1. A. Neumann, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Vindobona, Wien 1967; 2. M. L. Krüger, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Rundskulpturen des Stadtgebietes von Carnuntum, Wien 1967; 3. M. L. Krüger, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum, 1. Die figürlichen Reliefs, Wien 1970; 4. M. L. Krüger, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum, 2. Die dekorativen Reliefs, militärische Ausrüstungsgegenstände, tierische oder vegetabile Ornamente, Wien 1972; 5. M. L. Krüger, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Reliefs der Stadtgebiete von Scarbantia und Savaria, Wien 1974; Suppl. 1. Kremer, G. et alii: Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Carnuntum, Supplement 1. Götterdarstellungen, Kult- und Weihedenkmäler aus Carnuntum, Wien 2012.

- CSIR U = Corpus signorum Imperii Romani. Ungarn - 2. Z. Farkas – D. Gabler, Corpus signorum imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum - Arrabona, Budapest 1994; 7. A. S. Burger, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium - Altinum, Budapest 1991; 8. C. Ertel – S. Palágyi – F. Redő, Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Die Skulpturen des Stadtgebietes von Salla und Mogetiana sowie des Balaton-(Plattensee-) Oberlandes in den Komitaten Zala und Veszprém, Budapest 1999; 9. Ch. Ertel – M. Németh, Corpus signorum imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Bestandteile von römischen Grabbauten aus Aquincum und dem Limesabschnitt im Stadtgebiet von Budapest, Budapest 2010.
- Cuntz – Wirth 1990 = O. Cuntz – G. Wirth (Hrsg.), Itineraria Romana. Band 1: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense. Accedit Tabula Geographica, Stuttgart 1990.
- Cuntz 1929 = O. Cuntz, Itineraria romana I., Leipzig 1929.
- Delmaire 1989 = R. Delmaire, Les responsables. des finances impériales au Bas-Empire romain (ive-vie s.). Études prosopographiques, Bruxelles, Collection Latomus No. 203, Bruxelles 1989.
- Dewing 1940 = H. B. Dewing, Procopius 7 vols. The Buildings of Procopius, Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. 1914-1940.
- Dindorf – Du Cange 1868-1869 = L. A. Dindorf – Ch. Du Fresne Du Cange, = Ἰωάννου τοῦ Ζωνάρα Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν = Ioannis Zonarae Epitome historiarum vol. I-II., Lipsiae 1870.
- DissPann = Dissertationes Pannonicae, Budapest
- Dittrich 1984 = U. B. Dittrich, Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten und Quaden im vierten Jahrhundert n. Chr. nach der

Darstellung des Ammianus Marcellinus, Habelts Dissertationsdrucke, Alte Geschichte 21., Bonn, 1984.

DLP 2011 = Zs. Visy ed., M. Szabó red., The Danube Limes Projekt Archaeological research between 2008-2011 – A Danube Limes Program régészeti kutatásai 2008-2011 között, Pécs 2011.

DuBois 2015 = M. S. DuBois, Auxillae (sic!) Vol. 1. Cohortes paditatae and equitatae. A compendium of non legionary units of the Roman Army, Raleigh 2015.

Eck 2016 = W. Eck, Die Entwicklung der Auxiliareinheiten als Teil des römischen Heeres in der frühen und hohen Kaiserzeit: eine Teilsynthese, in: Wolff – Faure 2016, 111-126.

EDCS = Epigraphische Datenbank Clauss-Slaby, Eichstätt (<http://www.manfredclaus.de>)

EpigrPann V = G. Alföldy, Epigraphica Pannonica V., SEP 2. (2010), 31-48.

Erdélyi – Sági 1980 = I. Erdélyi – K. Sági, Ergebnisse der Ausgrabungen von Keszthely-Fenekpuszta, Mitt. Arch. Inst. Ungar. Akad. 8/9. 1978/1979 (1980), 151-156.

Ertel 1999 = Ch. Ertel, Spolien aus der westlichen Stadtmauer von Gorsium Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve, Ser. C Nr. 28. Beiheft., Székesfehérvár 1999.

Ertel 2001 = Ch. Ertel, Spolien aus der Mauer des spätrömischen Legionslagers von Aquincum. Fragmente von Grabaltären ohne Inschrift im Aquincum-Museum, BudRég 34. (2001), 79-104.

Facsády 1976 = A. Facsády, Előzetes jelentés a késő római erőd déli védműveinek feltárásáról. Preliminary Report on the Excavation of the Southern Defensive Works of the Late Roman Fort. BudRég 24. (1976), 145-149.

- Fedák 1999 = J. Fedák, The provenance and use of granite columns in Roman Hungary, in: (Vaday A. ed.) Pannonia and beyond. Studies in Honour of László Barkóczi, *Antaeus* 24. [1997-1998 (1999)], 169-176.
- Fitz 1973 = Fitz J., *Gorsium – Herculia – Tác*, Budapest 1973.
- Fitz 1976 = Fitz J., *Gorsium-Herculia*, Székesfehérvár 1976.
- Fitz 1980 = J. Fitz, Die Innenbefestigungen der Provinz Valeria, *AR* 18. (1980), 53-60.
- Fitz 1984 = J. Fitz, Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod, *AR* 21. (1984), 273-274.
- Fitz 1986 = J. Fitz, Das Auxiliarkastell von Gorsium. Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20. (1986), 316-321.
- Fitz 1987 = J. Fitz, Forschungen in Gorsium in den Jahren 1983/84. I. Grabungen, *AR* 23. (1987), 179-185.
- Fitz 1990 = J. Fitz (et Zs. Bánki), Forschungen in Gorsium in den Jahren 1985/86. I. Grabungen, *AR* 24. (1990), 93-136.
- Fitz 1996 = Fitz J., *Gorsium-Herculia*, Székesfehérvár 1996.
- Fitz 1999 = J. Fitz, Forty years of research at Gorsium (1958-1998), in: (Vaday A. ed.) Pannonia and beyond. Studies in Honour of László Barkóczi, *Antaeus* 24. [1997-1998 (1999)], 187-203.
- Fitz 2003 = Fitz J., *Gorsium-Herculia* (7. kiad.), Székesfehérvár 2003.
- Fitz 2005 = J. Fitz, *Gorsium – Herculia*. Teil I: Forschungen 2., *AR* 34. (2005), 45-80.
- FolArch = *Folia Archaeologica*, Budapest
- FPA = Fehér B. – Kovács P. (edd.), *Fontes Pannoniae Antiquae*. I. Early Geographers – The Period of the Roman Conquest, Budapest 2005; II. Pannonia története Kr.u. 54-166 között, Budapest 2004.

Franke 2000 = T. Franke, Legio XIV Gemina, in: Yann Le Bohec – Catherine Wolff (Éd.), Les légions de Rome sous le Haut- Empire. Actes du Congrès de Lyon, 17-19 septembre 1998. Vol. 1-2. (Collection du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines. Nouvelle Série, 20), Lyon 2000, 191-202.

Fülep 1984 = F. Fülep, Sopiana. The History of Pécs during the Roman era, and the problem of the continuity of the late Roman population, Budapest 1984.

Gai. Inst. = Gaius, Institutiones (= Manthe 2004).

Garam – Patay – Soproni 2003 = É. Garam – P. Patay – S. Soproni, Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken, Régészeti Füzetek Ser. II. No. 23., Budapest 2003.

Gichon 1989 = M. Gichon, Estimating the strength of Quadriburgia garrisons, exemplified by En Boqeq in the Negev, in: D. H. French – C. S. Lightfoot (Eds.), The Eastern Frontier of the Roman Empire, Ankara 1989, 121-142.

Goldsworthy 2003 = A. K. Goldsworthy, Complete Roman Army, London 2003.

Graf = A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, DissPann I.5., Budapest 1936.

Grbić = D. Grbić, Tribal communities in Illyricum. Pre-urban administrative structures in the Roman provinces between the Adriatic and the Danube (first - third centuries), Belgrad 2014.

Greenhalgh 2008 = M. Greenhalgh, Marble Past, Monumental Present. Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean, The Medieval Mediterranean 80., Leiden 2008.

Gregory 1996 = Sh. Gregory, Was there an eastern origin for the design of late Roman fortifications? Some problems for research on

forts of Rome's eastern frontier, in: D. L. Kennedy (ed.), *The Roman Army in the East*, Ann Arbor MI 1996, 169-209.

GrenzÜbergänge = I. Bugarski – O. Heinrich-Tamáška – V. Ivanišević – D. Syrbe (Hrsg.), *GrenzÜbergänge. Spättrömisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.-7.11.2015.*, (O. Heinrich-Tamáška – N. Krohn – S. Ristow Hrsgg., *Forschungen zu Spätantike und Mittelalter Bd. 4.*), Remshalden 2016.

Gróf – Gróh 1996 = D. Gróh – P. Gróf, *A Visegrád - lepencei őrtorony és a későrómai szoborlelet - Der Wachturm von Visegrád - Lepence und der spättrömische Statuenfund. Savaria 22/3. 1992-1995 (1996)*, 21-24.

Gróf – Gróh 2006 = Gróf P. – Gróh D., *Altum Castrum. Visegrád római emlékei*, Visegrád 2006.

Gróh 2003 = Gróh, D. 2003, *The connection between the Stone Plaque and the Sculptural Finds of the Late Roman Watchtower at Visegrád-Lepence*, in: P. Noelke (Hrsg.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum*, Mainz 2003, 521-526.

Gróh 2006 = Gróh D., *A visegrád-gizellamajori erőd és a Dunakanyar szerepe a késő római védelmi politikában*, PhD disszertáció, ELTE BTK, Budapest 2006.

Grosse 1920 = R. E. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920.

Gschwind 2003 = M. Gschwind, *Quadriburgium*, in: *Reallexikon Germanischen Altertumskunde XXIV. Band Quadriburgium – Rind*. Berlin – New York 2003.

Gudea 2002 = N. Gudea, The northern frontier of Moesia Prima and the western section of the border of Dacia Ripensis between A. D. 275-378, in: K. Kuzmová – K. Pieta – J. Rajtár (Hrsg.) *Zwischen Rom und dem Barbaricum: Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag* (Archaeologica Slovaca Monographia, Comm. 5.), Nitra 2002, 117-125.

Gundel 1953 = H. G. Gundel, "Devotus numini maiestatique eius. Zur Devotionsformel in Weihinschriften der römischen Kaiserzeit", *Epigraphica* 15. (1953), 128-150.

Hähnel 2016 = A. Hähnel, Militärverwaltung im mittleren Donaauraum: Das Illyricum zwischen Rom, Byzanz und dem Barbaricum, in: *GrenzÜbergänge*, 67-81.

HD = (G. Alföldy cond.), *Epigraphic Database Heidelberg*, Heidelberg (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh>)

Heinrich-Tamáška – Müller – Straub 2012 = Heinrich-Tamáška O. – Müller R. – Straub P., *A fenékpusztai római erőd évszázadai*, Zalaegerszeg 2012.

Heinrich-Tamáška – Straub (Hrsg.) 2009 = O. Heinrich-Tamáška – P. Straub (Hrsg.), *Keszthely-Fenékpusztja im Spiegel der Jahrtausende. – Az évezredek tükrében*, Leipzig-Zalaegerszeg 2009.

Heinrich-Tamáška – Szabó 2011 = O. Heinrich-Tamáška – Á. Szabó, Eine spätrömische Innenbefestigung in Környe, in: *CPP 2* (2011), 47-59, 705-724.

Heinrich-Tamáška 2017 = O. Heinrich-Tamáška, *Castra and towns in the hinterland of the Limes during Late Antiquity: Pannonia and the provinces along the lower Danube in comparison*, *Acta Archaeologica Carpathica* (2017), 000-000. ms. sa.

Hieronimus, *Contra Ioannem* = S. Eusebii Hieronymi Stridonensis presbyteri, *contra Ioannem Hierosolymitanum episcopum ad*

- Pammachium, in: J. P. Migne acc. *Patrologia Cursus Completus* (etc.). Series Latina. Tom. 23/2, Parisii 1883, 371-414.
- Hirt 2010 = A. M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World. Organizational Aspects 27 BC–AD 235*, Oxford 2010.
- Hohl 1965 = E. Hohl – Ch. Samberger – W. Seyfarth (Edd.), *Scriptores Historiae Augustae*. Vol. I–II. Edidit Ernestus Hohl. Editio stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecerunt Ch. Samberger et W. Seyfarth, Leipzig 1965.
- Horti 2015 = Horti G., *Quadriburgium. - Tulajdonnév vagy császárkori erődtípus?* OTDK dolgozat 2015, 100 p. (<https://www.academia.edu/20688992>).
- HPS = Gy. Németh (Ed.), *Hungarian Polis Studies*, Budapest – Debrecen – Zaragoza – Wien.
- IDRE = C. C. Petolescu coll., *Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptiones extra fines Daciae repertae Graecae et Latinae I-II.*, Bucarest 1996-2000.
- ILS = H. Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1893-1916.
- Intercisa I. = G. Erdélyi – F. Fülep, in: L. Barkóczi u. a., *Intercisa I. (Dunapentele - Sztálinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, Budapest 1954.
- Iord. Rom. = Iordanes, *Romana* (vö. Mommsen 1961, 3-52.)
- IRT = J. M. Reynolds – J. B. Ward-Perkins (eds.), *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, (digitális újrakiadás G. Bodard - C. Roueché, 2009), Roma 1952.
- Isid. Orig. = Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum libri XX* (vö. Lindsay 1911).
- Istvánovits – Kulcsár 2001 = E. Istvánovits – V. Kulcsár, *International connection of the Barbarians of the Carpatian Basin in*

the 1-5 centuries A.D., Jóna András Múzeum kiadványa 47., Aszód – Nyíregyháza 2001.

Istvánovits – Kulcsár 2002 = E. Istvánovits – V. Kulcsár, The History and Perspectives of the Research of the Csörsz Ditch ('Limes Sarmatiae'), in: Ph. Freeman et al. (eds.) Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000), Oxford 2002, 625-628.

Istvánovits – Kulcsár 2014 = Istvánovits E. – Kulcsár V., Gondolatok az Alföldi sáncok kutatásának jelenlegi helyzetéről, in Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. (szerk.) Avarok pusztái. Régészeti Tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára, Budapest 2014, 73-84.

Itin. Ant. = Itinerarium Antonini (= Cuntz 1929).

Itin. Burd. = Itinerarium Burdigalense sive Hierosolymitanum (= Cuntz 1929).

Iust. Inst. = Iustinianus, Institutiones (= Krüger – Mommsen 1868-1954).

Johnson 1983 = St. Johnson, Late Roman Fortifications, London 1983.

Jones 1986 = A. H. M. Jones, The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey, Baltimore 1986 (Oxford 1964) .

Kahzdan 1991 = A. P. Kahzdan, The Oxford Dictionary of Byzantium, New York – Oxford 1991.

Kákóczki 2012 = Vegetius: Epitoma rei militaris - Az „Epitoma” hatása a középkori (had)tudományos irodalomra. PhD értekezés, Debrecen BTK, 2012, pp. 343.

Kandler 2016 = M. Kandler, Carnuntum in Spätantike, Völkerwanderungszeit und Frühmittelalter, in: A. Schwarcz – P.

- Soustal – A. Tcholakova (Hg.), *Der Donaulimes in der Spätantike und im Frühmittelalter*. *Miscellanea Bulgarica* 22., Wien 2016, 123-160.
- Kelemen 2008 = H. Kelemen M., *Solva – Esztergom későrómai temetői*, *Libelli Archaeologici Ser. N. No. III.*, Budapest 2008, 481-545.
- Karoliny – Kenderesi et alii 2016 = Karoliny M. – Kenderesi I. – Loráskó B. – Németh R. – Sülle F. – Szilágyi M. – Dr. Tóth E. – Wittner B., *Hidak Baranya megyében (Dr. Tóth E. szerk.)*, Dunaújváros 2016.
- Kézai Gesta = Kézai Simon *Gesta Hungarorum* (vö. Szabó 1862)
- KF = *Katonai Felmérés I. (1763-1787)*, *Katonai Felmérés II. (1806-1869)*, *Arcanum* (<http://mapire.eu/hu/map/>)
- Kienast 1996 = D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaisergeschichte*, Darmstadt 1996 (= 2003).
- Kiss 1987 = Á. Kiss, *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn*, Budapest 1987.
- Kiss 2007 = Kiss P., *A pannoniai mérföldkövek állításának történeti és topográfiai kérdései*, PhD Dissz. ELTE BTK, Budapest 2007.
- Klumbach 1973 = H. Klumbach (Hrsg.), *Spätromische Gardehelme*, München 1973.
- Koch – Sichtermann 1982 = G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*. *Handbuch der Archäologie*. München 1982.
- Kocsis 2003 = L. Kocsis, *A new late roman Helmet from Hetény in the Hungarian National Museum. The coating sheets of the Helmet*. In: Á. Szabó – E. Tóth (Hrsg.) *Pannonica provincialia et archaeologia. Studia solemnia auctorum Hungarorum Eugenio Fitz octogenario dedicata*. *Libelli Archaeologici Ser. Nov. N° 1*, Budapest, 521-552.
- Kocsis 2015 = L. Kocsis, *New Data on the Question of Morphology and Dating of the Intercisa III type Helmets*, in: L. Kocsis ed. *Journal*

- of Roman Military Equipment Studies 16. (2015): The Enemies of Rome, 217-240.
- Kos – Kos 1995 = P. Kos and M. Šašel Kos, Map 20 Pannonia-Dalmatia, in: Talbert R. J. (ed.), Barrington atlas of the Greek and Roman world: map-by-map directory, Princeton 2000, 286-309. (http://press.princeton.edu/B_ATLAS/BATL020_.pdf)
- Kovács 2004 = P. Kovács, The Late Roman Army in Pannonia, *Acta Antiqua* 44. (2004), 115-122.
- Kovács 2004a = P. Kovács, The late Roman epigraphy in Pannonia (260-582), *HPS* 11. (2004), 185-195.
- Kovács 2011 = Kovács P.: *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate tetrarcharum I*, Budapest 2011.
- Kovács 2012 = Kovács P.: *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Constantini*, Budapest 2012.
- Kovács 2014 = P. Kovács: *Die antiken Quellen zu Pannonien in der Spätantike (284–337 n. Chr.) I*, Piliscsaba - Wien 2014.
- Kovács 2015 = P. Kovács, Administrative changes in Pannonia under Diocletian and Constantine, in: (a cura di L. Zerbini), *Culti e religiosità nelle province Danubiane. Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013* (Pubblicazione del LAD Laboratorio di studi e ricerche sulle Antiche province Danubiane Università degli Studi di Ferrara Dipartimento di Studi Umanistici II), Bologna 2015, 287-298.
- Kovács 2015a = Kovács P., Megjegyzések a valeriai Constantia helynévhez, *SEP* 7. (2015), 41-43.
- Kovács 2016a = P. Kovács, A history of Pannonia in the late Roman period I. (284-363 AD), (*Antiquitas* I.67.), Bonn 2016.
- Kovács 2016b = P. Kovács, Notes on the Pannonian foederati, in: Wolff – Faure 2016, 575-602.

- Krüger – Mommsen 1868-1954 = P. Krüger – Th. Mommsen, *Institutiones / Digesta* (Editio stereotypa), Berlin 1868-1954.
- Krüger 1923 = P. Krüger, *Codex Theodosianus*, Berlin 1923.
- Kubitschek 1879 = W. Kubitschek – E. Loewy, Bericht über eine Reise in Ungarn, Slavonien und Croatien, *AEM* III.2. (1879), 152-174.
- Kulikowski 2000 = M. Kulikowski, The *Notitia Dignitatum* as a Historical Source, *Historia* 49.3. (2000), 358-377.
- Lapidarium MNM = M. Nagy, Guide to the archaeological exhibitions in the Hungarian National Museum. Roman stones. *Lapidarium*, Budapest 2012 (= 2007).
- Lavan – Mulryan 2015 = L. Lavan – M. Mulryan (eds.), *Field methods and post-excavation techniques in Late Antique Archaeology*, Leiden – Boston 2015.
- LBIRNA = A. Saastamoinen, *The phraseology and structure of Latin building inscriptions in Roman North Africa*, Helsinki 2010.
- Le Bohec – Wolff 2004 = Le Bohec – C. Wolff (éd.), *L'armée romaine de Dioclétien à Valentinien I.er Actes du Congrès de Lyon (12-14 septembre 2002)*, Lyon 2004.
- Lengle 1937 = J. Lengle, *Tribunus militum*, in: A. F. von Pauly – G. Wissowa – W. Kroll – K. Witte (Hrsg.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. 6A.2, Stuttgart 1937, 2439-2448.
- Lenski 2002 = N. E. Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley-Los Angeles-London 2002.
- Leschi 1941 = L. Leschi, *Centenarium quod Aqua Viva appellatur*, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 85. (1941), 163-176.
- LibArch = *Libelli Archaeologici Seria Nova*, Budapest

- Liebeschuetz 2003 = J. h. W. G. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2003.
- Lim 1996 = R. Lim, *The "Tribunus Voluptatum" in the Later Roman Empire*, *Memoirs of the American Academy in Rome*, Vol. 41. (1996), 163-173.
- Lindsay 1911 = W. M. Lindsay rec. et rec., *Isidorus Hispalensis episcopi, Etymologiarum sive Originum libri XX*, Oxford 1911.
- Löhberg 2006 = B. Löhberg, *Das "Itinerarium provinciarum Antonini Augusti". Ein kaiserzeitliches Straßenverzeichnis des Römischen Reiches. Überlieferung, Strecken, Kommentare, Karten*, Berlin 2006.
- Lommatzsch 1903 = E. Lommatzsch, *P. Vegeti Renati, Digestum artis Mulomedicinae libri IV*, Teubner, Leipzig 1903.
- Lőrincz 1991 = B. Lőrincz, *Organisatorische Fragen der Herstellung und Verwendung von Ziegelstempeln*. *Specimina Nova* 7/1. (1991), 191-211.
- Lőrincz 2001 = B. Lőrincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften*, (O. Harl. Hrsg.) *Wiener Archäologische Studien* 3., Wien 2001.
- Lőrincz 2005 = B. Lőrincz, *Spätromische Offiziere und Unteroffiziere im Pannonischen Heer aufgrund der Ziegelstempel*, *Specimina Nova* 20. (2005), 103-120.
- Lőrincz 2008 = B. Lőrincz, *A castellumtemető (Esztergom – Bánomi dűlő) bélyeges téglái*, *LibArch* III. (2008), 481-553.
- Lőrincz 2010 = B. Lőrincz, *Zur Militärgeschichte der Donauprovinzen des Römischen Reiches. Ausgewählte Studien 1975-2009. Bd. I-II. (HPS 19.)*, Budapest 2010.
- Lupa = O. Harl – F. Harl, *Ubi Erat Lupa*, Wien (<http://www.ubi-erat-lupa.org>)

- Malacrino 2010 = C. G. Malacrino, *Constructing the Ancient World. Architectural Techniques of the Greeks and Romans*, Los Angeles 2010.
- Mander 2013 = J. Mander, *Portraits of children on Roman funerary monuments*, Cambridge 2013.
- Manthe 2004 = N. Manthe, *Gaius, Institutiones. Die Institutionen des Gaius*, Darmstadt 2004.
- Maróti 1991 = Maróti É., *A római kori pecsételt kerámia és a Resatus-kérdés*, *Studia Comitatus* 21. Régészeti tanulmányok Pest megyéből, Szentendre 1991, 365-427.
- Meid 2005 = W. Meid, *Keltische Personennamen in Pannonien*, Budapest 2005.
- Milin 2004 = M. Milin, *Bassianae*. In: M. Šašel Kos, P. Scherrer (hrsg.), *The autonomous towns of Noricum und Pannonia*, *Pannonia, Situla* 42, Ljubljana 2004, 253-268.
- MittArchInst = *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, Budapest
- Mócsy 1959 = *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959.
- Mócsy 1962 = A. Mócsy, *Pannonia*, in: A. F. von Pauly – G. Wissowa – W. Kroll – K. Witte (Hrsg.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. Suppl. IX., Stuttgart 1962, 516-775.
- Mócsy 1968 = A. Mócsy, *Umgetaufte Ortschaften in Pannonien namen*, *Arheoloski Vestnik* 19. (1968), 75-77. (= *Antik Tanulmányok* 12. (1965), 103–105).
- Mócsy 1974 = Mócsy A., *Pannonia története a késő császárcorban*, Budapest 1974.

Mócsy 1985 = Mócsy A., Aelius Triccianus származása, ArchÉrt 112. (1985), 177-180.

Mócsy 2014 = A. Mócsy, Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces, Routledge 2014 (1974).

Mommsen 1961 = Th. Mommsen ed., Iordanes Romana et Getica, Berlin 1961.

Mráv 1999 = Zs. Mráv, „Valentinianus... in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiaria castra mandavit“ (Amm. Marc. XXIX. 6. 2) – Die quadische Außenpolitik Valentinians I. im Spiegel einer strittigen Textstelle bei Ammianus Marcellinus” in: Gaál A. (Szerk.- Hrsg.), Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai 1998. október 7., Szekszárd 1999, 89-111.

Mráv 2003 = Zs. Mráv, Zur Datierung der Schiffsländen an der Grenze der Provinz Valeria Ripensis, in: Bölcske 2003, 33-50.

Mráv 2003a = Zs. Mráv, Die Statuenbasis des Philippus Arabs aus Környe. In: Pannonica. Provincialia et archaeologica. Studia sollemnia Eugenio Fitz octogenario dedicata. Libelli Archaeologici ser. Nov. No. I. Budapest 2003, 331-368.

Mráv 2003b = Zs. Mráv, Castellum contra Tautantum. Zur identifizierung einer spätrömischen Festung, in: Bölcske 2003, 329-376.

Mráv 2005 = Mráv Zs., Későrómai erődépítkezés Göd–Bócsaújtelepen I. Valentinianus hazardjátéka Valeria provincia előterében, Ókor 2005/3, 114-121.

Mráv 2009a = Mráv Zs., A Valeria ripensis provincia határán létesített későrómai kikötőerődök keletkezéséhez, in: Gaál A. (szerk.), A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából, Szekszárd 2009, 51-70.

- Mráv 2009b = Castellum contra Tautantum. Egy késő római erőd azonosításához, in: Gaál A. (szerk.), A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából, Szekszárd 2009, 371-420.
- Mráv 2013 = Mráv Zs., A római hadsereg Tác-Fövenyusztán I. A Sárvíz átkelőjének katonai jelentősége a Kr. u. 1-3. században - The Roman Army in TÁC-Fövenyusztána (1st-3rd c. AD), in: Á. Szabó (ed.), Farkas I. G. – Szabó A. (szerk.) Res Militares Antiquae., Specimina Nova Suppl. 12. (2013), 161-214.
- MRE = Zs. Visy – M. Nagy – Zs. Kiss B. (ed.), Magyar régészet az ezredfordulón, Budapest 2003.
- MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája, Budapest
- MRT = Magyarország régészeti topográfiája. I. K. Bakay – N. Kalicz – K. Sági, Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás (Die archäologische Topographie des Komitats Veszprém. Die Kreise von Keszthely und Tapolca), Budapest 1966.
- MRT 5 = Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I., Komárom megye régészeti topográfiája Esztergom és a Dorogi járás, Budapest 1979.
- MRT 7 = Dinnyés I. – Kővári K. – Lovag Zs – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I, Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Budapest 1986.
- Müller 2010 = R. Müller, Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden / Westf. 2010.
- Munzi – Schirru – Tantillo 2014 = M. Munzi – G. Schirru – I. Tantillo, Centenarium, Libyan Studies 45. (2014), 49-64.
- Nagy 1969 = S. Nagy, Über die Untersuchung der Längswälle in Jugoslawien. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 2. (1969), 135-137.
- Nagy 1999 = Nagy M., A pannoniai IV. századi burgus-típusok méretei, in: Gaál A. (Szerk.- Hrsg.), Pannoniai kutatások. A Soproni

Sándor emlékkonferencia előadásai 1998. október 7., Szekszárd 1999, 113-140.

Nagy 2007 = Nagy M., *Lapidarium. Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Római kőtárában*, Budapest 2007 (angol változat: Budapest 2012).

Nagy 2016 = L. Nagy, *Jenseitsvorstellungen und ihre Interpretationsprobleme im spätrömischen frühchristlichen Gräberfeld von Sopianae/Pécs*, in: Á. Szabó – E. Gradwohl (eds.), *Prom Polites to Magos. Studia György Németh sexagenario dedicata*, HPS 22. (2016), 210-229.

Nagy M. 2003 = M. Nagy, *Die Beziehung der im Siedlungsgebiet der Ubevölkerungsgruppen entstandenen Civitates und Municipii*, in: Á. Szabó - E. Tóth (Hrsgg.), *Bölcske. Römische Inschriften und Funde*, *Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. II.*, 439-464.

Nobbe 1843-1845 = K. F. A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia* 3. Bände, Lipsiae 1843-1845 (Hildesheim 1966 repr.).

Not. Dign. = *Notitia Dignitatum: Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum* (= Seeck 1876.)

Olszaniec 2013 = Sz. Olszaniec, *Prosopographical Studies on the Court Elite on the Roman Empire (4th Century AD)*, Torun' 2013.

OPEL = L. Barnabás comp. et corr., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum I(I²)-IV.*, Budapest – Wien 1994-2005.

Petrikovits, von = H. von Petrikovits, *Fortifications in the North-western Roman Empire from the third to the fifth Centuries A.D.*, *The Journal of Roman Studies* 61. (1971), 178-218.

Petroviću 1995 = M. Petroviću, *Remains of Roman Architectural ruins near Dobrinči - Caput Bassianense*. In: Srejić D., (ed.), *The Age of Tetrarchs, Scientific Meetings vol. LXXV*, The Serbia Academy of Sciences and Arts, Beograd 1995, 219-229.

Pharr 2001 = Cl. Pharr – Th. Sherrer Davidson – B. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, New Jersey 2001.

PLRE I. = A. H. Jones – J. R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the later Roman Empire*, Cambridge 1971. (ehhez vö. J. R. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire*. Addenda et corrigenda to Volume I, in: *Historia* 23 (1974), 246-252; J. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire*. Addenda et corrigenda to Volume I, in: *Historia* 29 (1980), 474-497; Mark Handley, Two Hundred and Seventy-Four Addenda and Corrigenda to the Prosopography of the Later Roman Empire from the Latin-Speaking Balkans, in: *Journal of Late Antiquity* 3. (2010), 113-157.)

Poulter 2016 = The lower Danubian frontier in late antiquity: evolution and dramatic change in the frontier zone, c. 296-600, in: A. Schwarcz – P. Soustal – A. Tcholakova (Hg.), *Der Donaulimes in der Spätantike und im Frühmittelalter*. *Miscellanea Bulgarica* 22., Wien 2016, 171-192.

PRK = Mócsy A. – Fitz J. – Lőrincz B. (szerkk.), *Pannonia Régészeti Kézikönyve*, Budapest 1990.

Procopios, *Περὶ Κτισμάτων* = ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΠΗΓΟΡΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΩΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ. (= Dewing 1940) (= Procopius, *De aedificiis*)

Prohászka 2005 = P. Prohászka, *Tokod in der Zeit der Römer*, Tokod 2005.

Ptol. = Claudius Ptolemaios, *Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις* (= Nobbe 1843-1845; Stückelberger – Graßhoff 2006).

Ptolemaios = C. F. A. Nobbe, *Claudii Ptolemaei Geographia*, Lipsiae 1898 (Hildesheim 1966 repr.).

Radnóti 1941 = Radnóti A., Római tábor és feliratos kövek Környéről (Le camp romain et les monuments epigraphiques de Környe), in Laureae Aquincenses memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae. Aquincumi babérágak. Kuzsinszky Bálint emlékének szenteli Budapest-Székesfőváros közönsége és a Pázmány-Egyetem Érem-és Régiségtani Intézete, *Dissertationes Pannonicae* vol. 1-2., II.11, Budapest 1938-1941, vol 2., 77-108.

Radnóti 1954 = Radnóti A., Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban, *A Magyar Tud. Akad. II. Oszt. Közl.* 5. (1954), 489-508.

Rance 2007 = Ph. Rance, Campidoctores, vicarii vel tribuni: the senior regimental officers in the late Roman army and the rise of the campidoctor' in: A. S. Lewin – P. Pellegrini (edd.), *The Late Roman Army in the Near East from Diocletian to the Arab Conquest*, BAR int. ser. 1717, Oxford 2007, 395-409.

RAP = Zs. Visy (ed.), *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica*, Szekszárd, 2003.

Rathmann 2008 = M. Rathmann, Rezension zu: Löhberg, Bernd: *Das "Itinerarium provinciarum Antonini Augusti". Ein kaiserzeitliches Straßenverzeichnis des Römischen Reiches. Überlieferung, Strecken, Kommentare, Karten.* Berlin 2006, in: *H-Soz-Kult*, 14.02.2008, <www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-8820>.

Rathmann 2016 = M. Rathmann: *Tabula Peutingeriana. Die einzige Weltkarte aus der Antike. Eingeleitet und kommentiert von Michael Rathmann*, Darmstadt 2016.

Ratimorska 1982 = Ratimorska P., A környei 2. számú kocsilelet, *ArchÉrt* 190. (1982), 255-276.

Reitzenstein 1970 = W.-A. Freiherr von Reitzenstein, *Untersuchungen zur römischen Ortsnamengebung*, München, 1970.

- RHP = B. Lőrincz, Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I: Die Inschriften, WAS 1., Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie, Wien 2001.
- Ritoókné Szalay 2002 = Ritoókné Szalay Á., A római föliratok gyűjtői Pannóniában, in: Ritoókné Szalay Á., „Nympha super ripam Danubii”. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, Budapest 2002.
- RIU = Die römischen Inschriften Ungarns, Budapest; S – Supplementum (= P. Kovács ed., Tituli Romani in Hungaria Reperti, Budapest – Bonn 2005).
- RMD 4 = M. Roxan – P. Holder (eds.) Roman Military Diplomas Vol. 4., Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement No. 82., London 2003.
- Rupnik 2014 = Rupnik L., Római kori vasszerszámok Pannóniából, PhD disszertáció, ELTE BTK, Budapest 2014.
- Ruprechtsberger 1993 = E. M. Ruprechtsberger, Die römische Limeszone in Tripolitaniien und der Kyrenaika Tunesien - Libyen. Eine Verteidigungslinie wie der Limes zwischen Rhein und Donau, Schriften des Limesmuseums Aalen Nr. 47., Stuttgart 1993.
- Rus 2015 = T. Rus, Römische Reisewege in der Provinz Pannonien anhand der "Tabula Peutingeriana", Hamburg 2015.
- Russell 2013 = B. Russell, Gazetteer of Stone Quarries in the Roman World Version 1.0 (2013). Hosted by the Oxford Roman Economy Project (www.romaneconomy.ox.ac.uk) (2018. május 4).
- Sági 1967 = K. Sági, A Balaton szerepe Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár IV-IX. századi történetének alakulásában. Antik Tanulmányok 14.2. (1967), 15-46.

- Salamon – Erdélyi 1971 = Á. Salamon – I. Erdélyi, Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe, *Studia Archaeologica* V., Budapest 1971.
- Saradi-Mendelovici 1990 = H. Saradi-Mendelovici, Christian attitudes toward pagan monuments in late antiquity and their legacy in later Byzantine centuries, *DOP* 44. (1990), 47-61.
- Saranits 2016 = Al. Saranits, Eastern Roman management of barbarian states in the Lower-Middle Danube frontier zones, AD 332-610, in: *GrenzÜbergänge*, 41-65.
- Sartin – Althoff 2014 = G. H. S. Sartin – G. Althoff, *Itinerarium Burdigalense vel Hierosolymitanum (Itinerário de Bordeaux ou de Jerusalém): texto latino, mapas e tradução comentada*, *Scientia Traditionis* 15. (2014), 293-379; Florianópolis 2014. (<http://dx.doi.org/10.5007/1980-4237.2014n15p293>)
- Scalia 1972 = G. Scalia, "Romanitas" pisana tra XI e XII secolo, *Studi medievali* ser. 3.13. (1972), 791-843.
- Scharf 1990 = R. Scharf, Der comes sacri stabuli in der Spätantike, *Tyche* 5. (1990), 135-147.
- Schober = A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923.
- Schwarcz 2016 = A. Schwarcz, Koexistenz im Untergang. Das Leben mit den Barbaren am norischen Limes im 5. Jahrhundert, in: A. Schwarcz – P. Soustal – A. Tcholakova (Hrsgg.), *Der Donaulimes in der Spätantike und im Frühmittelalter. Miscellanea Bulgarica 22.*, Wien 2016, 77-88.
- Seeck 1876 = O. Seeck, *Notitia Dignitatum: Accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Laterculi Provinciarum*, Berlin 1876.
- SEP = Fehér B. – Kovács P. – Szabó Á. (szerk.), *Studia Epigraphica Pannonica*, Budapest

Sestini 1815 = D. Sestini, Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna, Firenze 1815.

Settis 1986 = S. Settis, Continuità, distanza, conoscenza: tre usi dell'antico, in: S. Settis ed. Memoria dell'antico nell'arte italiana, vol. III., Dalla tradizione all'archeologica, Biblioteca di storia dell'arte n.s. 3., Einaudi, Turin 1986, 373-486.

Seyfarth et al. 1978 = W. Seyfarth et al., Rerum gestarum libri qui supersunt, vol. I. libri XIV-XXV, vol. 2. libri XXVI-XXXI, Leipzig 1978.

SHA = Scriptores Historiae Augustae (vö. Hohl 1965)

Soproni 1969 = S. Soproni, Limes Sarmatiae, ArchÉrt 69.1. (1969), 43-53.

Soproni 1974 = S. Soproni, Die Spätrömische Festung von Iovia, in: D. M. Pippidi (ed.), Actes du IXe Congres International D'Etudes sur les Frontieres Romaines, Mamaia 1974, 181-191.

Soproni 1978 = S. Soproni, Der spätrömischen Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert, Budapest 1978.

Soproni 1985 = S. Soproni, Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes, München 1985.

Sosztarits 2000 = O. Sosztarits, Ein Meilenstein aus Savaria, in: (D. Planck – Visy Zs. Hrsg.) Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes, Stuttgart 2000, 57-59.

Southern – Dixon 1996 = P. Southern – K. R. Dixon, The Late Roman Army, New Haven – London 1996 (2009).

Specimina Nova = Specimina Nova. Dissertationum ex Instituto Historico et Archaeologico Universitatis Quinqueecclesiensis, Pécs

Stückelberger – Graßhoff 2006 = A. Stückelberger – G. Graßhoff (Hrsg.): Ptolemaios, Handbuch der Geographie (griechisch-deutsch), Basel 2006 (2017, 2. ed.).

StudVal = Tóth E., Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei, Dombóvár 2009.

Štulić 2015 = S. Štulić, Római kori sáncok kutatása Szerbiában, Magyar Régészet Online Magazin 2015 ősz, 1-7.
(http://files.archaeolingua.hu/2015O/Stulic_H15O.pdf - 2018. március 9)

Stuppner 2016 = A. Stuppner, "Spätromisch", "spätantik" oder "spätkaiserzeitlich"? Epochenbezeichnungen am Beispiel des ostösterreichischen Donaumaumes, in: GrenzÜbergänge, 83-102.

Swift 2016 = E. Swift, The Analysis of Reused Material Culture for the Late Antique, in: Lavan – Mulryan 2016, 91-122.

Szabó 1862 = Szabó K., Kézai Simon mester magyar krónikája. Magyarország történetének forrásai 1.3, Budapest 1862.

Szabó 1997 = E. Szabó, Doppelter Dekurionat in den Donauprovinzen des Römischen Reiches, in: Heorte. Studia in honorem Johannis Sarkady septuagenarii. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, Ser. Historica L. Történeti Tanulmányok VI – Hungarian Polis Studies 2. A KLTE Történelmi Intézetének és Ókortörténeti Tanszékének kiadványa. Debrecen 1997, 169-211.

Szabó 2002 = Szabó Á., Svetrius Sabinus c.v. "újabb" felirata Pannoniából – Das "neuere" Inschrift des Svetrius Sabinus c.v. aus Pannonien, FolArch 48. (2000), 85-109.

Szabó 2006 = Szabó Á., Pannoniciani sacerdotis. A szervezett vallási élet principatuskori vezetői, Pécs 2006.

- Szabó 2008a = Á. Szabó, 'Suscepta fide ex Orco', Ókortudományi Dolgozatok 2. (2008), 161-166.
- Szabó 2008b = Á. Szabó, 'Orco Peregrino', Hungarian Polis Studies 16. (2008), 291-304.
- Szabó 2017 = Á. Szabó, *Domnus et Domna. Contributions to the Cult-History of the "Danubian Riders" religion*, HPS 25, Wien 2017.
- Szabó M. et alii. 2018 = M. Szabó – D. Berkecz – G. Bertók – Cs. Gáti – L. Lenkey – O. Oelberg – M. Pethe – M. Stibrányi – V. Szabó, Geophysical investigations of Roman rural sites in the vicinity of Pécs (Baranya County, Hungary) in: Bartus D. – Boruzs K. (szerk.), *FIRKÁK IV. Fiatal Római Koros Kutatók IV. Konferenciakötete, Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Supplementum 1.*, Budapest – Visegrád 2018, 137-158.
- Székely M. – Illés I. Á. 2013 = Székely M. – Illés I. Á. (Szerk.), *Késő római szöveggyűjtemény*, Szeged 2013.
- Szilágyi 1933 = J. Szilágyi, *Inscriptiones tegularum Pannonicarum. Dissertationes Pannonicae II.1.*, Budapest 1933.
- Tab. Peut. = *Tabula Peutingeriana* (vö. Weber 1976 és Rathmann 2016)
- Talbert 2010 = R. J. A. Talbert, *Rome's World. The Peutinger Map reconsidered*, Cambridge Univ. Press 2010.
- TIR L 34 = *Tabula Imperii Romani L 34, Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium*, Amsterdam 1968.
- TitAq I-II. = P. Kovács – Á. Szabó (cura), *Tituli Aquincenses I-II.*, Budapest 2009-2010 (II. Adiuvant. B. Fehér).
- Tokod = A. Mócsy (Hrsg.), *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*, Budapest 1981.

- Tomlin 1990 = R. S. O. Tomlin, *The Army of the Late Empire*, in: J. Wacher (ed.) *The Roman World*, London 1990 (1987), 107-133.
- Tóth – Szabó 1999 = Tóth I. – Szabó Á., *Bevezetés a római feliratok világába*, Pécs 1999.
- Tóth – Visy 1986 = I. Tóth – Zs. Visy, *Das grosse Kultbild des Mithräums und die Probleme des Mithras-Kultes in Intercisa*", *Specimina Nova. Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae*, Pécs 1986, 37-56.
- Tóth 1975a = Tóth E., *A késő római belső-pannoniai erődök kérdéséhez, Előzetes jelentés az 1971-1974 évi ságvári ásatásokról*, *Somogyi Közlemények 2.* (1975), 183-189.
- Tóth 1975b = Tóth E., *Pannonia római útvonalainak kutatásáról*, *Somogyi Közlemények 2.* (1975), 275-278.
- Tóth 1982 = *Tetrarchia kori Iovia - Herculia helynévadás Pannoniában?* *ArchÉrt 109.* (1982), 55-72.
- Tóth 1985 = E. Tóth, *Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jh. in Pannonien*, *MittArchInst 14.* (1985), 121-136.
- Tóth 1986 = E. Tóth, *Zur urbanisierung Pannoniens: Municipium Volgum*, *FolArch 37.* (1986), 163-181.
- Tóth 1987 = Tóth E., *Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása, 1981-1986. Eredmények és vitás kérdések*, *ArchÉrt 114-115.* (1987-1988), 22-61.
- Tóth 1989 = E. Tóth, *Provincia Valeria Media*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 41.* (1989), 107-226.
- Tóth 1989a = E. Tóth, *Templum provinciae in Tác?* *Specimina Nova 5.* (1989), 43-58.
- Tóth 1989b = E. Tóth, *Die römische Festung von Iovia und ihr Gräberfeld*, *Antike Welt 20.* (1989), 31-39.

- Tóth 1991 = Tóth E., *Templum provinciae Tácon?* (Megjegyzések a táci római település értelmezéséhez), *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2. (1991), 97-112.
- Tóth 1999 = I. Tóth, *The composition of the Mithras Relief from Intercisa*, in: *Antaeus* 24. [1997-1998 (1999)], 535-537.
- Tóth 2000 = Tóth E., *A környei 4. századi római erődről*, *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 7. (2000) 295-309.
- Tóth 2001 = Tóth E., *Sopianae: a római város mint Pécs elődje* (*Sopianae: the Roman town as ancestor of Pécs*) in: *Font M.* (szerk.) *Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon*, *Tanulmányok Pécs történetéből* 9., Pécs 2001, 27-42.
- Tóth 2003 = I. Tóth, *Das grosse Mithras Kultbild von Intercisa*, in: (Szabó Á. red.) *Tóth I., Mithras Pannonicus, Specimina Nova Univ. Quinqueecclesiensis* 17., Budapest – Pécs 2003, 87-96.
- Tóth 2005 = Tóth E., *A pogány és keresztény Sopianae. (A császárkultusz-központ Pannonia Inferiorban, valamint a pogány és keresztény temetkezések elkülönítésének a lehetőségéről: a II. sírkamra)*, *Specimina Nova* 20. (2005), 49-102.
- Tóth 2006 = Tóth E., *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon*, Budapest 2006.
- Tóth 2008 = Tóth E., *Gorsium? Herculia? Tác-Fövenypuszta*, *SEP* 1. (2008), 61-101.
- Tóth 2009 = E. Tóth, *Die spätrömische Militärarchitektur in Transdanubien*, *ArchÉrt* 134. (2009), 31-61.
- Tóth 2011 = Tóth E., *Lapidarium Savariense. Savaria római feliratos kőemlékei*, *A Vas Megyei Múzeumok Értesítője / Bulletin of Museums of County Vas* 34/2, Szombathely 2011.
- Tragor 1927 = Tragor I., *Vác története*, Vác 1927.

- Veget. Epit. = Vegetius, *Epitoma Rei Militaris* (M. D. Reeve ed. Vegetius. *Epitoma Rei Militaris*, *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*, Oxford 2004).
- Veget. Mul. = P. Vegeti Renati, *Digestrum artis Mulomedicinae libri IV* (ed. E. Lommatzsch, P. Vegeti Renati, *Digestrum artis Mulomedicinae libri IV*, Teubner, Leipzig 1903).
- Vende 1907 = Vende A., Komárom vármegye községei, in: Borovszky S. szerk. *Magyarország vármegyéi és városai* 11. Köt., Budapest 1907, 40-139.
- Vilimszky – Koncsol 1996 = Bél Mátyás: Komárom vármegye. Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Ford. Vilimszky László. S. a. r. Koncsol László, Pozsony 1996².
- VInF = Visy Zs., *Intercisa feliratai*, Pécs 2016.
- Visy 1988 = Zs. Visy, *Der Pannonische Limes in Ungarn*, Stuttgart 1988.
- Visy 1999 = Zs. Visy, Severus et Antoninus C. Iulio Passari, in: (Vaday A. ed.) *Pannonia and beyond. Studies in Honour of László Barkóczi*, *Antaeus* 24. [1997-1998 (2000)], 575-584, 816-823.
- Visy 2000 = Visy Zs., *A Ripa Pannonica Magyarországon*, Budapest 2000 (= *The Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest 2003).
- Visy 2003 = Zs. Visy, *The Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest 2003 (= *A Ripa Pannonica Magyarországon*, Budapest 2000).
- Vittinghoff 1977 = Fr. Vittinghoff, *Zur römischen Municipalisierung des lateinischen Donau-Balkanraumes. Methodisches Bemerkungen*, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II:6., Berlin 1977, 3-51.
- VWP = J. Fitz, *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-IV.*, Budapest 1993-1995.

- Weber 1976 = Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324, Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Kommentiert von Ekkehard Weber, Graz 1976.
- Wesch-Klein 2000 = G. Wesch-Klein, *Commeatus id est tempus, quo ire, redire quis possit. Zur Gewährung von Urlaub im römischen Heer*, in: G. Alföldy – B. Dobson – W. Eck (Hrsgg.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift Eric Birley*, HABES 31., Stuttgart 2000, 459-472.
- Wilkes 2005 = J. J. Wilkes, *The Roman Danube: An Archaeological Survey*, *The Journal of Roman Studies* 95. (2005), 124-225.
- Wissowa 1912 = G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912.
- Woods 1995 = D. Woods, *Julian, Arbogastes, and the signa of the Ioviani and Herculaiani*, *Journal of Roman Military Equipment Studies* 6. (1995), 61-68.
- Wolff – Faure 2016 = C. Wolff – P. Faure (éd.), *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés. Actes du sixième Congrès de Lyon (23-25 octobre 2014)*, Lyon 2016, 111-126.
- Zahariade 1999 = M. Zahariade, *The Tetrarchic Building Activity at the Lower Danube: I. Quadriburgia*, in: G. von Bülow – A. Miliceva (Hrsgg.), *Der Limes an der Unteren Donau von Diocletian bis Heraklios*, Sofia 1999.
- Zonaras = Ἰωάννου τοῦ Ζωνάρου Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν (vö. Dindorf – Du Cange 1870).

V. ILLUSZTRÁCIÓK

1. A PANNONIAI TARTOMÁNYOK KÖZIGAZGATÁSA

1.1. Pannonia a koracsászárkorban

1. kép:

A pannoniai tartományok területének auctoroknál szereplő népei és települései; ismert illetve feltételezett elhelyezkedésük az 1. században (térkép: Fehér B., in: Kovács – Fehér szerk./ed. FPA I.).

1.2. Ptolemaios Pannonia térképe és a Tabula Peutingeriana

2.a. kép:

Ptolemaios 2. századi térképének pannonia inferiori része balra alul (41, 46 koordináták) Magniana feltüntetésével (Stevenson 1991 nyomán).

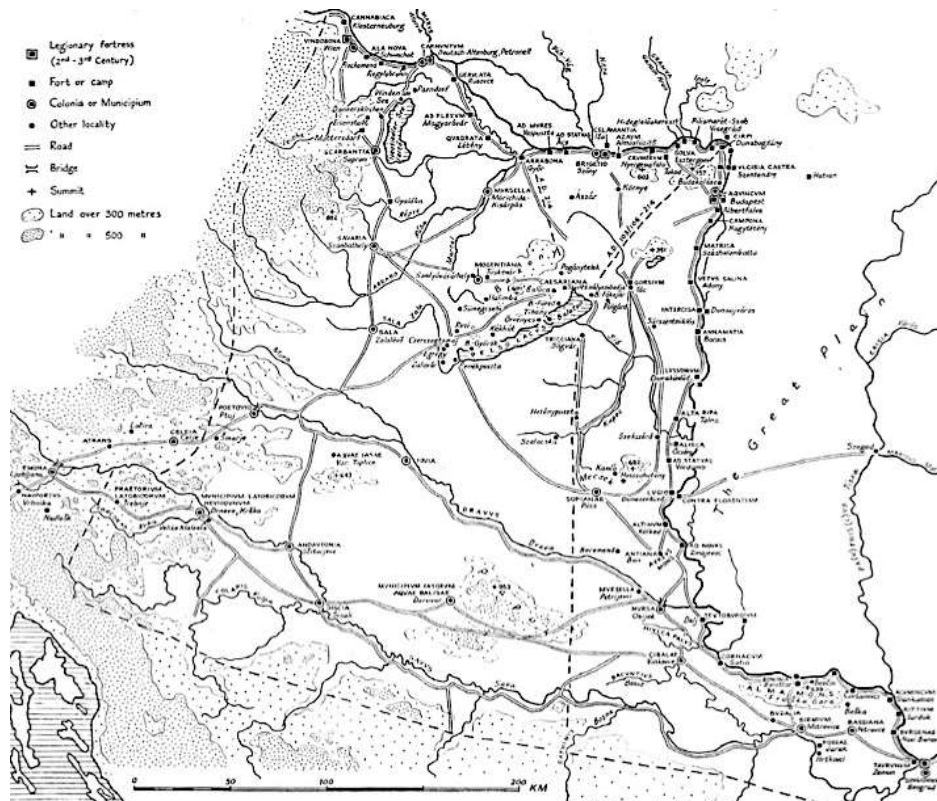

2.b. kép:

A későcsászárkori Tabula Peutingeriana IV. szegmensének felső része, Pannonia helységeivel, jobb szélén Mariniana megjelölésével.

1.3. A pannoniai tartományok közigazgatása a 2-3. századokban

1.3.1. Tartományhatárok

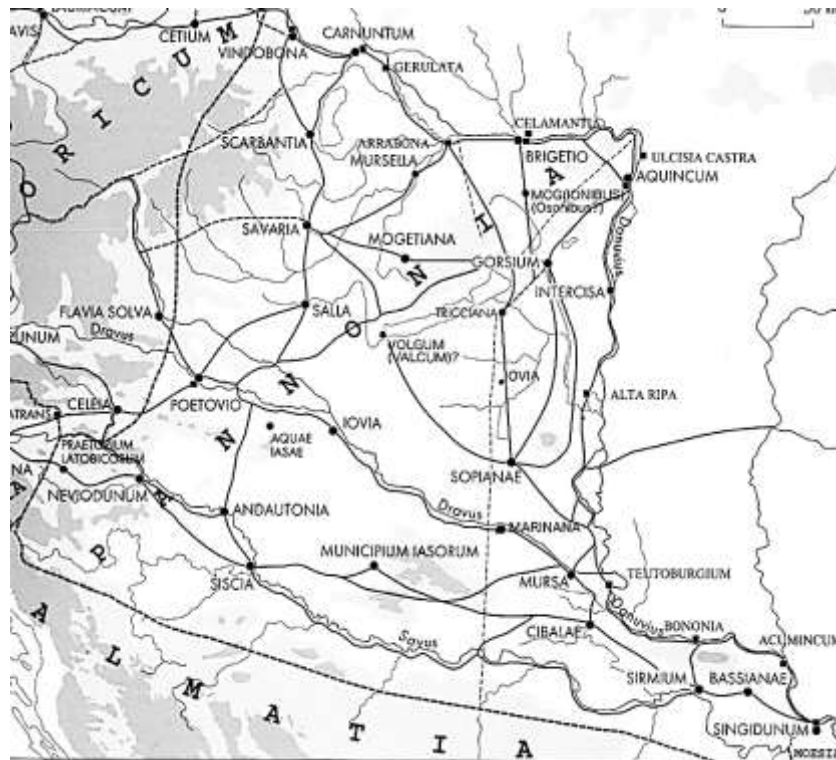

3. kép:

Pannonia Inferior és Superior belső határai a koracsászárkorban
(Kovács 2015, 287 fig 1. nyomán)

A térképen jelölve a 213/214-es határmódosítás, ami a környei koracsászárkori település (Mogionibus?) tartománybeosztását is megváltoztatta: 214-től Pannonia Inferiorhoz tartozott; sajátos, hogy a környei koracsászárkori telep fazekasipara a 2. század elejétől az aquincumi fazekasiparral (Resatus műhely) mutat szoros kapcsolódást. A 3. századi környei kerámia pedig kizárólag Komáromhoz (Brigetio) kötődik szorosan. A jelenség vagy a tartományhatár kérdésével, vagy a két pannoniai tartomány közötti viszonyrendszer kérdésével függ össze (vö. általában PRK).

1.3.2. Fontosabb települések

4. kép:

Pannonia Inferior és Superior városai a koracsászárkorban, a térképre utólag rátéve Mog(ionibus) és Marinana helynevek, utóbbi nem városként, hanem átkelőhelyként. Adatok híján nem szerepel a térképeken Marinana - Sopianae közötti útvonal, ami a mai Drávaszabolcs és Pécs közötti 58-as számú főút vonalát követhette nagyjából. A Digital Atlas of the Roman Empire (<https://dare.ht.lu.se/>) ismer egy dél-észak bekötő utat a Dráva menti főút és Sopianae között, azonban nyugatabbra jelöli Marinianisnál, olyan vonalon ahol egy település, vagy állomás sem esik közbe. A Marinianis-Sopianae útvonal a megkeresendők közé tartozik. Ugyanígy hiányzik egy közvetlenebb Savaria - Aquincum útvonal (ItinAnt 263,3-9), amely a mai Környe közelében haladhatott érintve Mogionibust vagy az odavezető utat.

1.4. A pannoniai tartományok közigazgatása a 4. századtól

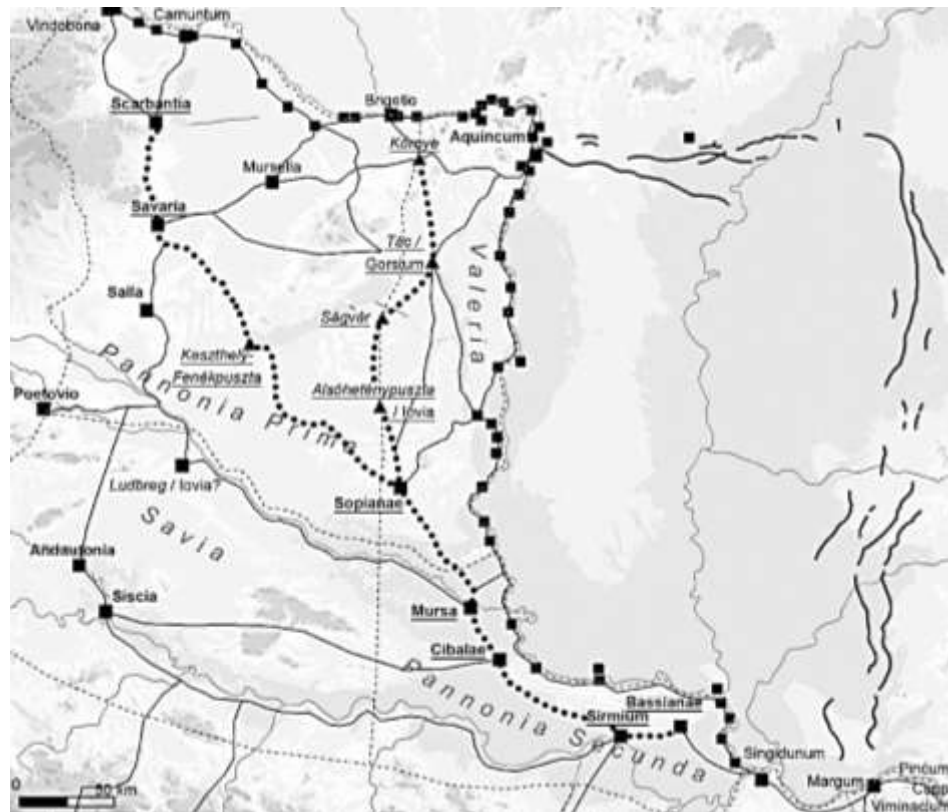

5. kép:

Pannonia későcsászárkori tartománybeosztása a tetrarchia korabeli átszervezést követően (rajz: Kovács 2015, 289 fig. 2.).

Valeria déli határa Sopianae alatt a Drávától kiágazva a Karasica völgyét követve csatlakozik a dunai rípa vonalába. Ugyanitt, Sopianae alatt találkozik a négy pannoniai tartomány határa, ami egyedivé és különleges stratégiai fontosságúvá avatja a területet. A Dráva is itt alkalmas mai napig átkelésre, ahogy ma is itt található a drávai híd, Donji Miholjac és Drávaszabolcs között. Ezek a körülmények indokollhatták Marinana (Magniana, Marinianis, Maurianis) katonai felügyelet alá helyezését egy cohors tribunus vezetése alatt a 4. században.

1.5. A 4. századi pannoniai határvédelmi rendszer

6. kép:

A 4. századi pannoniai határvédelmi és hadkiegészítési rendszer

A ripa menti erődlánc, a belső erődök és a Csörsz árok előretolt védelmi vonalának együttese (térkép: MNM kiállítási kiadvány: Von Augustus bis Attila, Aalen 2000). A Notitia Dignitatumban feltüntetett erődlánc ritkásabb szakasza a Csörsz árok mögött helyezkedik el, az erődökkel sűrűn beépített dunakanyari rész (vö. Soproni 1978 és 1985), a Csörsz árok vonalán kívül esik; a jelenség a ripa erődlánca, a Csörsz árok és a belső erődök összefüggéseire hívja fel a figyelmet.

2. A BELSŐ VALERIAI KATONAI OBJEKTUMOK

2.1. A "belső erőd" csoport ismert ill. feltételezett helyszínei és az úthálózat

7. kép:

X - a régészetileg azonosított és a forrásokban szereplő, feltételezhető belső- erőd illetve katonai objektum helyszínei és az ItinAnt alapján vázolt hozzájuk kötődő rekonstruálható szárazföldi útvonalak (Mócsy A. im. nyomán). Adat híján hiányzik róla a feltehető Marinana - Sopianae összekötő út, ahogy az ItinAnt 263,3-9:

Savaria – [Mogionibus (?)] (Osonibus?) - Aquincum útvonal is hiányos.

2.2. A "belső erőd" csoport ismert ill. feltételezett helyszínei és a domborzati körülmények

8. kép:

A tárgyalt belső erőd illetve közük véhető objektumok ismert és feltételezhető helyszínei a terepen: ≠; (fotó: GoogleEarth).

A domborzati elemek jól körülhatárolják a belső katonai objektumok vélhető begyűjtőterületeit illetve hatáskörzeteit.

2.3. A "belső erőd" csoport ismert ill. feltételezett helyszínei és a vízrajzi körülmények

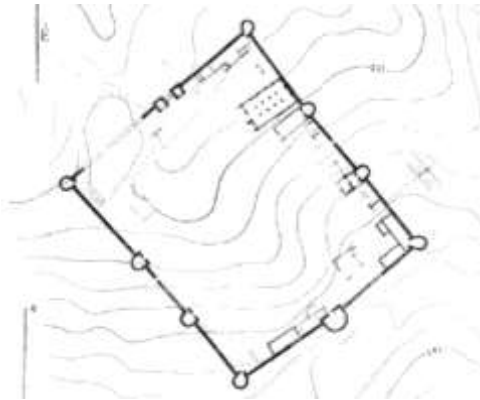

9. kép:

Részlet a Kárpát-medence folyószabályozás előtti hegy- és vízrajzi térképéből, az egyes belső katonai objektumokkal kapcsolatban álló és hozzájuk közeli folyó- és állóvizek, egymás közti és dunai összeköttetéseiivel (az alapkép a Faragó L. – Vályi B. – Weiss I. stb. M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete 1938 térképéből kivágva).

3. A BELSŐ ERŐD OBJEKTUMOK RÉGÉSZETI ÉS FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE

3.1. A tokod-várbereki erőd, régészeti és földrajzi környezete

10. kép:

A tokod-várbereki erőd északra tájolt alaprajza, szintvonalai és eddig feltárt belső épületei Mócsy A. nyomán (MRT 5, 63. kép).

11. kép:

A tokod-várbereki erőd régészeti környezete (rajz: MRT 5, 328).

12. kép:

A tokod-várbereki erőd és földrajzi környezete, balra fent a Duna, jobbra lent a Hegyeskő (fotó: GoogleEarth).

13. kép:

A tokod-várbereki erőd áttekintő fényképe déli irányból (fotó: Civertan 25106).

14. kép:

Az erdő északi előtere (fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

15. kép:

Az erdő déli előtere (fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

16. kép:

Az erőd keleti előtere (fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

17. kép:

Az erőd nyugati előtere (fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

18. kép:

Az erdőhöz legközelebbi vízkapcsolat: az Únyi patak alacsony vízállással
(fotó: mapio.net / pic 34906139).

19. kép:

A déli fal rekonstruált részlete (fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

20. kép:

Falából kiemelt koracsászárkori kőemlékek, szpóliák az erőd területéről
(fotó: <http://www.muemlekem.hu>).

3.2. A környei erőd, régészeti és földrajzi környezete

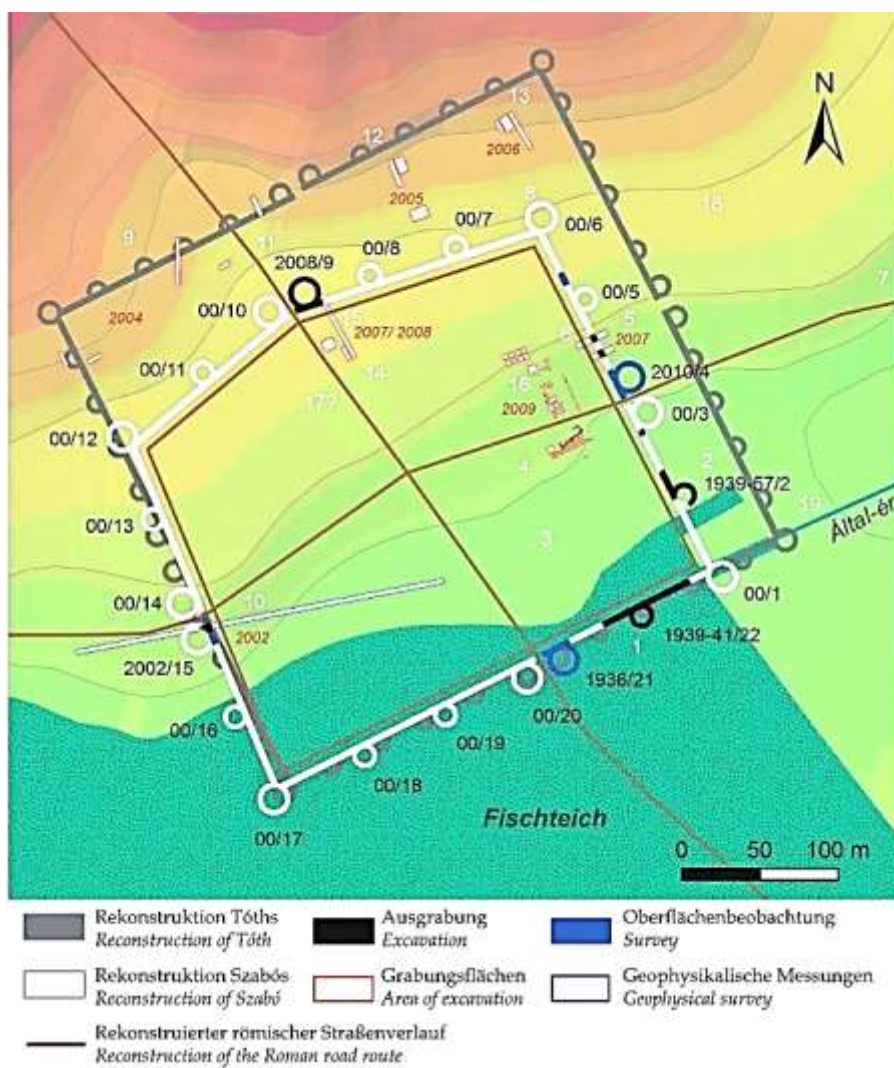

21. kép:

Környe község és az 1939-ben előkerült két falszakasz (1. déli, 2. keleti). Radnóti Aladár rajza 1939/1941, MNM Adattár, a község korabeli alaprajzára.

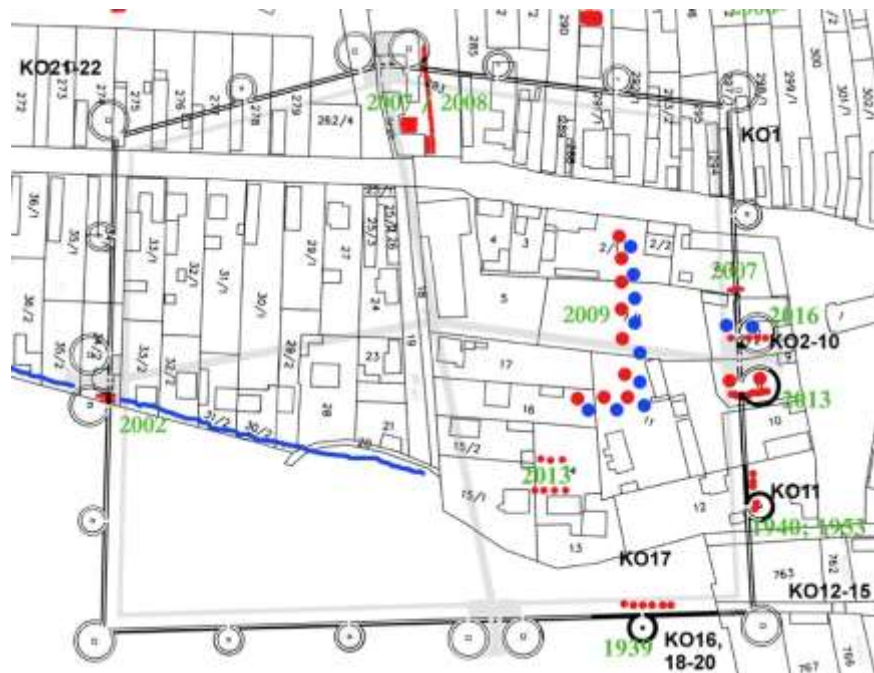
A 2. keleti falszakasz helyének a téves községi alaprajzon bemérése itt hibás, emiatt kb. 30 méterrel tolódott keletebbre a falszakasz és eredményezte a későbbi nagyobb kiterjedésű erőd rekonstrukciós alaprajzának elkészítését (ld. alább). 2009-ben mérettem be geodétákkal a keleti fal megmaradt töredékét, akkor derült ki a falszakasz valós pozíciója, ami hozzájárult az új alaprajz (vö. 22. kép) elkészítéséhez.

3. R. A. által említett faltöredékek, egy részük 2013-ban feltárva; 4. Régi Óvoda udvar, R. A. által említett római leletek; 5. R. A. által említett pince a keleti fal vonalában, 2008-ban ásatással megvizsgálva (vö. még Radnóti 1941).

22. kép:

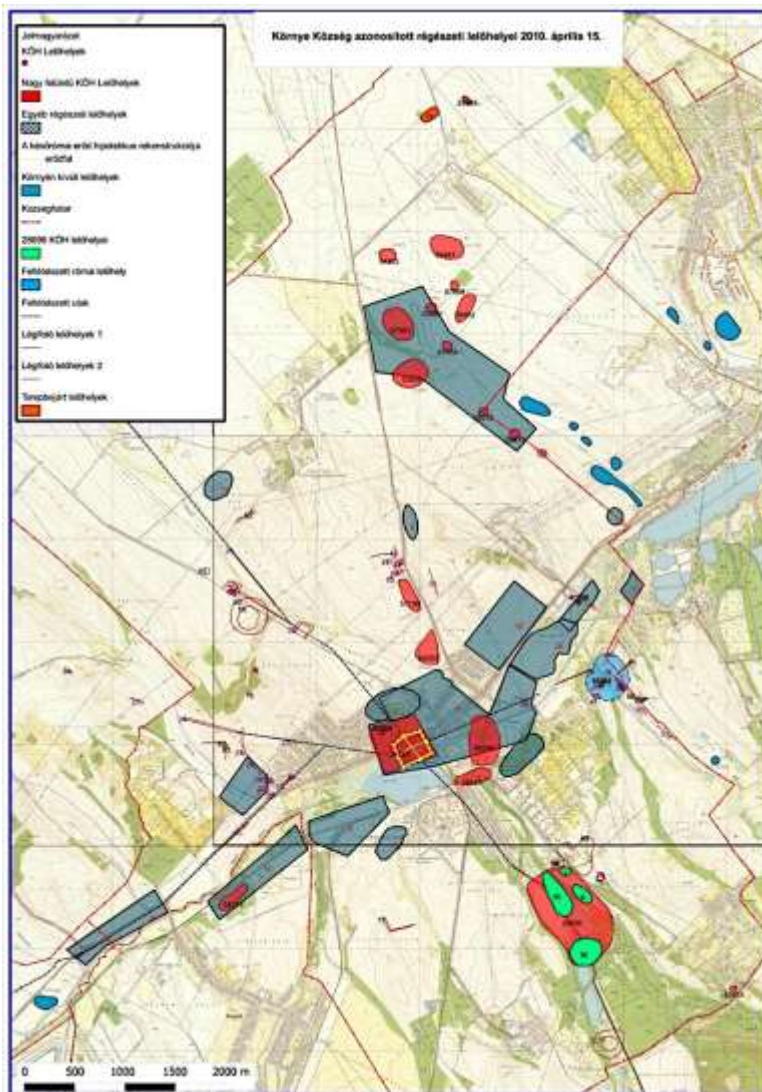
A környe erőd terepi és adattári kutatásának eredményei 1939-2010 között, együtt a korábbi kutatások eredményeivel (vö. **21. kép**)
(rekonstrukció: Szabó Á.; rajz: Szabó Á. – Heinrich-Tamáská O. 2011.).

23. kép:

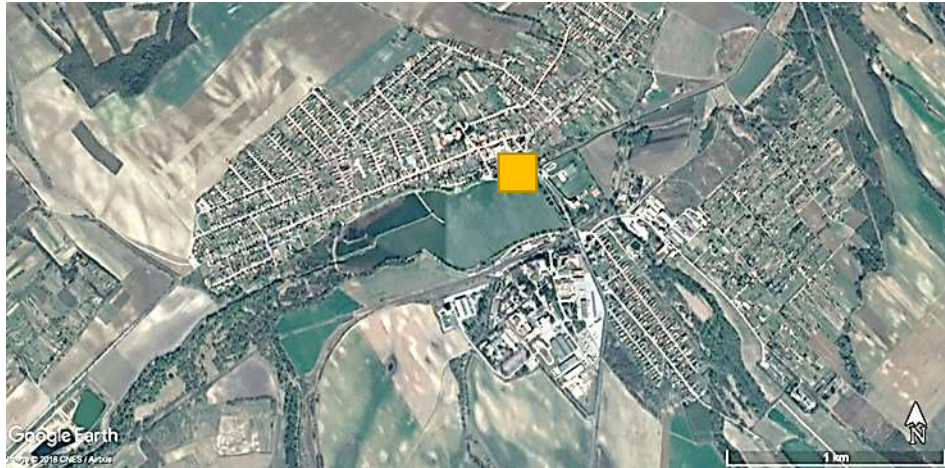
A környei erőd területe a feltárási helyszínekkel és évekkel 2016-ig, illetve az erődfalhoz kötődő szpóliák lelőhelyeivel, Nrr. **KO 1-22**.

Környe község alaprajza, benne az 1939 óta folyó feltárások, terepbejárások és az előkerült köemlékek lelőhelyei alapján kibontakozott alaprajzzal, az egyes feltárási évekkel valamint régészeti munkák megjelölésével; a déli kapu bizonytalan, ott inkább kikötő-építmény állhatott az Általerre nyílóan. Keletre eső tornyának maradványa Posztóczky Károly 1937-ben készített fényképén (ld. alább) látható még. (Rajz: a községi hivatalos térképre Szabó Á.)

24. kép:

A környi belső erőd és az őskortól a népvándorláskorig terjedő régészeti környezete 2010-ben, lelőhelynyilvántartás, ásatási jelentések, légifotók, terepbejárás és a helyi szóbeli beszámolók alapján (térkép: Szabó Á. – Csíki J. A. 2012).

25. kép:

A környei erőd földrajzi környezete (fotó: GoogleEarth).

26. kép:

A környei erőd területének déli része, az Általér völgye, a tó déli partjáról.
Háttérben a Leshegy (fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

27. kép:

Átjáró a Leshegyen észak felé, az erdő északi kapujától nézve
(fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

28. kép:

Az erdő területe a Leshegy tetejéről nézve
(fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

29. kép:

Az Általér Környénél magasabb vízállással 2017-ben (fotó: kornye.hu nr. 2756).

30. kép:

Koracsászárkori épületalap a környei óvoda udvarán (Alkotmány u. 5) a planír alatt (fotó: Szabó Á. 2009.).

31. kép:

Koracsászárkori épületalap a környei óvoda udvarán (Alkotmány u. 5)
falkiszedés-nyommal a planír által fedve (fotó: Szabó Á. 2009.).

32. kép:

Koracsászárkori épületalap a környei Hegyalja u. 9 számú telken
a planírba szerkesztve (fotó: Szabó Á. 2005.).

33. kép:

Koracsászárkori általajra épített útfelszín és árka
a környei Hegyalja u. 9 számú telken a planír alatt (fotó: Szabó Á. 2005.).

34. kép:

Koracsászárkori fazekaskemence rostélya
a környei Óvoda (Alkotmány u. 5) területén, a planírba szerkesztve
(fotó: Szabó Á. 2009.).

35. kép:

Koracsászárkori fazekaskemence melletti hulladék kerámia (Resatus műhely, Aquincum) a környei Óvoda (Alkotmány u. 5) területén, a planírban (fotó: Szabó Á. 2009.).

36. kép:

Koracsászárkori mészkő oltár, ami a belső erőd keleti kapuja falmögötti helységének alapfalára állítva volt beépítve a környei Óvoda (Alkotmány u. 5) területén (fotó: Szabó Á. 2013.).

36. kép:

Az erőd délkeleti saroktornyát és falzatának köveit magábfoglaló környei halastó ("Öreg tó") gátja keletről, rajta az építési felirattal (fotó: Szabó Á. 2018. április 1.).

37. kép:

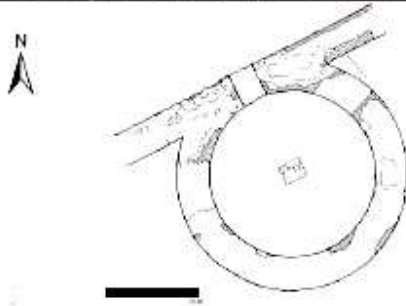
A gát építési felirata, amely szerint Eszterházy József gróf kezdte építtetni 1746-ban és Eszterházy Ferenc gróf fejeztette be 1773-ban: *C: IOSEPHUS | ESZTERHÁZJ | I: C: R: | INCHOAVIT | 1746 | | C: FRANCISCUS | ESZTERHÁZJ | CONSUMMAVIT | 1773.*

(Fotó: Fábíán B., 2018. április 1.)

38. kép:

Posztóczky Károly felvétele 1937-ből a déli fal egy szakaszával, egy oldaltoronnyal és a nyugat felé következő torony egy részletével (Glász J. örökösei tulajdonában).

39. kép:

A környei belső erőd délkeleti első oldaltornyának fényképe (észak-nyugatról) és rajza 1939-ből (fotó, rajz: Radnóti Aladár 1939; MNM Adattár). Vö. **21. kép.**

40. kép:

A környei belső erőd délkeleti, a gát alá futó falszakasza 1939-ben (fotó: Radnóti Aladár 1939; MNM Adattár). Eddig közöletlen felvétel. Vö. **21. kép.**

41. kép:

A környei belső erőd keleti falszakasz déli része első oldaltornyának alapozása. Az ívtöredék 1953-ban elpusztult (fotó: Radnóti A. 1939; MNM Adattár). Eddig közöletlen felvétel. Vö. **21. kép.**

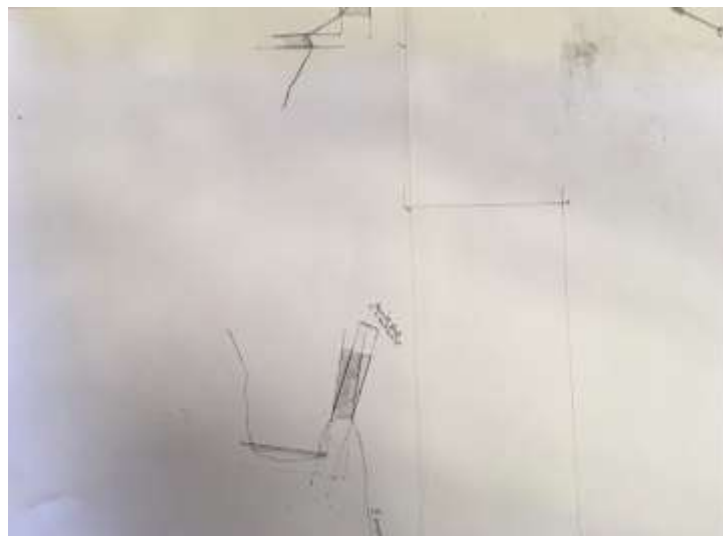
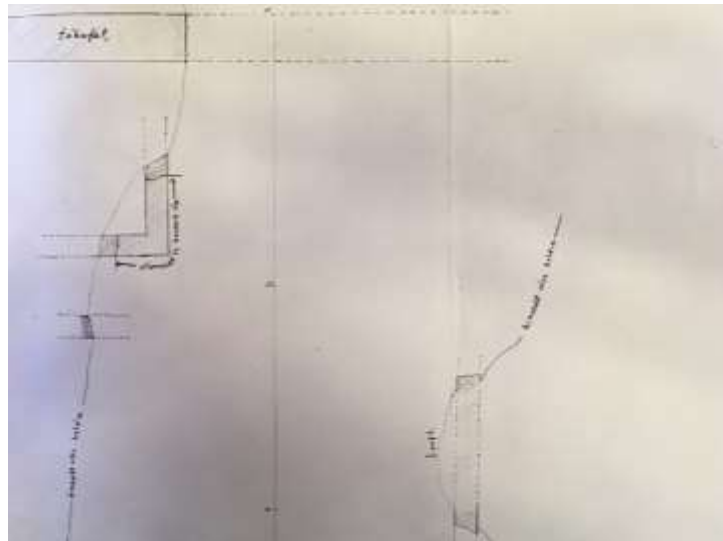
42. kép:

A környei belső erőd keleti falszakasz déli része belső oldalához épített helység falának 1953-ban elpusztult alapozási töredéke (fotó: Radnóti A. 1939; MNM Adattár). Eddig közöletlen felvétel. Vö. **21. kép.**

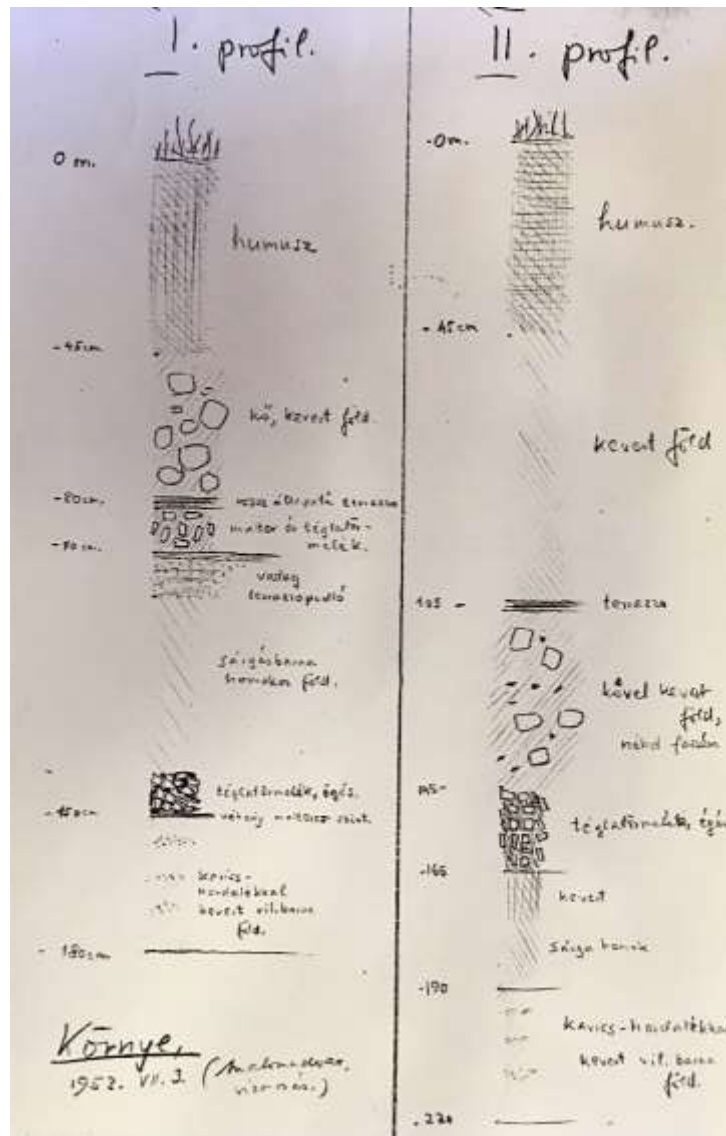
43. kép:

A környei belső erőd keleti falszakasz déli része belső oldalához épített helység falának 1953-ban elpusztult alapozási töredéke (fotó: Radnóti A. 1939; MNM Adattár). Eddig közöletlen felvétel. Vö. **21. kép.**

44a-b. kép:

A környei belső erőd keleti falszakasz déli része belső oldalához épített helységek falainak 1953-ban, árvíz után előbukkant alapozási töredékei (felszínrajz: Mócsy A. 1953; MNM Adattár). Eddig közöletlen rajz. Vö. 21. és 45. képek.

45. kép:

A környi belső erőd keleti falszakasz déli része belső oldalához épített helységek falainak 1953-ban, árvíz után előbukkant alapozási töredékeihez tartozó rétegek. Jól látható a későrómai fal alatti planír (profilrajz: Mócsy A. 1953; MNM Adattár). Eddig közöletlen rajz. Vö. 21. és 44. képek.

46. kép:

A környei belső erőd keleti falszakasz déli része (a saroktorony és az első oldaltorony közti rész) belső oldalához épített helység falainak maradványa 2016-ban (fotó: Szabó Á. 2016.).

47. kép:

A környei belső erőd keleti falszakaszának alapozásból fennmaradt töredéke a déli 1. oldaltorony helye mellett (fotó: Szabó Á. 2002.). Vö. **21.** és **41-45. képek.**

48. kép:

A környei belső erőd nyugati falszakaszának toronyalapozásból fennmaradt töredéke (fotó: Szabó Á. 2002.).

49. kép:

A környei belső erőd északi kapujától Észak, a Leshegy felé vezető út felszínének - burkolatának töredéke (fotó: Szabó Á. 2004.).

50. kép:

A környei belső erőd belsejében, a délkeleti negyed nyugati szélén előkerült korábbi periódushoz tartozó erődfal alapozás (vö. **21. kép.** 3), (fotó: Szabó Á. 2013.).

51. kép:

A környei belső erőd belsejében előkerült korábbi periódushoz tartozó erődfal-alapozás déli szélé, az altalaj szintje és egy fal mellett álló faoszlop lenyomata (vö. **44. kép**) (fotó: Szabó Á. 2013.).

52. kép:

A faoszlop gödre az altalajban (vö. **45. kép**), (fotó: Szabó Á. 2013.).

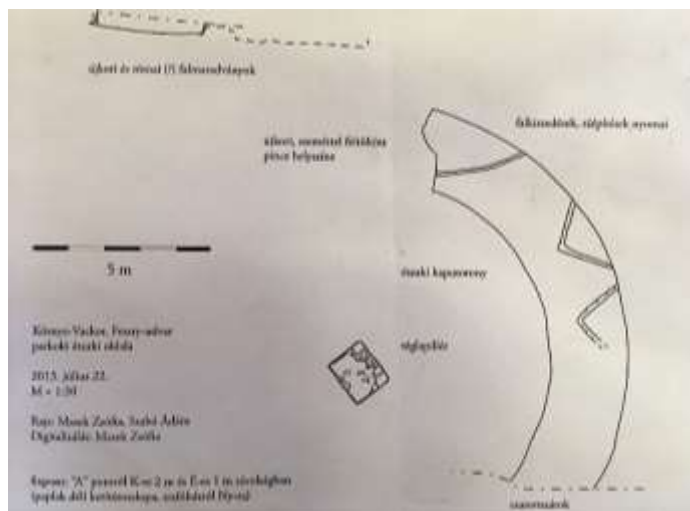
53. kép:

A környei belső erőd egyik belső épületének alapozása (fotó: Szabó Á. 2013.).

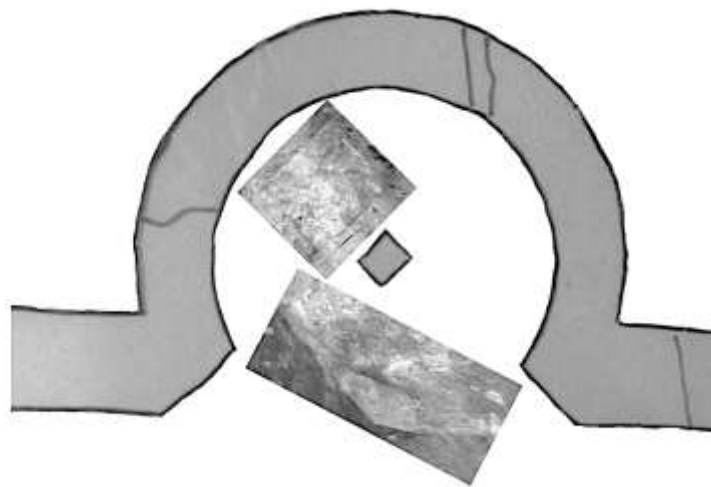
54. kép:

A környei belső erőd keleti falának metszete a keleti kapuban, ráépített újkori fal metszetével (vö. 49., 55. képek) (fotó: Szabó Á. 2013.).

55. kép:

A környei belső erőd keleti kapu déli tornya északi megmaradt íve pillérrel (vö. 48., 49., 50-56. képek). (Rajz: Masek Zs. 2013.)

56. kép:

A környei belső erőd keleti kapujának déli tornya (vö. 48-56. képek), pillér és szögletű fényképével; új formája alapján "**Környe típusú torony**"-nak nevezem, időrendje ugyanaz, mint a kerek tornyoknak (vázlat: Szabó Á. 2013.).

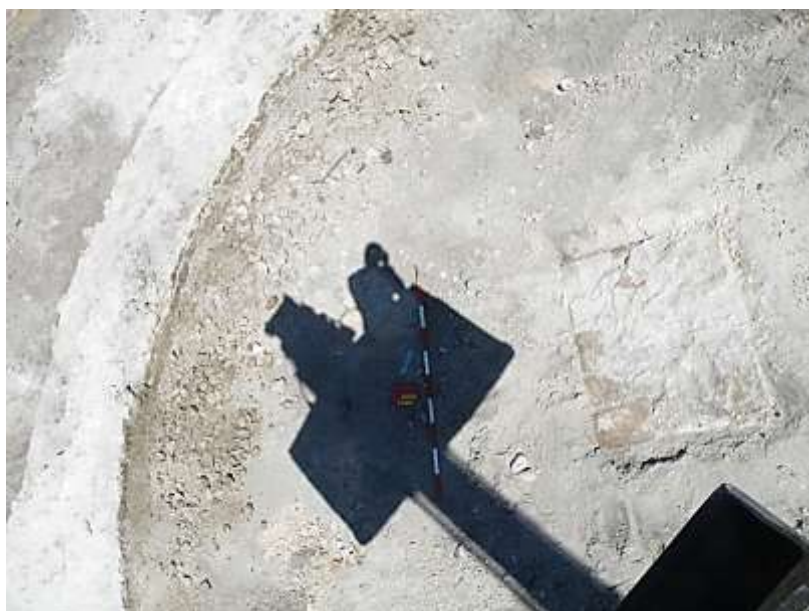
57. kép:

A torony-ív északi része feltárás közben (vö. 48-56. képek), (fotó: Szabó Á. 2013.).

58. kép:

A torony-ív déli részlete (vö. 48-56. képek), (fotó: Szabó Á. 2013.).

59. kép:

A torony-ív északi része a pillérrel felülnézetből (vö. 48-56. képek).
(Fotó: Szabó Á. 2013.)

60. kép:

A torony tetőtartó oszlopának pillére (vö. 48-56. képek). (Fotó: Szabó Á. 2013.)

61. kép:

A toronybejárat déli széle keletről (vö. 48-56. képek). (Fotó: Szabó Á. 2013.)

62. kép:

A toronybejárat déli szélének szegletköve (vö. 48-56. képek).
(Fotó: Szabó Á. 2013.)

63. kép:

Az erőd egy korábbi belső épületének szenes felületű terazzopadlója, rajta az újkorban is felhasznált római kori ráépítkezéssel (vö. **58. kép**).

(Fotó: Szabó Á. 2013.)

64. kép:

Az erőd egy korábbi belső épületének szenes felületű terazzopadlójára a 4. század utolsó harmadában telepített pillér. (Fotó: Szabó Á. 2009.)

65. kép:

Az erőd egy kőburkolatú járófelületének csatornája (Óvodaudvar, Akotmány u. 5), vagy inkább átterese, amely a planíron keresztül az altalajba vezette a csapadékokot.
(Fotó: Szabó Á. 2009.)

66. kép:

Az erőd keleti kapujának bejáratí része, az 1962-ben telepített víznyomócsővel és árkával, mellette a kővel burkolt járófelület, benne fél sírsztélé mészkádjával, amiben rögzítették a kőlapot az útburkolatban. (Fotó: Szabó Á. 2016.)

67. kép:

Az erőd falából kiemelt császárbázis, mint szpólia, a környei paplak udvarán. (Fotó: Szabó Á. 2016.)

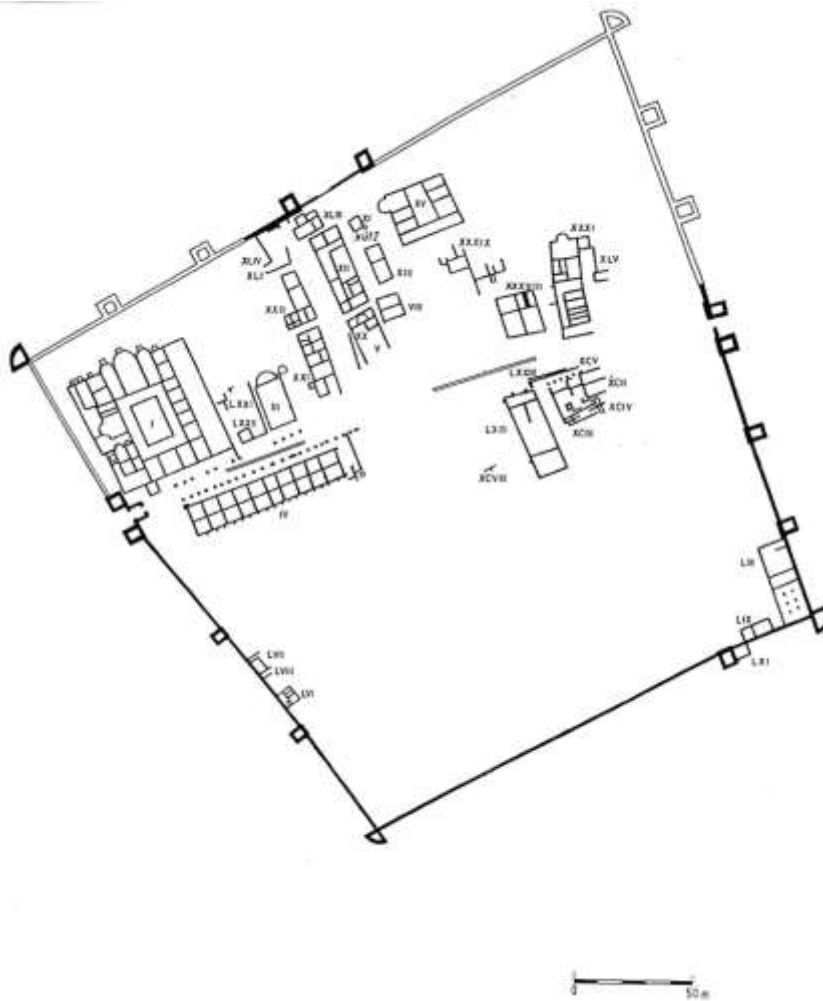

68. kép:
Öntöttfal töredék a környei későrómai erődből.
(Fotó: Szabó Á. 2013.)

69. kép:
Kvადerkövek a környei későrómai erőd felmenő falaiból.
(Fotó: Szabó Á. 2016.)

3.3. A tács-fővenypusztai erőd, régészeti és földrajzi környezete

70. kép:

A tács-fővenypusztai későrómai belső erőd alaprajza.
(StudVal 2009 nyomán)

71. kép:

A tác-fővenypusztai későrómai belső erőd tágabb földrajzi környezete
(fotó: GoogleEarth).

72. kép:

A tác-fővenypusztai későrómai belső erőd feltárt része
(fotó: <https://educalingo.com/it/dic-en/pannonia>).

73. kép:

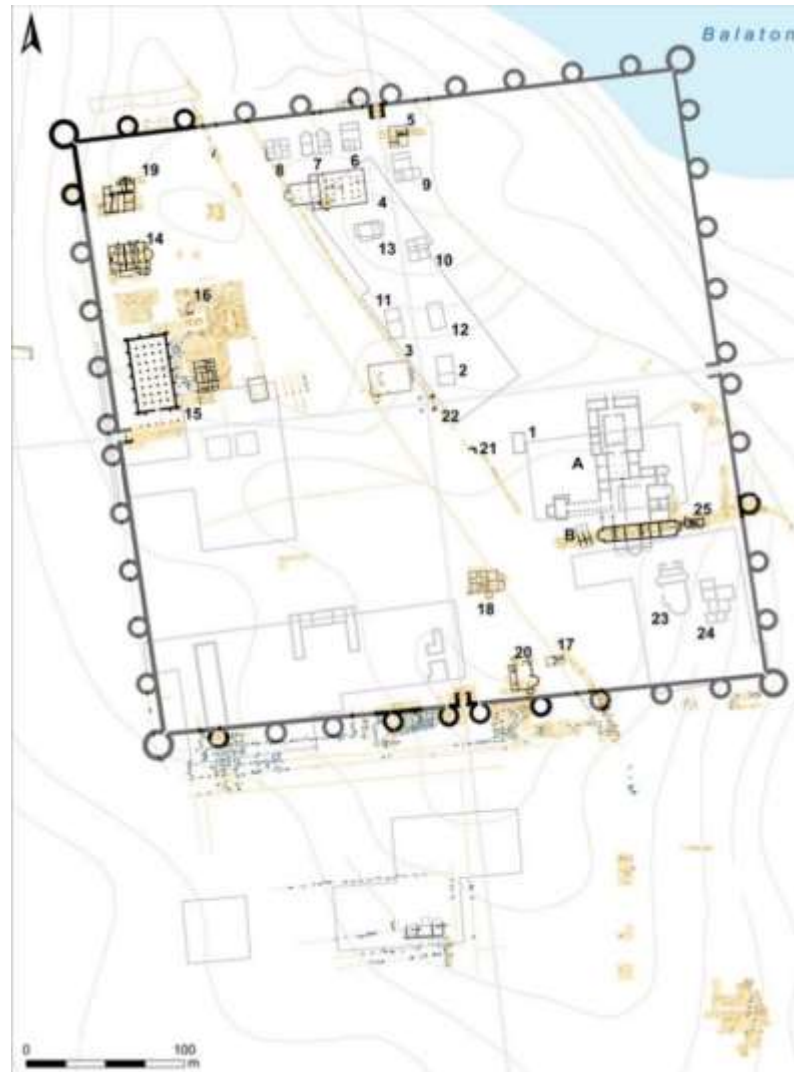
A csatornázott Sárvíz a tác-fővenypusztai későrómai belső erőd mellett
(fotó: Fábrián B. 2018. április 1.).

74. kép:

A tác-fővenypusztai belső erőd falaiból előkerült oltár, amelyet Iuppiter
Dolichenus papok állítottak csoportosan (MNM RR RD30; fotó: O. Harl 2006.).

3.4. A keszhely-fenekpusztai erőd, régészeti és földrajzi környezete

75. kép:

A keszhely-fenekpusztai későrómai belső erőd alaprajza és belső épületei 2013-ig (rajz forrása: <https://balatonimuzeum.hu/kutatas/fenekpusztai-kutatas>).

76. kép:

A keszthely-fenekpusztai későrómai belső erőd tágabb földrajzi környezete, jobbra alul a Zala torkolata (fotó: GoogleEarth).

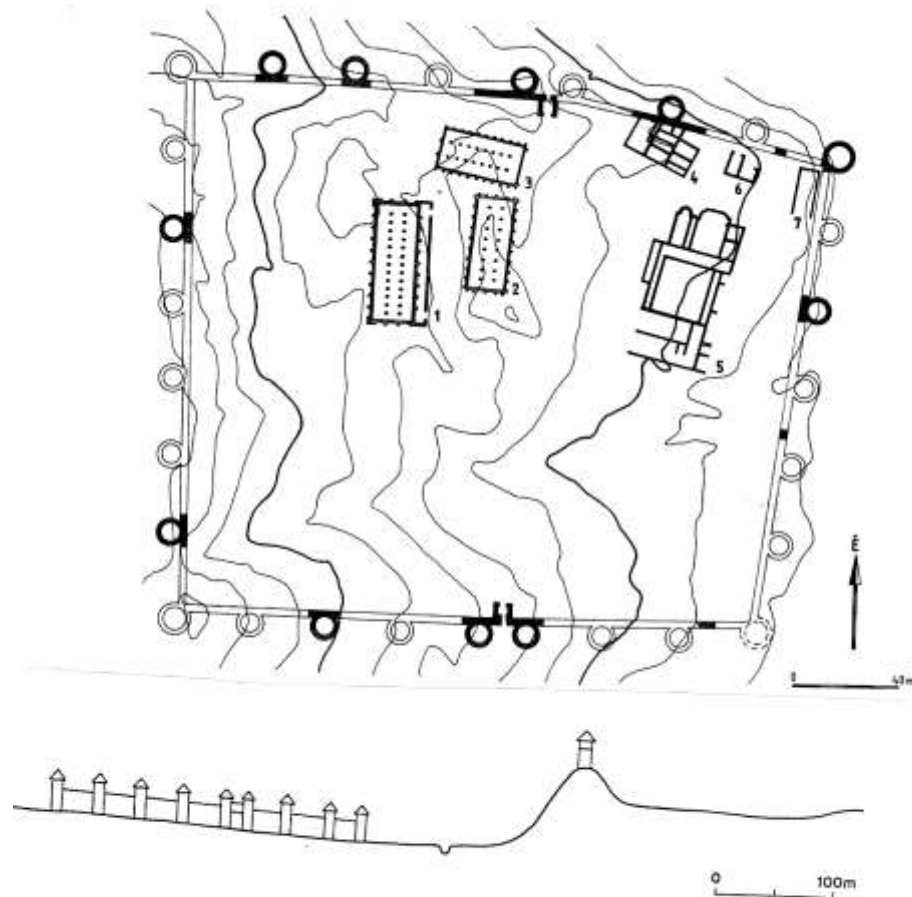

77. kép:

A keszthely-fenekpusztai későrómai belső erőd állóvíz-kapcsolata a Balaton (fotó: s2maps.eu).

A keszthely-fenekpusztai és a ságvár-jabapusztai erődök a Balaton mellett: ●

3.5. A ságvár-jabapusztai erőd, régészeti és földrajzi környezete

78. kép:

A ságvár-jabapusztai későrómai belső erőd alaprajza, a második periódusban; az alaprajz alatt rekonstrukciós oldalnézet illetve a tömlőchegyí őrtorony (rajz: Tóth E. StudVal 2009.).

79. kép:

A ságvár-jabapusztai későrómai belső erőd régészeti környezete
(rajz: Paulovics I.).

80. kép:

A ságvár-jabapusztai későrómai belső erőd tágabb földrajzi környezete
(fotó: GoogleEarth).

81. kép:

A ságvár-jabapusztai későrómai belső erőd melletti Tömlöchegy, a Jaba patak hídjáról nézve (fotó: Szabó Á. 2013.).

82. kép:

Átjáró nyugat felé a Tömlöchegyen (fotó: Szabó Á. 2013.).

83. kép:

A ságvár-jabapusztai későrómai belső erőd előtere észak felé, a Jaba patak hídjáról.
A kép előterében látható nádas a Jaba patak medrét jelzi (fotó: Szabó Á. 2013.).

84. kép:

A csatornázott Sió (fotó: balatonszabadi.hu); a ságvár-jabapusztai erődhöz legközelebbi nagyobb folyó, amellyel vízi kapcsolata lehetett, általa a Balatonnal és Keszthely-Fenekpusztával, illetve Duna melletti Aliscával (vö. alább).

85.a-b. kép:

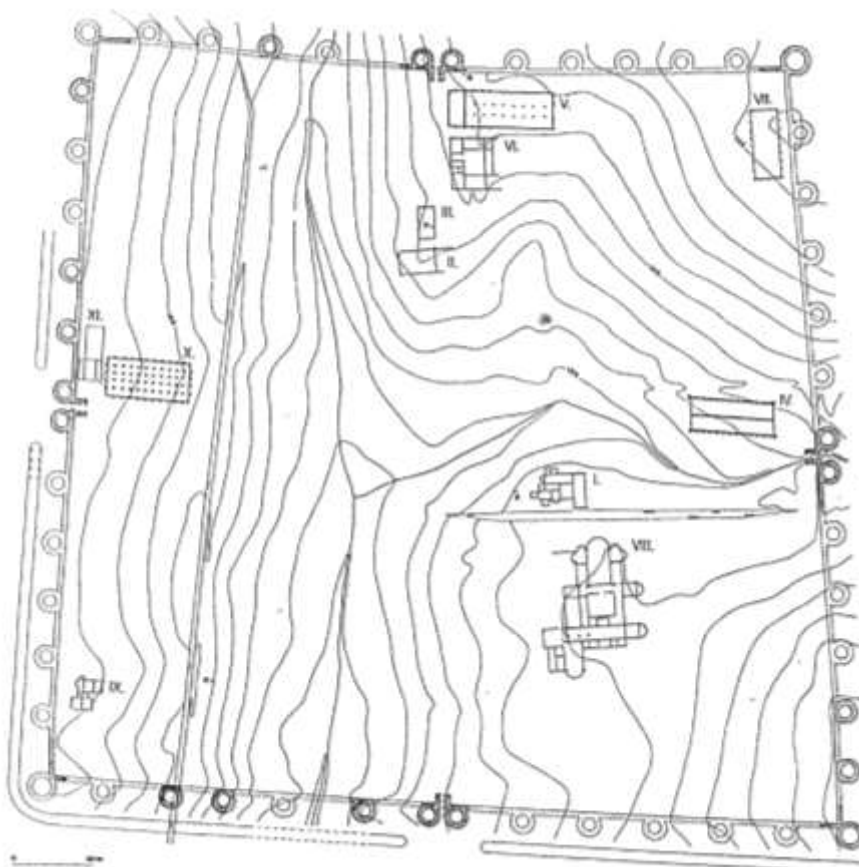
Az erőd két, 1938-ban feltárt falrészlete
(fotó: Paulovics I. / MNM Adattár, közölte őket Tóth E. StudVal 2009.).

86. kép:

Szpólia a ságvár-jabapusztai erőd falaiból (MNM RR 44.1893; fotó: O. Harl).

3.6. Az alsóheténypuszta-kaspulai erőd, régészeti és földrajzi környezete

87. kép:

Az alsóheténypuszta-kaspulai későrómai belső erőd alaprajza, a második építési periódust illusztrálva (rajz Tóth E. StudVal 2009.).

88. kép:

Az alsóheténypuszta-kapospulai későrómai belső erőd tágabb földrajzi környezete
(fotó: GoogleEarth).

89. kép:

Az alsóheténypuszta-kapospulai későrómai belső erőd előtere, keleti irány
(fotó: Szabó Á. 2013.).

90. kép:

Az alsóheténypuszta-kospulai későrómai belső erőd előtere, déli irány
(fotó: Szabó Á. 2013.).

91. kép:

Alsóheténypuszta-kospulai szpóliák a Magyar Nemzeti Múzeum kőraktárában,
összeillesztés előtt (fotó: Szabó Á. 2017.).

92. kép:

Egy sztéléhez tartozó alsóheténypuszta-kapospulai szpóliák összeállítva a Magyar Nemzeti Múzeum kőraktárában (fotó: Szabó Á. 2017.).

3.7. *Alisca* vélhető földrajzi környezete

93. kép:

Szekszárd-Őcsény tágabb földrajzi környezete, *Alisca* feltételezhető régiója, a Sió-Sárvíz dunai torkolatával (fotó: GoogleEarth).

94. kép:

A Sió-Sárvíz torkolata a Dunába
(fotó: <http://www.dunahajout.hu/tag/sio-torkolat-1497-fkm>).

3.8. *Ad Burgum Centenarium* vélhető földrajzi környezete

95. kép:

Pécs tágabb földrajzi környezete, *Ad Burgum Centenarium* feltételezhető régiója
(fotó: GoogleEarth).

96. kép:

A Pécsi víz, Pécestől délnyugatra (fotó: <https://mapio.net/a/92278150>).

3.9. *Marinana* földrajzi környezete

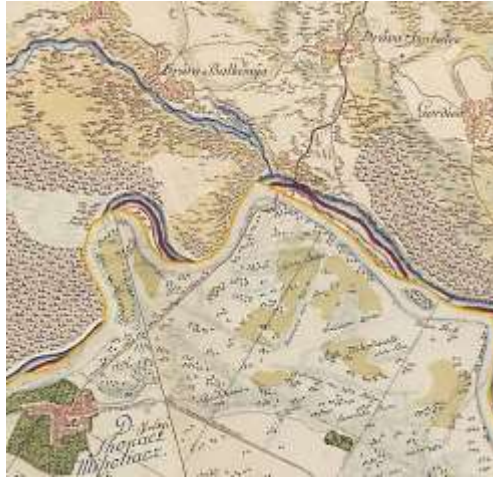
97. kép:

Donji Miholjac (Marinana) / Drávaszabolcs és a drávai átkelő tágabb földrajzi környezete (fotó: GoogleEarth).

98. kép:

A Dráva és a drávai átkelő, kikötő illetve híd Donji Miholjac és Drávaszabolcs között (fotó: Szabó Á. 2018.).

99. kép:

A drávai átkelő és a hozzátartozó út Donji Miholjac és Dravasabolcs között 1763-1787 között az I. Katonai Felmérés térképén (Arcanum - mapire.eu/hu/map).

100. kép:

A drávai átkelő, kikötő és a hozzátartozó út Donji Miholjac és Dravasabolcs között 1806-1869 között a II. Katonai Felmérés térképén (Arcanum - mapire.eu/hu/map).

101. kép:

A Feketevíz Drávaszabolcs előtt (fotó: www.fishworld.eu).

102. kép:

Szpólia alkalmazás példája: római sírsztélé szerkezet-stabilizáló alkalmazása a Veliko Tarnovo-i (Bulgária) középkori vár tornyának alapozási szintjére és a sarokrészbe téve (fotó: Kovacsóczy B. 2018.)

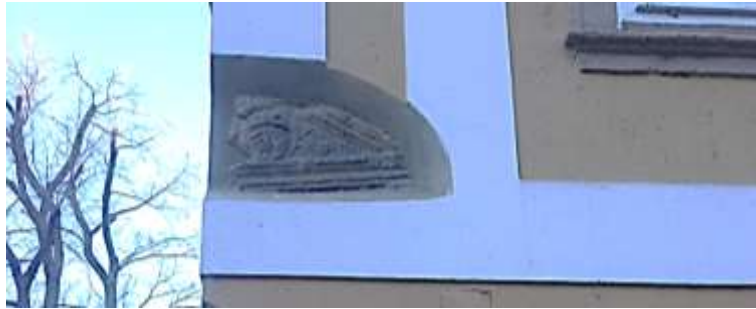
103. kép:

Belső erőd faragott kövei újkori hasznosításának példája: a keszthely-fenekpusztai erőd néhány köve egy keszthelyi ház falában.

104. kép:

Szpólia: daciai sírkő töredéke a torockói unitárius templom kerítőfalában (fotó: Szabó Á. 2016.).

105. kép:

Szpólia: római sírkő töredéke a budai vár egyik Kard utcai épületének sarkán (fotó: Szabó Á. 2014.).

106. kép:

Szpóliák: oltár töredékei a budakalászi középkori katolikus templom romjai (ásató: Tomka G.) közül, a templom építőkövei között (fotó: Szabó Á. 2012.).

107. kép:

Szpólia a keszthely-fenekpusztai belső erőd területéről, ltsz. BMK 77.72.1.
(Archiv fotó.)

A 'Quaestiones Valerianae' kötete egyféle tematikus folytatása a 2009-ben megjelent 'Studia Valeriana' monográfiának, amelyben Tóth Endre a ságvári és alsóhetényi ásatások eredményeit tette közzé összefoglalóan. Könyve azonban ennél jóval többet tartalmaz, hiszen a főtémák mellett részletezte a pannoniai/valeriai későcsászárkori belső erődök kutatástörténetét, tárgyalta a létező ismeretanyagot és a felvethető kutatási problémákat. Egyúttal jelzett néhány olyan szempontot is, amelyek vizsgálata további eredményeket hozhat. Jelen kötet egyrészt a kutatási szempontrendszer bővítéséhez járul hozzá további tájrégészeti, szerkezeti és szerkezeti kérdéseket érintő észrevételekkel, másrészt az újabb környei ásatások eredményeinek ismertetésével a belső erődökre vonatkozó adatmennyiség körét is tágítja. Egyúttal a témához tartozó újabb kérdések feltételére és következő kutatási szempontok, lehetőségek és irányok megjelölésére is sor került, kezdve a belső katonai objektumok összefoglaló kifejezés alkalmazásával, amely a régészeti ismereteket a forrásadatokkal jobban összhangba hozza illetve szélesebbé teszi a jelenségek és adatok együttesének értelmezhetőségét és kutatási horizontját.

A kötetben vizsgált fontosabb kérdések a szöveges forrásanyag és a régészeti valóság összefüggései, a belső erődök és a velük azonos szervezési struktúrába tartozó egyéb katonai objektumok természete, ezek viszonya a korabeli tartományi hadszervezethez és a tartomány- illetve birodalomvédelmi rendszerhez, tájrégészeti vetületeik, pontosabb funkcióik meghatározása, kapcsolatuk a korcsászárkori településekkel illetve a neveik és személyzetük. Ezek mellett tárgyalásra került a korcsászárkori faragott, felírtos kőemlékek későcsászárkori sorsa, a belső erődökbe épített szpóliaanyag eredete, a töredékek felhasználási módja és az eredeti kontextusukra vonatkozó adataik. A kötet az értékelhető szpóliák külső jellemzői illetve szövegük szerint kommentált és adott szempontok szerint összesített katalógusát tartalmazza még, valamint a tartalmat szerkesztően kiegészítő, tematikusan összeállított illusztrációs fejezetet.